

7

КИЇВ-1984

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Реалізація комплексної програми розвитку сільського господарства УРСР в одинадцятій п'ятирічці
- Соціальна структура міста і села Української РСР (проблеми зближення в умовах розвинутого соціалізму)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 7 (280)

ЛИПЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Коваленко А. Д., зав. відділом сільського господарства і харчової промисловості ЦК Компартії України. Реалізація комплексної програми розвитку сільського господарства УРСР в одинадцятій п'ятирічці 5

Методологія та методика історичних досліджень

- Курносів Ю. О. Соціальна структура міста і села Української РСР (проблеми зближення в умовах розвинутого соціалізму) 17

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

- Марценков Ф. І. (Чернівці). Партійне керівництво вихованням учнів загальноосвітніх шкіл України в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму (1971—1980 рр.) 30

До 40-річчя визволення території Української РСР від фашистських загарбників

- Лозицький В. С. Партійне керівництво пресою України в роки Великої Вітчизняної війни 39
Кучер В. І. Боротьба підпільників України за збереження народного добра 46
Сушко О. О. (Боярка). З історії боротьби за ліквідацію неписьменності серед дорослого населення західних областей Української РСР (1944—1945 рр.) 55

До 275-річчя Полтавської битви

- Єрисов О. Т. (Полтава). Історичні місця і пам'ятки Полтавської битви 62
Жук В. Н. (Полтава). Перший музей на полі Полтавської битви 66
Лебединський В. М. (Полтава), Іванюк Я. Г. (Полтава). Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» 72

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Боева С. Ю. Неспроможність антирадянських фальсифікацій політики розрядки (70-і — 80-і роки) 74

* * *

Куц О. Р. Боротьба СРСР на захист невід'ємних прав польського народу на Кримській конференції 1945 р.	83
Володіна Н. І. (Москва). Студентський рух і політична боротьба в Мексичі в 1968 р.	93
Погребінська І. М. Деякі аспекти антирадянського зговору консервативного уряду Англії й режиму «санації» (1926—1927 рр.)	101

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Пікалова Т. І. (Харків). Бойовим шляхом	111
---	-----

* * *

Захарчук Б. І. Участь робітників України в оборонно-масовій роботі (1938 р. — червень 1941 р.)	113
Корінний М. М., Моргунов Ю. Ю. (Москва). До питання про руйнування Кончаком перяславського Посулля в 1185 р.	118

Трибуна молодого автора

Гусєва С. О. (Одеса). Роль депутатських груп Рад у підвищенні трудової активності мас України в роки першої п'ятирічки	123
Нестуля О. О. (Полтава). Державне забезпечення трудящих України продовольством у 1920 р.	127
Толочко О. П. До питання про етнічний склад скандинавів на Русі	134

Історіографія та джерелознавство

Позняк В. Т., Мандебура Т. П. Діяльність Компартії України по розвитку технічної творчості робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму	140
--	-----

Критика та бібліографія

Гайдуков Л. Ф., Кузьмінець О. В. Виховання нової людини — програмна мета КППС	148
Бачинський П. П., Кабаченко Н. В., Корж Ю. М., Основні напрями дослідження національних відносин в СРСР	151
Сохацький Б. М. (Львів). Революційні демократи про суспільно-історичний розвиток	153
Худанич В. І. (Ужгород), Гарагонич В. В. (Мукачеве) Кордони співробітництва	155
Хміль І. С. Проблеми історії країн Тропічної Африки	156
Нагорна Л. П., Савельєв В. Л. Переконливе спростування міфів буржуазних історіографів	157

Хроніка та інформація

Панчук Л. О. Наукова конференція, присвячена 40-річчю визволення території України від фашистських загарбників	160
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Коваленко А. Д., зав. отделом сельского хозяйства и пищевой промышленности ЦК Компартии Украины. Реализация комплексной программы развития сельского хозяйства УССР в одиннадцатой пятилетке . . . 5

Методология и методика исторических исследований

- Курнос Ю. А. Социальная структура города и села Украинской ССР (проблемы сближения в условиях развитого социализма) . . . 17

СООБЩЕНИЯ

Вопросы совершенствования развитого социализма в СССР

- Марценков Ф. И. (Черновцы). Партийное руководство воспитанием учеников общеобразовательных школ Украины в духе советского патриотизма и пролетарского, социалистического интернационализма (1971—1980 гг.) 30

К 40-летию освобождения территории Украинской ССР от фашистских захватчиков

- Лозицкий В. С. Партийное руководство прессой Украины в годы Великой Отечественной войны . . . 39
Кучер В. И. Борьба подпольщиков за сохранение народного добра . . . 46
Сушко А. А. (Боярка). Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности среди взрослого населения западных областей Украинской ССР (1944—1945 гг.) . . . 55

К 275-летию Полтавской битвы

- Ерисов А. П. (Полтава). Исторические места и памятники Полтавской битвы 62
Жук В. Н. (Полтава). Первый музей на поле Полтавской битвы . . . 66
Лебединский В. Н. (Полтава), Иванюк Я. Г. (Полтава). Государственный историко-культурный заповедник «Поле Полтавской битвы» . . . 72

Против буржуазной фальсификации истории

- Боева С. Ю. Несостоятельность антисоветских фальсификаций политики разрядки (70-е—80-е годы) . . . 74

* * *

- Куц Е. Р. Борьба СССР в защиту неотъемлемых прав польского народа на Крымской конференции 1945 г. . . . 83
Володина Н. И. (Москва). Студенческое движение и политическая борьба в Мексике в 1968 г. . . . 93
Погребинская И. М. Некоторые аспекты антисоветского сговора консервативного правительства Англии и режима «санации» (1926—1927 гг.) 101

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

- Пикалова Т. И. (Харьков). Боевым путем . . . 111

* * *

- Захарчук Б. И. Участие рабочих Украины в оборонно-массовой работе (1938—июнь 1941 г.) . . . 113
Коренной Н. Н., Моргунов Ю. Ю. (Москва). К вопросу о разрушении Кончаком переяславского Посулья в 1185 г. . . . 118

Трибуна молодого автора

- Гусева С. А. (Одесса). Роль депутатских групп Советов в повышении трудовой активности масс Украины в годы первой пятилетки . . . 123
Нестуля А. А. (Полтава). Государственное обеспечение трудящихся Украины продовольствием в 1920 г. . . . 127
Толочко А. П. К вопросу об этническом составе скандинавов на Руси . . . 134

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Позняк В. Т., Мандебура Т. П. Деятельность Компартии Украины по развитию технического творчества рабочего класса в условиях развитого социализма	140
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Гайдуков Л. Ф., Кузьминец А. В. Воспитание нового человека — программная цель КПСС	148
Бачинский П. П., Кабаченко Н. В., Корж Ю. Н. Основные направления исследования национальных отношений в СССР	151
Сохацкий Б. М. (<i>Львов</i>). Революционные демократы об общественно-историческом развитии	153
Худанич В. И. (<i>Ужгород</i>), Гарагонич В. В. (<i>Ужгород</i>). Границы сотрудничества	155
Хмель И. С. Проблемы истории стран Тропической Африки	156
Нагорная Л. А., Савельев В. Л. Убедительное разоблачение мифов буржуазных историографов	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Панчук Л. А. Научная конференция, посвященная 40-летию освобождения территории Украины от фашистских захватчиков	160
--	-----

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

А. Д. КОВАЛЕНКО, зав. відділом сільського господарства
і харчової промисловості ЦК Компартії України

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР В ОДИНАДЦЯТИЙ П'ЯТИРІЧЦІ

Питання розвитку сільського господарства, забезпечення країни продовольством завжди перебували в центрі уваги нашої партії і держави. Адже продукти харчування є першою передумовою життя людини. Ще на початку 20-х років, коли наша країна приступила до мирного будівництва, В. І. Ленін вказував, що без міцної сільськогосподарської бази «...неможливе ніяке господарське будівництво, і які б то не було великі плани — ніщо... Справжні основи господарства — це продовольчий фонд... Без такого фонду соціалістична політика залишиться тільки побажанням»¹.

На кожному етапі розвитку СРСР наша партія ставила перед сільським господарством конкретні завдання, зумовлені особливостями політичної і соціальної обстановки, рівнем розвитку продуктивних сил і потребами країни. Нинішній аграрний курс КПРС впливає з того, що всебічно розвинуте, високоінтенсивне сільське господарство — одна з найважливіших умов створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства. Досить відзначити, що в сільському господарстві країни виробляється більш як 28% національного доходу. Продукція сільського господарства і товари, виготовлені із сільськогосподарської сировини, в фонді особистого споживання становлять майже 70%².

Важлива риса сучасної аграрної політики партії — комплексний підхід до питань розвитку сільського господарства і пов'язаних з ним галузей економіки, забезпечення розвитку єдиного народногосподарського агропромислового комплексу, який вперше виділено як самостійний об'єкт планування і управління. У ньому зосереджено 38% основних виробничих фондів, зайнято більше 40% працівників народного господарства, створюється близько 42% національного доходу³. «...Високорозвинутий, ефективно функціонуючий агропромисловий комплекс, — зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу, — є необхідною умовою дальшого підвищення матеріального добробуту народу, зростання ефективності всього народного господарства країни»⁴.

XXVI з'їзд КПРС визначив на одинадцяті п'ятирічку і восьмидесяті роки широку програму соціально-економічного розвитку країни і

¹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 141, 143.

² Горбачев М. Продовольственная программа и задачи ее реализации. — Коммунист, 1982, № 10, с. 9.

³ Аграрная политика на современном этапе. — М., 1983, с. 64.

⁴ Сільські вісті, 1984, 27 бер.

забезпечення на цій основі дальшого піднесення добробуту радянського народу. «Конкретне піклування про конкретну людину, її потреби,— вказувалось на з'їзді,— початок і кінцевий пункт економічної політики партії»⁵. Першорядного значення з'їзд надав дальшому поліпшенню постачання населенню товарів і насамперед продуктів харчування. Виходячи з цього, була розроблена і схвалена травневим (1982 р.) Пленумом ЦК КПРС Продовольча програма СРСР на період до 1990 року, яка є принципово новим кроком у системі нашого планування.

Продовольча програма — найголовніша складова частина економічної стратегії партії на нинішнє десятиріччя, яка відображає сучасну аграрну політику КПРС, спрямована на динамічний розвиток сільськогосподарського виробництва і вдосконалення соціально-економічних відносин на селі, зростання добробуту народу, прогрес всього народного господарства. Ця програма є життєвим втіленням ленінських ідей про надійний продовольчий фонд країни і всебічний прогрес села в умовах зрілого соціалізму.

Згідно з рішеннями травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і червневого (1982 р.) Пленуму ЦК Компартії України розроблена Продовольча програма республіки, яка є органічною складовою частиною Продовольчої програми країни. Продовольчі програми затверджені також у кожній області і районі, а в колгоспах і радгоспах — комплексні плани соціально-економічного розвитку господарства. Характерна особливість цих важливих документів — в них передбачено досить високі темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. «Суть завдань, поставлених Центральним Комітетом КПРС, зводиться до того,— підкреслив на жовтневому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— щоб застрахувати наше сільське господарство від неврожаю, добитися щорічного одержання високих і стабільних зборів зерна, кормів, і на цій основі забезпечити надійне постачання населенню продуктів тваринництва»⁶.

Ключовою ланкою у цьому лишається прискорене і стає збільшення виробництва зерна. Від вирішення цієї проблеми залежить не тільки задоволення потреб народу в широкому асортименті високоякісних продуктів, а й більш повне забезпечення потреб тваринництва. Для успішного розв'язання цього завдання необхідно довести за десять років врожайність зернових культур у республіці до 32—33 ц з га, тобто підвищити на 6—7 ц, або на 23—25% від рівня, досягнутого у десятих п'ятиріччі⁷. У здійсненні цих планів хліборобам дедалі суттєвішу допомогу подає наука, а також досвід передових господарств. Таких показників по врожайності зернових вже досягли в минулій п'ятиріччі колгоспи і радгоспи Чернівецької, Закарпатської і Черкаської областей.

У 1978 р., коли були нормальні погодні умови, врожайності зернових по 35—40 і більше центнерів з гектара досягли 83 райони, 2425 колгоспів і радгоспів. Про потенційні можливості високої врожайності зернових з кожного гектара свідчить досвід передових господарств. Так, у середньому за минулу п'ятирічку колгосп ім. Жданова Гошанського району Ровенської області зібрав по 57 ц, «Ленінський шлях», Новоселицького району Чернівецької області — 56,5 ц, «Жовтнева перемога» Виноградівського району Закарпатської області — 50,8 ц.

Завдання, висунуті Продовольчою програмою, спираються на міцну матеріальну і добре продуману організаційну базу. Так, основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів республіки зросли з 12 млрд. крб. у 1965 р. до 43 млрд. у 1982 р. Енергетичні потужності за цей же

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 59.

⁶ Комуніст України, 1982, № 11, с. 11.

⁷ Рад. Україна, 1982, 30 лист.

період зросло втричі, застосування мінеральних добрив збільшилося в 3,7 раза. Кількість тракторів і вантажних автомобілів зросла в 1,6, зернозбиральних комбайнів — 1,5 раза. Площі меліорованих земель збільшилися майже втричі і становлять 5,1 млн. гектарів. На розвиток сільського господарства (по всьому комплексу робіт) за останні три п'ятирічки направлено 61 млрд. крб., або в 3,6 раза більше, ніж за такий же попередній період.

Докорінно змінився і характер сільськогосподарської праці, яка дедалі більше стає різновидом індустріальної. У 1983 р. на одного працівника в сільському господарстві України припадало 21,8 кінські сили проти 4,7 — у 1965 р. Продуктивність праці на селі в суспільному секторі зросла в 1,7 раза. Чимало зроблено й для зміцнення колгоспів і радгоспів висококваліфікованими кадрами. За останні десять років кількість механізаторів в УРСР збільшилась у півтора раза і становить 1,6 млн. Серед керівників середньої ланки 80% — спеціалісти, майже 90% голів колгоспів і директорів радгоспів мають вищу освіту.

Значні кошти вкладені в розвиток сільського господарства, зросла матеріально-технічна оснащеність, активна діяльність партійних, радянських, господарських і громадських органів, самовіддана праця механізаторів, усіх хліборобів, які складним погодним умовам останніх років протиставили свою майстерність і наполегливість, дали змогу забезпечити даліше зростання виробництва і заготівель основних продуктів землеробства і тваринництва. Тільки у несприятливому за погодними умовами 1983 р. 230 господарств України зібрали по 40—50 і більше ц зерна з га, а 1118 колгоспів і радгоспів — понад 50 ц зерна кукурудзи. У Волинській області її одержали по 74,4 ц з га, Івано-Франківській — 59, Чернівецькій і Закарпатській — по 55 ц. У тому ж році виконали плани продажу хліба державі Харківська, Київська, Сумська, Тернопільська, Закарпатська, Ровенська, Львівська, Волинська, Івано-Франківська і Чернівецька області. Понад 1 млн. т зерна надійшло на хлібоприймальні пункти з Вінницької області.

У 1981—1983 рр. сільські трудівники республіки (порівняно з попередньою п'ятирічкою) збільшили середньорічні обсяги продажу державі соняшнику, картоплі, фруктів, винограду, яєць. Обсяг валової продукції у 1983 р. становив 29,2 млрд. крб., або зріс проти середнього за 1981—1982 рр. на 4,8%.

У травні 1984 р. на зборах партійно-господарського активу республіки підбито підсумки роботи по виконанню рішень XXVI з'їзду, травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і обговорено завдання партійних, радянських і господарських органів по дальшому підвищенню стабільності виробництва зерна та інших сільськогосподарських культур і виконанню рекомендацій, висловлених на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу. На зборах активу відмічено, що створено нові економічні умови господарювання, здійснено заходи по зміцненню матеріально-технічної бази агропромислового комплексу; організаторська і політична робота партійних організацій, напружена праця радянських людей дають позитивні результати. У складних умовах минулого року забезпечено приріст валової продукції сільського господарства, досягнуто найвищого рівня продуктивності праці. Виконано плани продажу державі продуктів тваринництва всіма областями. Проте в багатьох господарствах не досягнуто запланованих на три роки п'ятирічки обсягів державних закупок продукції, а в окремих областях темпи розвитку виробництва навіть сповільнились.

Проінформувавши ЦК КПРС про причини такого становища, заходи, які вживаються, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР внесли пропозиції про необхідність вирішення ряду питань, зокрема про поліпшення планування, прискорення дальшого переоснащення

колгоспів і радгоспів, розвиток меліорації та соціально-культурного будівництва на селі. ЦК КПРС підтримав внесені пропозиції і прийняв спеціальну постанову «Про стан і заходи по дальшому підвищенню стабільності виробництва зерна та інших сільськогосподарських культур в колгоспах і радгоспах УРСР». Для всіх нас,— відзначив товариш В. В. Щербицький,—ця постанова ЦК КПРС — основоположний, етапний документ, який визначає головні напрями роботи на тривалий період. Це вияв безустанної турботи партії про прискорений розвиток продуктивних сил України, поліпшення діяльності партійних, радянських і господарських органів республіки по керівництву агропромисловим комплексом»⁸.

ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР прийняли також постанову, якою передбачена великомасштабна програма розвитку меліорації земель в Українській РСР.

На зборах партійно-господарського активу схвалено конкретні практичні заходи, здійснення яких сприятиме дальшому підвищенню стабільності землеробства і тваринництва, ефективності колгоспного та радгоспного виробництва.

Для досягнення накреслених рубежів у республіці намічено дальше поліпшення насінництва, скорочення строків збирання, розроблено і впроваджуються найбільш раціональні структури зернового клину в напрямі підвищення питомої ваги фуражних і зернобобових культур. Поряд з нарощенням валового збору зерна озимих, насамперед високоякісних пшениць, здійснюються конкретні заходи щодо збільшення виробництва ячменю, вівса, гречки, гороху, люпину, сої. Особливо велике значення надається кукурудзі, валовий збір якої передбачено в нинішній п'ятиріччі подвоїти і довести до 8—10 млн. т.

Відповідальні завдання належить розв'язати у буряківництві. З метою підвищення його ефективності здійснюється комплексна цільова науково-технічна програма «Цукор». Нею передбачено дальше збільшення виробництва буряків і цукру за рахунок сортообновлення на 80% площ, забезпечення колгоспів і радгоспів високоякісним насінням, удосконалення технології вирощування, зниження втрат коренів у процесі зберігання на заводах і бурякоприймальних пунктах, скорочення строків переробки сировини і ряд інших заходів. Дедалі ширше буде впроваджуватися вирощування цукрових буряків за індустріальною технологією. Вже в 1983 р. її застосували на 835 тис. гектарів, тобто майже на половині загальної площі посіву. Досвід передовиків показує, що, використовуючи можливості індустріальної технології, можна добиватися підвищення врожайності і значного скорочення витрат праці на вирощуванні буряків. У 1983 р., наприклад, механізована ланка Героя Соціалістичної Праці, лауреата Державної премії СРСР О. Н. Парубка з колгоспу ім. Суворова Жашківського району Черкаської області на площі 125 га збрала по 555 ц солодких коренів з га, при витратах праці на один центнер продукції 0,15 людино-години і собівартості 0,21 крб. За останні десять років затрати праці у ланці скоротилися в 4 рази при стабільному зростанні врожайності.

Продовольчою програмою передбачено значне збільшення виробництва і поліпшення постачання населенню картоплі, овочів, фруктів і винограду. Партійні, радянські, сільськогосподарські органи республіки вживають заходів до виконання цих накреслень. Прикладом у цьому може служити спеціалізований орден Трудового Червоного Прапора радгосп «Берестовий» Донецької області, овочівники якого щорічно реалізують по 32—35 тис. т високоякісної городини. До речі, цієї кількості продукції достатньо для забезпечення міста з населенням в 220 тис. чол. Подібні результати стабільно одержують радгоспи «Нижньодніпровський» Дніпропетровської області, «Більшовик» — Вінниць-

⁸ Рад. Україна, 1984, 26 трав.

кої, колгоспи «Зоря комунізму» — Ровенської, ім. XIX партз'їзду — Кримської та інших областей, які стали справжніми великими фабриками по виробництву плодоовочевої продукції.

Поряд з підвищенням урожайності і розширенням асортименту плодоовочевої продукції, що вирощується у відкритому ґрунті, дальший розвиток дістане тепличне господарство. У 1983 р. 2,5 тис. га теплиць дали 220 тис. т овочів. До кінця 80-х років їх виробництво подвоїться. Але справа не тільки в тому, щоб забезпечити передбачене кількісне зростання, а й у більш раціональному використанні врожаю. У зв'язанні цих завдань відповідальна роль належить Міністерству плодоовочевого господарства УРСР. У 1981—1983 рр. Міністерством проведена певна робота по зміцненню матеріально-технічної бази підприємств і організацій плодоовочевого комплексу, поліпшенню постачання населенню картоплі, овочів і фруктів. Проте великі можливості, які закладені в цій системі, використовуються ще недостатньою мірою. Багато спеціалізованих радгоспів не виконують планів продажу державі овочевої продукції, не забезпечується потрібний її асортимент, допускаються великі втрати продукції. Саме на ці недоліки було звернуто увагу Мінплодоовочгоспу УРСР на січневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України.

У колгоспах і радгоспах в нинішній п'ятирічці збільшиться збір насіння соняшнику, рапсу, сої та інших олійних культур.

XXVI з'їзд КПРС, як відомо, визнав тваринництво ударним фронтом на селі⁹. Курс на прискорення його розвитку диктується насамперед зростаючими потребами населення в найбільш цінних продуктах харчування. У зв'язку з підвищенням добробуту народу, зростанням грошових доходів збільшується попит на м'ясо, молоко та інші продукти тваринництва. Виходячи з цього, в одинадцятій п'ятирічці планується забезпечити середньорічне виробництво м'яса в республіці в розмірі 3,9—4,1 млн. т (у забійній вазі), молока — 22,5—23 млн. т. А в дванадцятій п'ятирічці (в порівнянні з десятою) передбачається збільшити виробництво м'яса на 32 і молока — на 12%. Ці накреслення партії послідовно втілюються в життя. Якщо в 1965 р. у республіці в розрахунку на 100 га сільгоспугідь вироблялося 77 ц м'яса, то в 1983 р. — 129 ц, молока — відповідно 389 і 531 ц. Досягнення цих рубежів стало можливим насамперед за рахунок удосконалення племінної справи, поліпшення породності тварин, підвищення на 700—800 кг надою від корови і доведення його до 3—4 тис. кг на рік.

Ставиться завдання скоротити строки відгодівлі та підвищити здавальну вагу великої рогатої худоби до 400—500 кг. Багато господарств Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Кримської, Черкаської, Чернівецької областей уже досягли таких показників. До 1985 р. намічено виробляти в розрахунку на корову 410 кг яловичини (проти 283 кг у 1980 р.).

У збільшенні м'ясних ресурсів важлива роль належить розвитку таких галузей, як свинарство та м'ясне птахівництво. Досвід промислового свинарства і виробництва м'яса птиці Дніпропетровської, Кримської, Донецької, Запорізької, Одеської, Полтавської, Харківської, Хмельницької областей повинен стати надбанням усіх областей і районів республіки.

Намічається також значно розширити та поліпшити відгодівлю овець, розведення кролів, вирощування риби, більш енергійно розвивати бджільництво.

У збільшенні продовольчих ресурсів вирішальне значення має виробництво продукції в колгоспах та радгоспах. Разом з тим важливе місце відводиться підсобним сільським господарствам заводів і фабрик,

⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54.

будов і організацій, продукція яких іде на поліпшення громадського харчування трудових колективів. Їх уже налічується 3,8 тис. Тільки в 1983 р. від них надійшло в робітничі їдальні та буфети 51 тис. т м'яса, 20 тис. т молока, значна кількість картоплі, овочів, фруктів.

Належної уваги і надалі заслуговують особисті підсобні господарства, що належать населенню, які ведуться за допомогою колгоспів та радгоспів і є, по суті, складовою частиною соціалістичного сільського господарства. В них використовуються домашні будівлі, присадибні ділянки, праця учнів і людей похилого віку, що має не тільки економічне, а й соціальне, виховне значення. Так, підсобні господарства дають третину всього виробництва продуктів тваринництва в республіці.

Вживаються практичні заходи до розширення інтеграції особистих підсобних господарств із суспільним виробництвом. Для поповнення м'ясних ресурсів велика увага приділяється відгодівлі худоби та птиці на договірних умовах в особистих підсобних господарствах. З цієї метою в 1983 р. населенню продано близько 5 млн. голів поросят, більше 200 млн. штук молодняка птиці, передано для відгодівлі 471 тис. голів великої рогатої худоби, 101 тис. свиней, виділено чимало грубих, соковитих і концентрованих кормів. Така допомога щороку зростатиме.

У центрі уваги партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів республіки — вирощування високих урожаїв кормових культур і зміцнення кормової бази. Без цього неможливо прискореними темпами розвивати тваринництво і забезпечити споживання м'яса, молока і яєць згідно з рекомендованими нормами. Йдеться про те, щоб у найближчі роки завершити роботу по перетворенню кормовиробництва в самостійну спеціалізовану галузь. У цьому зв'язку за прикладом Вінницької області в колгоспах і радгоспах опрацьовані і здійснюються комплексні плани зміцнення кормової бази з тим, щоб повністю забезпечити потреби тваринництва в повноцінних грубих, соковитих, зелених та інших видах кормів.

ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР у 1981 р. схвалили комплексний план збільшення виробництва кормів і кормового протеїну в господарствах Української РСР на 1982—1985 рр. Він передбачає за рахунок підвищення культури землеробства, вдосконалення структури посівів, поліпшення насінництва, впровадження прогресивних технологій заготівель кормів довести в нинішній п'ятиріччі врожайність кормових культур до 35—38 ц кормових одиниць з гектара, а середньорічне виробництво кормів збільшити на 27%. Передбачається збільшити виробництво зерна фуражних культур більш ніж в 1,5 раза. Площа багаторічних трав розшириться з 2,8 до 4,6 млн. га і становитиме майже половину всього кормового клину. Поставлено завдання на 43% збільшити виробництво комбікормів, замінильника незбираного молока, білковітамінівних добавок. Усе це дасть можливість краще збалансувати раціони і більш ефективно витратити корми, особливо зернофураж.

Партійні, радянські, сільськогосподарські органи республіки наполегливо працюють над виконанням комплексного плану збільшення виробництва кормів і кормового протеїну. ЦК Компартії України в 1982 р. схвалив роботу партійних, радянських і сільськогосподарських органів Сватівського району Ворошиловградської, Онуфріївського — Кіровоградської, колгоспу ім. Леніна Великобагачанського району Полтавської області, радгоспів ім. XXVI з'їзду КПРС Великоновосілківського району на Донеччині, ім. XXV з'їзду Гощанського району на Ровенщині по створенню півторарічного запасу грубих і соковитих кормів. За їх прикладом така робота розгорнулась у колгоспах і радгоспах республіки. Як наслідок, у 1983 р. порівняно з попереднім

роком у республіці заготовлено кормів на 2% більше, кормових кор-неплодів — на 8%, а сіна — майже на третину.

Для успішного розв'язання визначених Продовольчою програмою завдань у колгоспах та радгоспах здійснюється комплекс заходів, спрямованих на інтенсифікацію, підвищення продуктивності і стабільності землеробства. У цьому зв'язку дуже важливо повсюдно посилити організаторську роботу по виконанню цільової комплексної програми «Агрокомплекс», зокрема планів по підвищенню родючості ґрунтів на 1981—1985 рр., схвалених ЦК Компартії України та Радою Міністрів УРСР.

Першорядне значення надається удобренню полів. У 1983 р. місцевих добрив внесено 282 млн. т.— в 1,4 раза більше, ніж у 1975 р., а на кінець нинішньої п'ятирічки планується внести до 290—300 млн. т. Жовтневий (1982 р.) Пленум ЦК Компартії України поставив завдання — довести внесення місцевих добрив до кінця нинішньої п'ятирічки в зоні Полісся до 15—20 т на га, у Лісостепу — до 10—12 т, у зоні Степу — до 8—10 т.¹⁰ Господарства Волинської, Черкаської, Тернопільської, Ворошиловградської та деяких інших областей уже наблизилися до таких показників.

У республіці зростають обсяги вапнування і гіпсування кислих та солонцюватих ґрунтів, щороку на площі понад 10 млн. га виконуються ґрунтозахисні роботи. Здійснено землевпорядкування з протирозійною організацією території на площі 27 млн. га, введено ґрунтозахисні сівозміни. У багатьох місцях створено лісосмуги, закріплено і обліснено яри, балки, береги річок, терасовано схили. Цінний досвід у справі організації обслуговування колгоспів і радгоспів нагромаджено у Первомайській райсільгоспхімії Харківської області. У 1981 р. цей досвід схвалено ЦК КПРС, і він активно поширюється в республіці.

Ефективним засобом підвищення продуктивності і сталості землеробства є меліорація. Протягом 1981—1990 рр. на Україні планується ввести в експлуатацію 1 млн. зрошуваних і 1,3 млн. га осушених угідь. За десятиріччя передбачається завершити будівництво Дунай-Дністровської і Каховської зрошувальних систем, другої черги каналу Дніпро—Донбас, почати спорудження третьої черги Північно-Кримського каналу, першої черги Приазовської зрошувальної системи та Сірогозького магістрального каналу, розгорнути будівництво Дніпро — Бузького гідровузла, збільшити корисну водовіддачу Каховського та Кременчуцького водосховищ.

Меліоративні землі — це безцінне багатство, на створення якого держава витрачає значні кошти. Партійні організації республіки надають великого значення швидкому освоєнню оновлених земель, одержанню на кожному гектарі наміченої врожайності, скороченню окупності вкладених коштів. У наступні роки меліоративне будівництво здійснюватиметься в комплексі із сільськогосподарським їх освоєнням, випереджаючими темпами вестимуться роботи по реконструкції існуючих систем, ліквідації засоленості і підтоплення угідь. Все це забезпечить значне розширення зони одержання гарантованих урожаїв сільськогосподарських культур.

У республіці розгорнувся масовий рух за збереження і відтворення родючої сили землі, високу культуру кожного поля, бережливе ставлення та високоєфективне використання всіх сільськогосподарських угідь. Підвищення родючості землі набуває важливого соціально-економічного характеру. Від того, як люди ставляться до основного засобу виробництва — землі, турбуються про її родючість, залежить рівень усього сільськогосподарського виробництва, а, отже, і добробут народу. На основі проведеної суцільної інвентаризації сівозмін удосконалюється

¹⁰ Рад. Україна, 1982, 23 жовт.

структура посівів. На кінець п'ятирічки на третину збільшиться площа чистих парів, розширюватимуться площі зернобобових культур і багаторічних трав. Це дозволить краще розмішувати озимі культури, що поряд з іншими заходами сприятиме підвищенню якості продовольчого зерна.

У рішеннях XXVI з'їзду КПРС підкреслюється, що і надалі сільському господарству виділятимуться великі фінансові й матеріальні ресурси. Але центр ваги тепер — і це відмітна особливість аграрної політики у 80-ті роки — переноситься на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства¹¹. Тому важливо добиватися постійного зростання продуктивності сільськогосподарської праці, кращого використання створеного потужного економічного потенціалу, трудових ресурсів.

Продовольчою програмою передбачається у дванадцятій п'ятирічці на розвиток галузей АПК виділити більше однієї третини, а безпосередньо для сільського господарства — 27—28% загального обсягу капітальних вкладень у народне господарство. На розвиток агропромислового комплексу Української РСР у п'ятирічці буде направлено 33,1 млрд. крб., а в наступній — 35,5 млрд. крб. капітальних вкладень¹². Сільському господарству буде поставлено більше, ніж раніше, тракторів, зернових комбайнів, вантажних автомобілів і багато іншої техніки. Зростуть поставки мінеральних добрив, а також площі меліорованих земель.

Зміцнення матеріально-технічної бази підвищує відповідальність колгоспів, радгоспів, сільськогосподарських органів, агропромислових об'єднань за поліпшення використання всіх матеріальних і фінансових засобів. У доповіді на Всесоюзній економічній нараді з проблем агропромислового комплексу член Політбюро, секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслив, що не можна зводити процес інтенсифікації до одного тільки нагромадження фондів. Головне в інтенсифікації — це підвищення виходу продукції з одиниці наявних матеріальних і фінансових засобів і тих, що надходять¹³.

У роки нинішньої п'ятирічки інтереси справи вимагають істотно змінити напрями використання капіталовкладень. Виділяються вони під запланований приріст продукції туди, де дадуть найбільшу віддачу. Це, насамперед, підвищення родючості ґрунтів, реконструкція виробничих об'єктів, будівництво агрохімкомплексів, складів і сховищ. Удвоє зростають вкладення в кормовиробництво. При розподілі капітальних вкладень і матеріально-технічних ресурсів планові органи і агропромислові об'єднання спираються на розроблені в республіці науково обгрунтовані зональні нормативи. Вся робота будується таким чином, щоб зміцнення та використання матеріально-технічної бази на селі більш відчутно позначалося на рівні постачання населення продовольством.

Піднесення ефективності сільського господарства багато в чому залежить від злагодженої роботи всіх галузей агропромислового комплексу. З сільським господарством безпосередньо зв'язані такі галузі, як тракторне і сільськогосподарське машинобудування, хімічна, легка і харчова промисловості, транспорт, ремонтно-технічне обслуговування та інші. З ним пов'язана система заготівель, зберігання та реалізації продукції.

Розвиток зв'язків та налагодження взаємовідносин сільського господарства з іншими галузями мають об'єктивний і закономірний характер. Ще К. Маркс указував, що на певному ступені розвитку «...землеробство вже не має всередині самого себе, в натуральному

¹¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 55.

¹² Рад. Україна, 1982, 30 лист.

¹³ Сільські вісті, 1984, 27 бер.

вигляді, умов свого власного виробництва і ці умови як самостійна галузь виробництва існують поза землеробством...»¹⁴.

У даний час роль галузей, зв'язаних із сільським господарством, у збільшенні виробництва продукції полів і ферм особливо посилюється. Нині в агропромисловому комплексі республіки взаємодіють понад 9 тис. колгоспів і радгоспів, міжгосподарських формувань, сотні переробних підприємств, потужні об'єднання і заводи сільськогосподарського машинобудування, по виробництву мінеральних добрив, розгалужена мережа підприємств по матеріально-технічному обслуговуванню. Кінцеві продукти АПК, джерелом яких є сільськогосподарська сировина, становлять майже 70% роздрібного товарообороту державної та кооперативної торгівлі.

Поряд із зміцненням матеріально-технічної бази сільського господарства в нинішній п'ятирічці багато робиться для поліпшення зберігання, транспортування і переробки продукції полів і ферм. Щоб повніше використати вирощену продукцію, намічено завершити у дванадцятій п'ятирічці перехід до приймання худоби, птиці, молока, картоплі, овочів, плодів і ягід безпосередньо в колгоспах та радгоспах. Вивозитиметься ця продукція транспортом заготівельних організацій. Все це дозволить значно скоротити втрати продукції і підвищити її якість. Значна робота в цьому напрямі проводиться в Дніпропетровській області, досвід якої у 1980 р. схвалено ЦК КПРС. Певний досвід нагромаджено також у Львівській, Ровенській, Тернопільській, Черкаській та інших областях..

Проте великі ще у нас втрати картоплі, овочів, фруктів і продуктів, що швидко псуються. Щоб скоротити втрати, поліпшити умови їх зберігання, у цій п'ятирічці в 1,6 раза збільшуються вклади у будівництво складів, сховищ, холодильників, переробних підприємств насамперед у місцях виробництва цієї продукції. Червневий (1982 р.) Пленум ЦК Компартії України поставив завдання — вжити заходів до того, щоб уже в цій п'ятирічці не менш як 80%, а до 1990 р. практично вся картопля, овочі і фрукти зберігались у капітальних складах. Найсерйознішу увагу передбачено приділити також розвитку тарного господарства¹⁵. Здійснення намічених у Продовольчій програмі заходів по скороченню втрат дасть можливість на кінець п'ятирічки направити на продовольчі цілі в республіці близько 4 млн. т зерна, 8 млн. т цукрових буряків, 1,7 млн. т картоплі, понад 1 млн. т овочів та іншої продукції.

На спорудженні об'єктів виробничого призначення харчової, м'ясо-молочної, борошномельно-круп'яної і комбікормової промисловості передбачено освоїти в одинадцятій п'ятирічці 2,7 млрд. крб., а в дванадцятій — 3,1 млрд. крб. У результаті реалізації цих заходів, а також впровадження нових і вдосконалення існуючих технологій має збільшитися за десятиріччя виробництво цукру в 1,7 раза, олії і плодоовочевих консервів — в 1,5, м'яса — в 1,7, масла — в 1,4, сирів — в 1,8 раза.

І надалі розвиватиметься тракторне та сільськогосподарське машинобудування. На виробниче будівництво цієї галузі в республіці виділяється 420 млн. крб., або в 1,6 раза більше, ніж у минулій п'ятирічці (у хімічну промисловість — 2,2 млрд. крб. — на 14% більше).

Піднесення ефективності сільського господарства неможливе без сталих економічних умов господарювання колгоспів і радгоспів. З цією метою здійснюється ряд важливих заходів. Слід відзначити, що нові закупівельні ціни, які введені з 1 січня 1983 р., сприяють зміцненню госпрозрахункових принципів, створюють передумови для беззбиткового виробництва молока, м'яса, картоплі, овочів, більш високої рентабельності інших галузей. Тільки в 1983 р. колгоспи і радгоспи

¹⁴ Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. II, с. 18.

¹⁵ Комуніст України, 1982, № 8, с. 20.

України виграли від підвищення закупівельних цін і застосування надбавок до них, надбавок на сільськогосподарські продукти 4,6 млрд. крб. чистого прибутку. Різко скоротилась і кількість нерентабельних господарств.

Наша партія приділяє постійну увагу вдосконаленню організації сільськогосподарської праці. Важливу роль у вирішенні цього питання відіграє колективний підряд, який набирає дедалі більшого поширення в республіці. Більшість господарств, бригад, загонів і ланок, застосовуючи прогресивну форму організації і стимулювання праці, постійно добиваються високих виробничих і економічних показників. Повчальним є, зокрема, досвід колгоспу ім. Калініна Бердянського району Запорізької області. Тут більше десяти років тому було запроваджено чекову систему контролю, суворо дотримуються принципи внутрігосподарського розрахунку, основні галузі переведені на колективний підряд. Виробництво валової продукції за роки минулої п'ятирічки (порівняно з попередньою) збільшилося на 16%, зерна — на 25, м'яса — на 22%. Незважаючи на несприятливі погодні умови останніх трьох років, урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність худоби набагато перевищують середньорайонні показники, рентабельність становить 31—35%.

Досконало опанували прогресивні форми організації і оплати праці в колгоспах ім. Мічуріна Васильківського і «Україна» Томаківського районів Дніпропетровської області, ім. Щорса Чернобаївського району Черкаської, «Комуніст» Баштанського району Миколаївської, «Маяк» Полонського району Хмельницької, ім. XXV з'їзду КПРС Горохівського району Волинської, ім. Шевченка Лебединського району Сумської областей та інших господарствах.

Партійні, радянські і господарські органи республіки вживають заходів до більш активного поширення колективного підряду в сільському господарстві. В кожній області визначено по одному базовому району, а в районах — по господарству, де опрацьовуються і впроваджуються прогресивні форми організації і оплати праці, госпрозрахункові відношення. З цією метою організовано навчання керівників і спеціалістів господарств та виробничих підрозділів. З цих питань проводяться семінари і конференції за участю відповідальних партійних, радянських працівників, учених і спеціалістів сільського господарства. Це дало змогу в 1983 р. довести кількість підрядних колективів до 11,2 тис. проти 3,3 тис. в 1982 р. У рослинництві підряд застосовує 8,3 тис. бригад, загонів і ланок, за ними закріплено понад 6 млн. га або п'ята частина орних земель, що перебувають у розпорядженні колгоспів і держгоспів, де працює понад 150 тис. чол.

У 1984 р. кількість госпрозрахункових колективів значно збільшиться, особливо серед працюючих на меліорованих землях, вирощуванні сільськогосподарських культур за індустріальною технологією і в тваринництві. Колективний підряд поступово стане основною формою організації праці колгоспників і робітників радгоспів.

Зростає авторитет нових органів управління агропромислових об'єднань. Більшість їх вміло використовують надані права для концентрації засобів і зусиль партнерів АПК, активно займаються впровадженням досягнень науково-технічного прогресу, мобілізують резерви на збільшення продовольчих ресурсів, зміцнюють міжгалузеві зв'язки. Це можна сказати про Нікопольське РАПО Дніпропетровської, Волноваське Донецької, Жашківське Черкаської, Стрийське Львівської, Тисменицьке Івано-Франківської, Козятинське Вінницької областей та про інші. Проте далеко ще не всі об'єднання використовують свої можливості, проявляють ініціативу, підвищують діловитість. Ради РАПО потребують підтримки партійних комітетів у налагодженні своєї діяльності.

Складовою частиною Продовольчої програми країни є заходи по соціальній перебудові села, дальшому підвищенню рівня добробуту, культури, медичного і побутового обслуговування сільських жителів. Останніми роками вирішене велике коло питань, пов'язаних з дальшим зближенням рівня життя сільського і міського населення, стиранням соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею. Капітальні вкладення держави і колгоспів республіки у соціальну сферу за 1965—1983 рр. досягли майже 8,8 млрд. крб., що становить 82% капіталовкладень на ці цілі за всі роки Радянської влади.

Разом з тим рівень забезпеченості сільського населення об'єктами соціально-культурного призначення ще відстає від міського. Усунення диспропорцій у розвитку соціальної сфери на селі і в місті має не лише економічне, а й велике політичне значення. Виходячи з цього, в республіці розроблена і в березні 1982 р. схвалена ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР комплексна програма соціально-культурного розвитку сіл Української РСР на одинадцять п'ятирічку і на період до 1990 р. Для культурно-побутового будівництва на селі намічається виділити понад 3 млрд. крб. державних капіталовкладень, коштів колгоспів та інших кооперативних організацій. Здійснення намічених заходів дасть змогу до кінця 1990 р. забезпечити сільське населення більшості областей школами, дитячими дошкільними закладами, лікарнями, клубами, лазнями, магазинами і підприємствами громадського харчування.

Частка затрат на поліпшення соціально-побутових умов життя сільського населення в загальному обсягу капіталовкладень у сільське господарство в нинішній п'ятирічці значно зросла.

У вирішенні проблем соціального розвитку села партійні організації республіки широко застосовують досвід роботи парторганізацій Дніпропетровської області, який у 1981 р. схвалений ЦК КПРС. Тут в усіх районах, у кожному колгоспі і радгоспі розроблені і втілюються в життя комплексні плани соціально-економічного розвитку. На будівництво житла, об'єктів соціально-культурного побуту і благоустрій сільських населених пунктів у минулій п'ятирічці направлено 281 млн. крб.— на 8% більше, ніж у попередній. Характерно, що в області нині на селі житла зводиться стільки ж, скільки й у місті (в розрахунку на тисячу чоловік).

Продумано вирішуються питання соціального розвитку сіл у Запорізькій, Кримській, Донецькій, Ворошиловградській, Харківській, Кіровоградській, Сумській, Херсонській та інших областях. Цілеспрямована робота партійних, радянських і господарських органів у цьому напрямі дає позитивні результати. В 1983 р. на невиноробниче будівництво направлено 659 млн. крб., що на 156 млн. крб. більше, ніж витрачалось в середньому за рік у десятій п'ятирічці. Житловий фонд у сільській місцевості доведено до 17,2 млн. кв. м проти 15,3 млн. у 1981 р. Більше 80% сіл забезпечені газом. Завершено телефонізацію колгоспів і радгоспів, до центральних садіб прокладено асфальтові дороги тощо.

У республіці набув великого поширення досвід роботи по перебудові експериментально-показових сіл, який свідчить про те, що поліпшення житлових і культурно-побутових умов життя сільського населення сприяє зростанню його чисельності, поліпшенню соціально-демографічної структури і підвищенню професійного та культурного рівня, зміцненню економіки господарств. Яскравий доказ цьому — позитивні зміни, що сталися в таких селах, як Циблі і Кодакі Київської області, Єлизаветівка — Донецької, Шляхова — Вінницької, Кам'янка — Миколаївської, Петрівка — Кримської, Подвірне — Чернівецької та інших. «Проблеми перебудови села», підкреслив на XXVI з'їзді Компартії України товариш В. В. Щербицький, — треба розв'язувати енергійніше

і ґрунтовніше, вишукуючи необхідні ресурси як у масштабі республіки, так і в кожній області, кожному районі й господарстві»¹⁶.

Рішеннями травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС передбачено прискорити перебудову сільських населених пунктів, більш широко розгорнути житлове і культурно-побутове будівництво, забезпечити дальший розвиток газифікації, водопостачання, шляхового будівництва, всього комплексу послуг¹⁷. На реалізацію цих завдань нині спрямовано багатогранну діяльність сільських партійних організацій, радянських і господарських органів республіки.

Масштабність і складність проблем, висунутих Продовольчою програмою, вимагають дальшого підвищення рівня партійного керівництва сільським господарством і пов'язаних з ним галузями, особливо на рівні району. З цією метою у відповідності з рішеннями травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС в сільських районах створено сільсько-господарські відділи¹⁸. Провідне місце в їх роботі займають питання добору, розстановки і виховання кадрів, формування резерву, підвищення кваліфікації керівників і спеціалістів, організація контролю за виконанням рішень партії та уряду з питань сільського господарства. Все це дає позитивні наслідки. Сільгоспвідділ Дергачівського райкому партії Харківської області, наприклад, став ініціатором зміцнення творчих зв'язків господарств із зооветеринарним інститутом, завдяки цьому за рік в чотирьох радгоспах впроваджено потоково-цехову систему виробництва молока. Діловий стиль роботи характерний для працівників сільгоспвідділів Житомирського райкому партії Житомирської області, Білозерського Херсонської, Броварського Київської та інших областей.

Проте ще мають місце факти, коли сільгоспвідділи райкомів партії підміняють роботу господарських органів, несміливо беруться за організацію вивчення і поширення передового досвіду, захоплюються паперотворчістю. ЦК КПРС вимагає постійно удосконалювати стиль і методи роботи, більш чітко розмежувати функції партійних і радянських органів. «Для партійних комітетів,— вказував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко,— займатися господарством — значить насамперед займатися людьми, які ведуть господарство. Це треба пам'ятати завжди»¹⁹.

Трудові колективи агропромислового комплексу республіки під керівництвом партійних організацій докладають всіх зусиль і енергії, щоб максимально використати резерви і можливості для виконання планів 1984 р. і п'ятирічки в цілому.

*А. Д. Коваленко, зав. отделом сельского хозяйства и пищевой промышленности
ЦК Компартии Украины*

РЕАЛИЗАЦИЯ КОМПЛЕКСНОЙ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА УССР В ОДИННАДЦАТОЙ ПЯТИЛЕТКЕ

Резюме

В статье раскрываются сущность нынешнего аграрного курса КПСС, практическое осуществление партийными, советскими, хозяйственными органами республики комплексной программы развития сельского хозяйства в одиннадцатой пятилетке.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду Компартії України. — К., 1981, с. 32.

¹⁷ Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. — К., 1982, с. 55—57.

¹⁸ Див.: Там же, с. 22.

¹⁹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 10—11.

Методологія та методика історичних досліджень

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МІСТА І СЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (проблеми зближення в умовах розвинутого соціалізму)

Аналізуючи й висвітлюючи ті чи інші суспільні події і явища наших днів, кожний дослідник має виходити з того, що радянське суспільство, пройшовши ряд важливих етапів свого становлення й розвитку, досягло найбільш можливої в сучасних умовах висоти соціального прогресу — рубежу розвинутого соціалізму, на якому вже повністю створено економічну базу, соціальну структуру, політичну систему, відповідні соціалістичним принципам. Безперечно, воно ще зустрічається з багатьма об'єктивно зумовленими труднощами, природними для нинішнього рівня суспільного розвитку. Чимало є й недоліків, викликаних суб'єктивними причинами.

Методологічним орієнтиром для дослідження та всебічного визначення того, чого вже вдалося досягти на сьогодні в суспільному розвитку, служать положення XXVI з'їзду КПРС про реалістичний підхід до аналізу стану справ у народному господарстві, концентрацію уваги на нерозв'язаних проблемах. Надзвичайно важливою в цьому питанні є висловлена Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем К. У. Черненко думка про те, що «треба реалістично оцінювати досягнуте, не перебільшуючи, але й не применшуючи його. Тільки такий підхід уберігає від помилок у політиці, від спокуси вважати бажане дійсним, дає змогу ясно бачити, як говорив Ленін, «що саме ми «доробили» і чого не доробили»¹. Розвиваючи цю думку далі, товариш К. У. Черненко у промові на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначив, що стратегія просування до комунізму не має нічого спільного ні з повільністю в діях, ні з перескакуванням історично необхідних ступенів розвитку².

Сьогодні наша країна перебуває на початку закономірного та історично тривалого етапу розвинутого соціалізму. В процесі його планомірного і всебічного вдосконалення, що є важливим стратегічним завданням партії, реальний соціалізм набуватиме, за словами В. І. Леніна, «викінченого» вигляду³, що можна розуміти як таку стадію його розвитку, що відповідатиме найвищим параметрам першої фази комуністичної формації в усіх сферах життя суспільства.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати загальні та особливі процеси, які відбуваються у становленні соціальної однорідності суспільства, на прикладі зближення соціальної структури міста й села Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Автор при цьому виходив з того, що не всі питання названого процесу вже знайшли належне відображення, однозначне й однакове трактування у науковій історичній літературі, в тому числі й у багатотомній «Історії Української РСР».

Зокрема, серед науковців не існує єдиної точки зору на визначення соціальної приналежності спеціалістів сільського господарства, які працюють у колгоспах. Одні дослідники вважають їх складовою ча-

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 9.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 10 квітня 1984 року. — К., 1984, с. 5.

³ Див.: Ленін В. І. Виступи проти поправки Бухаріна до резолюції про програму партії 8 березня: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 берез. 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 62.

стиною класу колгоспного селянства, інші — соціальної верстви інтелігенції, її сільського загону. На нашу думку, спеціалісти сільського господарства, представники інших професійних груп переважно розумової праці, зайняті в колгоспному виробництві, будучи за відношенням до засобів виробництва та юридичним статусом рівноправними членами колгоспів як виробничих підприємств, у соціальному плані становлять складову частину радянської інтелігенції, яка в даному випадку здійснює свої спеціалізовані функції розумової праці на базі кооперативної форми соціалістичної власності.

Публікація даної статті припадає на початок підготовки до написання багатотомної історії класів Української РСР, яку здійснюватиме колектив Інституту історії АН УРСР разом з представниками інших суспільних наук з академічних установ, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та науковцями вузів республіки. Постановка в статті ряду питань, висвітлення тих чи інших фактів та явищ у соціальній структурі суспільства може послужити приводом для обговорення й пошуку найбільш оптимальних варіантів викладу окремих проблем у працях з історії і робітничого класу, і колгоспного селянства, і радянської інтелігенції.

При цьому одним з основних напрямів дослідження в усіх томах з історії класів має бути висвітлення провідної тенденції в розвитку соціальної структури — становлення соціальної однорідності радянського суспільства і на цьому шляху — його безкласової структури. Постановку партією питання про становлення безкласової структури суспільства в історичних рамках першої фази комунізму товариш К. У. Черненко відніс до справжніх досягнень марксистсько-ленінської думки останнього часу, які озброюють комуністів, увесь радянський народ новими ідеями, науково обґрунтованим, зваженим підходом до актуальних проблем сучасності⁴.

Грандіозні масштаби прогресу економіки, досягнуті нашою країною на сучасному етапі, досвід розвитку радянського суспільства за останні десятиріччя, марксистсько-ленінський аналіз динаміки його соціально-класової структури дали партії можливість на своєму XXVI з'їзді припустити, що «...становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»⁵. Це теоретичне положення було підтверджене на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Життя підказує, відзначається в його матеріалах, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному, судячи з усього, відбудеться вже на етапі зрілого соціалізму. Здійснення великої мети, яку намітили в теорії класики марксизму-ленінізму і про яку мріяли кілька поколінь комуністів, — формування соціальної однорідності суспільства — сьогодні стало питанням безпосередньої практики⁶.

Практичне здійснення наведених вище положень означатиме, що молоде, щойно сформоване безкласове суспільство на початку свого існування буде соціалістичним, а не комуністичним, тобто другій фазі комунізму безпосередньо передуватиме безкласове соціалістичне суспільство.

Однією із складових процесу становлення безкласової структури суспільства, вчив В. І. Ленін, є подолання відмінностей між містом і селом⁷, у тому числі і їх соціальних структур. В основі цього процесу

⁴ Див.: Черненко К. У. Избранные речи и статьи. — М., 1984, с. 577.

⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 64.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р., с. 14.

⁷ Ленін В. І. Великий почин: (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»). — Повне збір. творів, т. 39, с. 15.

лежать зміни в кількісному співвідношенні міського та сільського населення; в цілому робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, а також аграрних робітників, сільської інтелігенції і селянства; вирівнювання якісної структури робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції; усунення відмінностей між тими чи іншими верствами міського й сільського робітничого класу; між інтелігенцією, яка проживає в місті і в селі, і т. п.

Подолання відмінностей між містом і селом, як і зближення їх соціальних структур, відбувається в ході розвитку продуктивних сил сільського господарства, їх кооперації й концентрації, перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної. Велике значення мають також переважаючі темпи піднесення освітнього та культурного рівня сільського населення, помітне зближення показників благоустрою сільських населених пунктів і побутового обслуговування трудівників села з міськими та ряд інших соціально-економічних і морально-психологічних факторів. Широкі перспективи для дальшого зближення соціальної структури міста й села відкриває успішне виконання Продовольчої програми СРСР, яка передбачає швидкі темпи розвитку кожного з елементів виробничої та культурно-побутової сфери всього агропромислового комплексу.

Зближення соціальної структури міста й села відбудеться після подолання відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством, що здійснюється на основі комплексної механізації сільськогосподарської праці, але до того, як буде усунута різниця між розумовою та фізичною працею, що стане результатом комплексної автоматизації всього виробництва, обслуговування й управління. Саме на таку послідовність вказував В. І. Ленін, підкреслюючи при цьому тривалість процесу знищення класових відмінностей⁸.

На історичну тривалість етапу, протягом якого в головному й основному відбудеться становлення безкласової структури суспільства, вказується в сучасних партійних документах, у виступах керівників Комуністичної партії й Радянської держави, зокрема, у доповіді товариша К. У. Черненка на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС⁹. Акцентція уваги на цьому положенні, на історичній тривалості — не в буденному розумінні цього слова, а саме в історичному — застерігає від можливих перебільшень у розумінні ступеня наближення країни до вищої фази комунізму, дає змогу виключити полегшене уявлення про шляхи і строки переходу до цієї фази, що побутувало в певний період¹⁰.

При вивченні й розробці проблем сучасності, у тому числі й питань, пов'язаних із зближенням соціальної структури міста й села, дослідник має виходити з того, що тривалість етапу розвинутого соціалізму залежить від ряду факторів внутрішнього і зовнішнього порядку.

По-перше, тривалість етапу розвинутого соціалізму зумовлюється об'єктивними та суб'єктивними причинами. Для подолання останніх, а також з метою прискорення економічного й соціального прогресу Комуністична партія розробила шляхи і напрями проведення глибоких і широкомасштабних перетворень у країні й очолила заходи по вдосконаленню господарювання, підвищенню організованості, зміцненню державної, трудової і планової дисципліни. Колективно розроблені рішення, відзначалося на грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, сколихнули трудящих, націлили їх на високопродуктивну роботу. Люди стали працювати з кращим настроєм. В результаті за порівняно короткий строк на ряді ділянок вдалося виправити стан справ. Збільшилися

⁸ Там же.

⁹ Див.: Черненко К. У. Избранные речи и статьи, с. 576.

¹⁰ Там же, с. 579.

темпи економічного зростання, дещо підвищилися якісні показники. Загалом намітилося позитивне зрушення в народному господарстві¹¹.

Велике політичне й практичне значення має те, що партія постійно закликає поряд з досягненнями всебічно аналізувати й недоліки, вишукувати невикористані резерви, наявні можливості. Це дає змогу знаходити найбільш оптимальні шляхи прогресу, робити правильні висновки на майбутнє¹². Необхідність такого поєднання зумовлюється тим, що безконфліктним, безпроблемним суспільство бути не може. Суперечності неминучі не лише при соціалізмі, а й при комунізмі. Вони відіграють позитивну, творчу роль. До того ж не все, що народжується в ході соціалістичного будівництва, витримує іспит часом. Будь-яка недооцінка цього може призвести до серйозних помилок. Позачерговий лютневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС наголосив на тому, що необхідно продовжувати розроблену партією принципову лінію, зважений і реалістичний курс на вдосконалення розвинутого соціалізму¹³.

Ці партійні лінія і курс були конкретизовані на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС. У виступі на ньому товариш К. У. Черненко, узагальнюючи стратегію нашого розвитку, відзначив, що на шляху до вищих цілей партії ми ще маємо розв'язати немало великих і складних завдань, які належать за своїм походженням і характером до першої фази комуністичної формації¹⁴.

По-друге, історичну дистанцію від проголошення ідеалу до втілення його в життя подовжує також інерція вікових, соціально віджилих звичок, традицій і поглядів, подолання яких — справа тривалого часу, надзвичайно довшого за той, що потрібен для здійснення економічних перетворень та побудови нових відносин між людьми. До того ж слід мати на увазі, що повна реалізація соціалістичного ідеалу є результатом діяльності цілого ряду поколінь у ході вдосконалення розвинутого соціалізму, що й здійснюється нині радянським суспільством. І ніякі спроби запровадити вищі принципи комунізму вольовим шляхом не зможуть скоротити фактично існуючу історичну відстань між ідеалом і дійсністю. Хоч, як відзначав В. І. Ленін, з боку мас, що піднялися на боротьбу, цілком природним є перебільшення плодів своєї можливої перемоги¹⁵. В наш час таке перебільшення може, зокрема, проявлятися в бажанні вже сьогодні мати значно досконаліше соціалістичне суспільство, ніж це дозволяють наявні соціально-економічні умови, в завищенні рівня досягнутого у становленні соціальної однорідності, в тому числі й у зближенні соціальної структури міста і села. Тому надзвичайно важливою в цьому плані є вказівка XXVI з'їзду КПРС про те, що для подолання істотних відмінностей між містом та селом потрібно буде ще багато зусиль, часу й коштів¹⁶.

По-третє, реакційні кола міжнародного імперіалізму на чолі із Сполученими Штатами Америки докладають і, безумовно, докладатимуть у майбутньому величезних зусиль, щоб загальмувати наш рух уперед, перешкодити здійсненню планів комуністичного будівництва, щоб, як висловився товариш К. У. Черненко, поставити нас на коліна¹⁷. Організатори так званого «хрестового походу» проти СРСР та інших країн соціалізму перейшли всі межі у нагнітанні міжнародної напруженості, здійснюють небачені раніше витки гонки озброєнь — як кількісного, так

¹¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року. — К., 1984, с. 7.

¹² Там же, с. 6—7.

¹³ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. — К., 1984, с. 8.

¹⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 10 квітня 1984 р., с. 5.

¹⁵ Ленін В. І. Дві утопії. — Повне зібр. творів, т. 22, с. 114.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

¹⁷ Правда, 1984, 30 апр.

і принципово нового якісного характеру. Їх розрахунки тут зрозумілі. Вони виходять з того, що Радянський Союз не піде на порушення стратегічного паритету, який склався між НАТО та країнами Варшавського Договору, і змушений буде подбати про зміцнення своєї обороноздатності. А це, в свою чергу, зможе затримати темпи переведення радянської економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку, загальмувати втілення в життя комплексних великомасштабних народногосподарських програм, від реалізації яких залежить не тільки рівень економічного розвитку та ступінь добробуту народу в сучасний період, а й можливості нашої країни в майбутньому.

Та правлячі кола імперіалістичного світу не повністю враховують реалії. Економічний потенціал СРСР, нові технічні засоби, що підвищують ефективність його оборони, дають змогу не лише гарантувати безпеку Країни Рад та її союзників, а й, як заявив товариш К. У. Черненко на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і молот», послідовно здійснювати накреслені соціально-економічні програми розвитку країни та піднесення життєвого рівня радянських людей. Однак не слід забувати, що доки існує воєнна й політична напруженість, доки над нашою країною нависає ракетно-ядерна небезпека з боку США і держав НАТО, слід тримати порох сухим, бути завжди напоготові, щоб співвідношення сил не змінилося на користь імперіалізму і ми не стали б слабкішими¹⁸.

Отже, дослідники проблем сучасності, зокрема й ті, які розробляють питання соціальної структури суспільства, зближення соціальної структури міста й села, мають виходити з об'єктивно обґрунтованої історичної тривалості етапу розвинутого соціалізму.

На початку цього етапу істотні відмінності між містом і селом, їх соціальними структурами виявляються в соціально-економічній сфері. Вони зумовлюються певним відставанням розвитку продуктивних сил сільського господарства від індустріальних галузей, неоднаковими техніко-економічними й технологічними умовами трудової діяльності працівників промислового та сільськогосподарського виробництва, різним ступенем технічної оснащеності й енергоозброєності їх праці, порівняно нижчим рівнем кваліфікації працівників сільського господарства, їх загальної та спеціальної освіти тощо. Ці відмінності є наслідком специфічних особливостей ще розвитку капіталізму й будуть усуватися в процесі вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства.

Оскільки в основі відмінностей між містом і селом лежать причини соціально-економічного характеру, їх поступове знищення є тією основою, на якій відбувається зближення соціальної структури міського та сільського населення. Важливі соціально-економічні завдання, розв'язання яких сприятиме прискоренню цього процесу, полягають насамперед у створенні відповідної матеріально-технічної бази сільського господарства, перетворенні сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної.

Здійснення цих завдань у різних регіонах країни відбувається неоднаковими темпами і має як загальні, так і специфічні особливості. Аналіз розвитку технічної бази сільського господарства Української РСР останніх років свідчить, що в результаті самовідданих зусиль усіх трудящих, постійної матеріальної та фінансової допомоги Радянської держави сільськогосподарське виробництво республіки сьогодні насичено значною кількістю сучасної техніки, яка вимагає відповідного освітнього та кваліфікаційного рівня кадрів, що її обслуговують. Парк тракторів протягом 1965—1982 рр. збільшився тут з 257 тис. до 420,9 тис., тобто на 63%; з 56,9 тис. до 98,1 тис., або на 72%, зросла за

¹⁸ Там же.

цей же час кількість зернозбиральних комбайнів *. Якщо темпи збільшення чисельності тракторів у республіці та по країні в цілому були приблизно однаковими, то парк зернозбиральних комбайнів зростав в УРСР значно швидше, що пояснюється переважаючим тут розвитком зернового господарства.

Слід, однак, звернути увагу на помітну диспропорцію між обсягом щорічних державних поставок сільському господарству техніки і збільшенням її парку. Так, протягом 1966—1970 рр. в колгоспи й радгоспи Української РСР було направлено 227,3 тис. тракторів (33% всіх випущених у цей період в республіці), а їх парк за ці ж роки зріс тільки на 60,2 тис. Отже, для того, щоб у сільськогосподарському виробництві відбулося збільшення кількості тракторів, скажімо, на 10 одиниць, йому треба було в ті роки поставити 38 нових машин. Пізніше розрив у цьому співвідношенні став ще більшим. У 1976—1980 рр. сільському господарству республіки було поставлено вже 263,6 тис. тракторів (40% усіх випущених в УРСР за ті роки), а їх парк тут зріс ще менше — лише на 37,1 тис. штук. Тобто для збільшення в господарствах кількості тракторів на ті ж 10 одиниць їм треба вже було поставити 71 новий трактор.

Таке становище може пояснюватися, з одного боку, ступенем професійної підготовки певної частини механізаторів, якістю догляду за технікою та її обслуговуванням, що визначається рівнем свідомості тих, кому цю справу довірено, станом всієї ідейно-виховної роботи в колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських виробничих підприємствах. З другого ж боку, воно залежить від якості виготовлюваної на промислових підприємствах техніки, стану справ, пов'язаних з її ремонтом, задоволенням потреб у запасних частинах тощо. Всі ці фактори, як відомо, мають пряме відношення до якісних характеристик складових частин соціальної структури і села, і міста. Тому цілком закономірно товариш К. У. Черненко у розмові з робітниками московського металургійного заводу «Серп и молот» наголосив, що першорядну роль у повному і якісному виконанні виробничих завдань відіграє ставлення кожного працівника до справи, тобто робоча совість. Висока політична свідомість, культура праці і робітників, і колгоспників, сказав він, допомагають формувати істотні елементи суспільних відносин розвинутого соціалізму. Поняття «моє» і «наше», особисте й суспільне мають сплавлятися у зливок класової свідомості, патріотичного обов'язку і колективної майстерності всіх працівників ¹⁹.

Людський фактор значною мірою зумовлює стан і перспективи розвитку всіх складових матеріально-технічної бази сільського господарства, зокрема темпи зростання будівництва на селі, в тому числі здійснюваного міжгосподарськими будівельними організаціями. Виступаючи на квітневому (1984 р.) Пленумі ЦК Компартії України, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначив, що за останні три роки в розвиток виробничої бази цих організацій вкладено 353 млн. крб. Сума величезна, а обсяги виконуваних ними робіт практично залишилися на попередньому рівні ²⁰.

Важливу роль у розвитку продуктивних сил сільського господарства та змінах соціальної структури жителів села відіграє також збільшення енергоозброєності сільського господарства, розширення хімізації та меліорації сільськогосподарського виробництва. Все це зумовлює

* Тут і далі всі розрахунки зроблено за даними статистичних щорічників «Народное хозяйство СССР» і «Народное хозяйство Украинской РСР» за відповідні роки, а також книг: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.— М., 1972—1974; Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1980.

¹⁹ Правда, 1984, 30 апр.

²⁰ Рад. Україна, 1984, 27 квіт.

необхідність якісного вдосконалення підготовки трудових кадрів, зайнятих у сільському господарстві, як і в промисловості. Адже для прогресу виробництва, як відзначав Ф. Енгельс у «Принципах комунізму», недосить тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути здібності людей, що приводять у рух ці засоби²¹. Одночасно механізація та електрифікація сільськогосподарського виробництва створює значні можливості для економії живої й уречевленої праці.

Крім соціально-економічних, значний вплив на процес зближення соціальної структури міського й сільського населення справляють демографічні фактори, пов'язані з міграцією населення села в місто, соціалістичною урбанізацією, зниженням народжуваності у містах і селах тощо. Незважаючи на збільшення чисельності чоловіків і жінок, які перебувають у шлюбі, бездітні сім'ї і такі, що мали по одній — дві дитини (а це, як відомо, не забезпечує необхідного відтворення населення), становили в 1970 р. на селі переважну більшість — 85%. І в наступні роки зниження середнього розміру сім'ї тривало. Отже, значення дії демографічних факторів зростає. Їх треба враховувати і дослідникам, які вивчають проблеми соціальної структури, і тим, хто розробляє господарські плани на майбутнє, про що, зокрема, йшлося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС²². Про необхідність зважати на демографічну ситуацію говорив під час зустрічі з робітниками заводу «Серп и Молот» товариш К. У. Черненко²³.

Відзначені вище фактори соціально-економічного й демографічного характеру значною мірою зумовлюють процес зближення соціальної структури міста й села, зокрема шляхом інтенсивних змін чисельності міського та сільського населення. На Україні при загальному зростанні в 1959—1983 рр. всього населення на 20,5% кількість міських жителів збільшилася на 67,7%, тимчасом як сільських — зменшилася на 19,9%. Чисельність населення всієї країни зростала в зазначені роки більш високими темпами — на 30,5%. При цьому темпи збільшення кількості міських жителів також були вищими, ніж в Українській РСР, а зменшення сільських — майже вдвоє нижчими. Це пояснюється насамперед тим, що з 15 союзних республік у 9 — Узбецькій, Казахській, Грузинській, Азербайджанській, Молдавській, Киргизській, Таджикиській, Вірменській, Туркменській — сільське населення в 1959—1983 рр. мало більшу чи меншу, але стійку тенденцію до чисельного зростання.

Така динаміка протягом названого періоду помітно змінила співвідношення питомої ваги міського й сільського населення: в 1959 р. міські жителі Української РСР становили 46% усього населення республіки, а сільські — 54%, в 1983 р. — відповідно 64% і 36%. При цьому в 1964 р. кількість обох цих груп населення зрівнялася, після чого спостерігається стабільне зростання чисельності й питомої ваги жителів міст і селищ міського типу. В цілому в країні згадана кількісна рівність була досягнута дещо раніше — в 1961 р., але частка міського й сільського населення до 1983 р. стала ідентичною з Українською РСР. Це пояснюється тим, що збільшення чисельності сільського населення в перелічених вище дев'яти республіках нейтралізувалося значим (на 29%) зменшенням кількості сільського населення в Російській Федерації.

Таким чином, основною тенденцією перерозподілу населення в республіці, як і по країні в цілому, було зменшення сільського населення й бурхливе зростання числа міських жителів, що відповідало процесові збільшення і кількості, й питомої ваги працівників індустріальної сфери

²¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 13.

²³ Правда, 1984, 30 апр.

виробництва і що являє собою один із шляхів зближення соціальної структури міста й села.

Проаналізована вище динаміка має пряме відношення до процесів соціалістичної урбанізації, що виступає як одна з умов подолання істотних відмінностей між містом і селом, а також між їх соціальними структурами. Вона здійснюється насамперед шляхом міграції сільського населення в міста й відповідного чисельного зростання міського населення, включення сільських населених пунктів до складу міст та збільшення кількості останніх.

Висвітлюючи процес зближення соціальної структури міста й села, слід виходити з того, що характерною особливістю урбанізації є не просто кількісне зростання міст і їх жителів, а концентрація міського населення. В 1959—1983 рр. на Україні кількість міст, населення яких перевищувало 50 тис. чол., зросло на 73% (в цілому по країні — дещо менше), тимчасом як число всіх міст — лише на 22%. Ще вищими темпами зростала кількість міст з населенням понад 100 тис. чол. Вона збільшилася за цей період у два рази. У 1959 р. в УРСР тільки населення Києва дещо перевищувало 1 млн. чол., а в 1983 р. вже п'ять міст з 24 по країні перейшли мільйонний рубіж. Свідченням концентрації міського населення в республіці є також незначне зростання селищ міського типу — на 10% у названі роки, тимчасом як по країні це збільшення становило понад 30%.

Збільшення міського населення відбувається як за рахунок природного приросту, так і в результаті значного припливу сільських жителів. Всесоюзний перепис населення 1970 р. засвідчив, що в республіці 42%, а по країні в цілому 45% усіх прибулих у міста і селища міського типу протягом двох попередніх років становили жителі сільських місцевостей. Незважаючи на те, що в 60—70-і роки темпи урбанізації скоротилися порівняно з 50-ми роками більш як на третину, Україна, РРФСР, Білорусія та деякі інші республіки належать до тих регіонів країни, де міграція у міста відбувалася настільки високими темпами, що призвела до надто інтенсивного зменшення сільського населення й порушення його статеві-вікової структури²⁴. До того ж переважна більшість сільських жителів, які переїжджають у міста, — це люди найбільш працездатного віку, що не може не позначатися негативно на стані сільськогосподарського виробництва.

В той же час викликані об'єктивною необхідністю міграційні процеси справляють певний негативний вплив на якісні характеристики міського населення. По-перше, виробнича адаптація мігрантів із села, як свідчать соціологічні дослідження, відбувається протягом досить тривалого часу — приблизно десять років, що виступає своєрідним фактором, який стримує темпи підвищення трудової активності й професійної майстерності виробничих колективів міста. По-друге, процес прилучення щойно прибулих із сіл у міста до джерел духовної культури також є досить повільним, що певною мірою пояснюється більш низьким їх освітнім рівнем. А це, в свою чергу, не може не позначатися на активізації їх участі у трудовій та суспільно-політичній діяльності.

На зближення соціальної структури міста й села впливає також здійснення іншого важливого міграційного напрямку, пов'язаного з формуванням великих територіально-виробничих комплексів у різних регіонах країни. Українська РСР входить до числа тих трьох союзних республік (поряд з РРФСР і Білорусією), за рахунок сільського та міського населення яких, насамперед молоді, в основному відбувається прискорене освоєння нових територій, особливо на Далекому Сході і в Сибіру. І навпаки, з республік Середньої Азії — регіону, що відзначається високим рівнем народжуваності, — відтік населення помітно ниж-

²⁴ Слесарев Г. А. Демографические процессы и социальная структура социалистического общества. — М., 1978, с. 65.

чий. В деяких районах країни, відзначав товариш К. У. Черненко на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, є резерви трудових ресурсів, але привабити, направити їх у ті місця, де вони сьогодні особливо необхідні, вдається поки що не повною мірою²⁵. Це положення переконливо підтверджує висловлену вище думку й засвідчує наявність в Українській РСР відповідної специфічної особливості в усуненні істотних відмінностей між сільським та міським населенням.

Важливим виявом зближення соціальної структури міста й села є помітні зміни в кількісному співвідношенні робітничого класу та колгоспного селянства. В 1959—1979 рр. питома вага робітників у класовому складі населення республіки збільшилася з 42,6% до 54,8%, а колгоспного селянства — зменшилася з 41,4% до 23%*. Як бачимо, в 1959 р. частка робітників і селян у класовому складі була майже однаковою, а в 1979 р. питома вага робітників уже перевищила питому вагу селянства в 2,4 рази. Назване співвідношення в Українській РСР та його динаміка помітно відрізнялися від загальносоюзних показників. Якщо в 1959 р. питома вага колгоспного селянства досить помітно — в 1,4 рази — перевищувала частку робітників у класовому складі населення країни, то в 1979 р. вже частка робітничого класу в чотири рази була більшою за питому вагу селян. Таким чином, становлення безкласової структури суспільства, досягнення його соціальної однорідності, зближення соціальної структури міста і села, що дістає свій вияв у змінах кількісного співвідношення робітничого класу й колгоспного селянства, в Українській РСР відбувається повільніше, ніж по країні в цілому.

Зближення соціальної структури міста й села, загальне та особливе в цьому процесі наочно прослідковується також на прикладі змін у кількісному складі колгоспного селянства та аграрного загону робітничого класу, тобто тих, хто зайнятий у сільськогосподарському виробництві. В 1965—1980 рр. чисельність колгоспного селянства республіки зменшилася на 31,5%, а кількість робітників радгоспів, міжгосподарських, підсобних та інших виробничих сільськогосподарських підприємств збільшилася на 19,1%. Ця динаміка відповідає загальносоюзним тенденціям з певною поправкою на її темпи.

В результаті індустріалізації сільського господарства, розширення на селі сфери державної і змішаної власності робітники радгоспів, міжгосподарських, підсобних та інших виробничих сільськогосподарських підприємств УРСР у 1980 р. становили вже 24% всіх зайнятих у сільськогосподарському виробництві республіки проти 15,6% в 1965 р. Питома вага аграрного загону робітників країни значно вища: в 1965 р. вона становила 30%, а в 1980 р. — 41,8%, хоч темпи її зростання на Україні були швидшими, що й зумовило зближення цих рівнів у республіці та по країні в цілому.

В процесі розвитку продуктивних сил сільського господарства, зближення економіки міста й села в останньому поряд з підвищенням питомої ваги аграрних робітників відбувається зниження частки колгоспного селянства серед кадрів, зайнятих в усіх галузях і на всіх підприємствах сільськогосподарського виробництва. В 1965—1980 рр. вона в республіці зменшилася з 82,6% до 69,6%, а по країні в цілому — з 67% до 50%. Таким чином, питома вага колгоспного селянства серед зайнятих у сільськогосподарському виробництві Української РСР була й залишається помітно вищою від загальносоюзного рівня, оскільки

²⁵ Див.: Черненко К. У. Избранные речи и статьи, с. 596—597.

* Слід відзначити, що кількісне зменшення колгоспного селянства не означає зниження його ролі у суспільному прогресі. Навпаки, значення колгоспного селянства у розвитку продуктивних сил країни, вдосконаленні суспільних відносин невинно зростає.

його частка у класовому складі населення республіки також є більшою. В процесі зближення соціальної структури міста й села відбувається перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної, свідченням чого є швидкі темпи зростання на селі взагалі і в колгоспах зокрема чисельності механізаторських кадрів. Це, з одного боку, відбиває внутріструктурні зміни у складі сільського населення, насамперед колгоспників, а з другого — зумовлює формування на селі нового типу працівників, що відповідає сучасним вимогам його індустріального розвитку. І кількість, і частка механізаторських кадрів в селах республіки збільшувалися більш високими темпами, ніж по Союзу в цілому.

Вони могли бути ще вищими (і в республіці, і в усій країні), коли б усі механізатори, або принаймні більшість з тих, кого готують у відповідних навчальних закладах системи профтехосвіти чи безпосередньо в колгоспах і радгоспах для сільськогосподарського виробництва, залишалися працювати за призначенням. На жаль, останнім часом значна їх кількість іде працювати в інші галузі народного господарства, нерідко залишаючи села взагалі. Це вимагає розробки цілої системи заходів, спрямованих на більш широке закріплення механізаторських кадрів у сільськогосподарському виробництві.

Явища і дані, які було проаналізовано вище, свідчать, що процес збільшення чисельності та питомої ваги робітничого класу на селі відбувається насамперед за рахунок найбільш кваліфікованої його частки, тих, хто підготовлений управляти сучасною технікою, хто за своїми професійними функціями близько стоїть до індустріальних робітників. А це також сприяє подоланню істотних відмінностей у соціальній структурі міського й сільського населення.

Одним з важливих факторів зближення цієї структури є розвиток міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції, що сприяє підвищенню рівня усупільнення виробництва та зближенню двох форм соціалістичної власності. Цей процес супроводжується переведенням на індустріальну основу всіх виробничих процесів, відкриває широкі можливості для впровадження в сільське господарство передової технології та сучасної техніки, а отже, ставить підвищені вимоги до зайнятих тут працівників, їх професійно-кваліфікаційного й освітнього рівня, розширює сферу впливу робітничого класу на колгоспне селянство.

Сучасною формою організації суспільного виробництва на селі, його кооперації та концентрації є міжгосподарські підприємства й організації, чисельність яких і в республіці, і по країні в цілому зростає високими темпами. В їх складі з'являються промислові підприємства, а прибуток тут зростає значно швидше, ніж кількість працюючих. Характерною особливістю якісної структури працівників міжгосподарських підприємств є те, що, по-перше, серед них збільшується кількість промислових робітників, які стали брати безпосередню участь у сільськогосподарському виробництві, а по-друге, у виробничій діяльності багатьох людей, зайнятих на цих підприємствах і в організаціях, особливо помітно виявляються такі риси індустріального робітника, як чітка послідовність трудових операцій, регламентація робочого часу, поглиблений розподіл праці та ін. Отже, і в селі починає на практиці здійснюватися передбачення К. Маркса про те, що «...і продукт і його виробник удосконалюються завдяки поділові праці»²⁶.

Загальне й особливе у зближенні соціальної структури міста і села Української РСР можна простежити також у змінах, що відбуваються в складі сільської інтелігенції, насамперед виробничій. Найбільш помітними серед них є зміни в кількісному зростанні дипломованих спе-

²⁶ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії, т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 350.

ціалістів, які працюють у сільськогосподарському виробництві. Протягом 1960—1980 рр. їх чисельність у республіці збільшилася в 4,2 раза, а по країні в цілому — дещо менше, в 3,7 раза.

Це зростання відбувалося, по-перше, на фоні загального скорочення чисельності сільського населення, передусім колгоспного селянства, по-друге, темпами більш високими, ніж збільшувалася кількість усієї інтелігенції, і, по-третє, швидше від зростання числа аграрного загону робітничого класу, як і всіх робітників у цілому. Одночасно з кількістю збільшувалася питома вага виробничої інтелігенції села в загальній чисельності зайнятих у сільському господарстві республіки: у названі роки — з 1,3% до 6,8%. Майже такою були питома вага й динаміка частки виробничої інтелігенції по країні в цілому.

Отже, виробнича інтелігенція села є однією із найбільш швидко зростаючих соціальних груп радянського суспільства, що й зумовлює її помітну роль у зближенні соціальної структури міста й села, у становленні соціальної однорідності радянського суспільства.

Збільшення кількості й питомої ваги дипломованих спеціалістів, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, могло відбуватися ще швидшими темпами, якби всі спеціалісти, які закінчували відповідні вузи чи факультети, середні спеціальні навчальні заклади, закріплювалися на тих місцях, куди вони були направлені після завершення навчання на основі державного плану розподілу. Реально ж протягом 70-х років лише один з двох — трьох випускників інститутів і технікумів республіки відповідного профілю поповнював сільськогосподарські підприємства, а по країні в цілому — навіть один з чотирьох. Безпосередній вплив на зростання чисельності й частки виробничої інтелігенції села справляла динаміка прийому студентів у вузи і учнів у технікуми з відповідних спеціальностей. Так, у 1982 р. прийом в усі вищі навчальні заклади республіки збільшився порівняно з 1960 р. на 75%, в галузеву ж групу вузів, які готували спеціалістів для сільського господарства, — тільки на 30%, в усі технікуми — на 76%, а в сільськогосподарські — лише на 9%. Такі диспропорції не могли сприяти насиченості сільськогосподарського виробництва дипломованими спеціалістами, а отже й справити відповідний вплив на подолання відмінностей у соціальній структурі міста і села. Значно меншою є різниця в темпах зростання прийому в усі вищі та середні спеціальні заклади і у вузи й технікуми сільськогосподарського профілю по країні в цілому — відповідно 80 і 69%, 91% і в два рази.

Одним із шляхів зближення соціальної структури міста і села, де також проявляється загальне й особливе у цьому процесі, є зміни у співвідношенні чисельності сільської виробничої інтелігенції за місцем роботи, професійним складом та освітнім рівнем. Так, у ході зближення двох форм власності на селі, розвитку міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції чисельність дипломованих спеціалістів у радгоспах, міжгосподарських, підсобних та інших виробничих сільськогосподарських підприємствах, хоча ще й була меншою, ніж у колективних господарствах, однак зростала більш високими темпами: протягом 1960—1980 рр. відповідно у 7 разів і в 3,2 раза. Ця динаміка та її наслідки в республіці дещо відрізнялися від загальносоюзних, де чисельність виробничої інтелігенції, зайнятої на підприємствах державної форми власності, не тільки зростала швидшими, ніж у колгоспах темпами (відповідно в 5 і 3 рази), а й на 1980 р. на третину перевищувала кількість колгоспної інтелігенції).

В процесі розвитку продуктивних сил сільського господарства і відповідних виробничих відносин відбуваються помітні професійні зміни в структурі виробничої інтелігенції села. Тривалий час абсолютна її більшість була представлена агрономами, зоотехніками і ветпрацівниками. На етапі розвинутого соціалізму список професій, до якого вхо-

дять представники згаданого загону інтелігенції, значно розширився. Сьогодні на селі звичними стали інженери, техніки, економісти, плановики та ін. Важливою характерною особливістю є значно вищі тут темпи їх чисельного збільшення. Якщо в 1970—1980 рр. кількість агрозооветпрацівників з вищою та середньою спеціальною освітою, зайнятих у сільськогосподарському виробництві республіки, зросла на 47%, то інженерно-технічних працівників, економістів, плановиків — у 3,3 раза.

Така різниця у темпах збільшення чисельності цих двох категорій сільської виробничої інтелігенції також є однією з характерних особливостей Української РСР. В цілому по країні їх зростання відбувалося дещо іншими темпами — відповідно на 58% і у два рази, але також зумовлювалося потребами здійснення аграрної політики партії, необхідністю забезпечення пропорційного, збалансованого розвитку всього агропромислового комплексу, важливою ланкою якого є сільське господарство.

Зближення соціальної структури міста й села виявляється також у змінах в освітньому рівні виробничої інтелігенції села, як і всього сільського населення. Протягом 1960—1980 рр. чисельність спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою у сільськогосподарському виробництві республіки збільшилася в 4,2 раза, а загалом у народному господарстві — в 3,3 раза, тобто кваліфікаційно-освітній рівень виробничої інтелігенції села зростає швидше, ніж у цілому всієї інтелігенції. При цьому значно прискоренішими темпами збільшувалася кількість виробничої інтелігенції з вищою освітою.

Усунення відмінностей за рівнем освіти відбувалося також між усім сільським і міським населенням. Якщо в 1959—1979 рр. число осіб з вищою та середньою (повною й неповною) освітою серед зайнятого міського населення зросло на 47,3%, то серед зайнятого сільського — в 2,1 раза, а серед колгоспників ще більше — в 2,4 раза. Таке співвідношення темпів зростання освіченості жителів міст і сіл відповідає загальносоюзним показникам. Особливо значним є переважання темпів зростання на селі осіб з вищою освітою — у названі роки їх кількість збільшилася майже в чотири рази, а в місті — в 2,2 раза.

Всесоюзні переписи населення 1959 і 1979 років засвідчили процес зближення соціально-демографічної структури міського та сільського населення. Протягом зазначеного часу як у місті, так і на селі збільшувалася питома вага чоловіків і зменшувалася частка жінок. Однак на селі це відбувалося більш швидкими темпами, що й зумовило на 1979 р. майже повне вирівнювання статевого складу міського і сільського населення.

Таким чином, зближення соціальної структури міста й села відбувається в УРСР на основі загальних закономірностей, хоч і має свої особливості. Насамперед в українському селі зростає питома вага традиційно міської соціально-класової структури: робітничого класу та інтелігенції, долаються істотні відмінності між їх міськими й сільськими соціальними групами, зменшується чисельність і частка колгоспного селянства. Все це означає, що вже сьогодні села як нашої республіки, так і країни в цілому, чисто селянськими назвати не можна. Нині вони являють собою населені пункти, в яких живе колгоспне селянство, робітничий клас та інтелігенція, функціонують сільськогосподарські й промислові підприємства, існує державна, колгоспно-кооперативна і змішана форми соціалістичної власності, де освітній рівень населення зростає більш швидкими темпами, ніж у містах. Все це є наочним свідченням здійснення процесу зближення соціальної структури міста й села, становлення соціальної однорідності радянського суспільства.

Ю. А. Курносов

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ГОРОДА И СЕЛА УКРАИНСКОЙ ССР
(проблемы сближения в условиях развитого социализма)

Резюме

В статье анализируется процесс сближения социальной структуры города и села Украинской ССР в начале этапа развитого социализма. Автор показывает социально-экономические предпосылки этого сближения, а также отмечает его общие закономерности и те особенности количественного и качественного характера, которые проявляются в динамике социальной структуры города и села республики.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:

Кізченко В. І. ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І КУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНІ.
Російською мовою.—10 арк.— 1 крб. 50 коп.

У монографії показані зміни, що відбулися в різних сферах культури України — освіті, пресі, літературі, образотворчому мистецтві, театрі, музиці та ін. — під впливом революційної боротьби народних мас. Розкрито значення передової пролетарської ідеології для розвитку української культури в роки першої російської революції.

Для істориків, викладачів і студентів історичних факультетів; всіх, хто цікавиться історією культури радянського народу.

Попередні замовлення на цю книгу надсилати магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам після платою.

Питання вдосконалення розвинутого соціалізму в СРСР

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ВИХОВАННЯМ УЧНІВ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УКРАЇНИ В ДУСІ
РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ І ПРОЛЕТАРСЬКОГО,
СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ (1971—1980 рр.)

Ф. І. МАРЦЕНКОВ (Чернівці)

Формування нових поколінь переконаних патріотів-інтернаціоналістів завжди було й залишається предметом постійної уваги Комуністичної партії, важливим завданням радянської школи. Ще основоположники марксизму вказували, що всебічне піклування про молодь диктується корінними інтересами класової боротьби пролетаріату¹. Комуністична система освіти і виховання, за їх передбаченням, ґрунтуватиметься на суспільному вихованні, яке в умовах безкласового суспільства створить реальні можливості для спільного навчання, зближення і згуртування дітей різних національностей.

В. І. Ленін розвинув ці принципові положення, збагатив і конкретизував їх. З особливою силою він наголошував на необхідності «...добиватися об'єднання націй у шкільній справі, щоб у школі підготовлялося те, що в житті здійснюється»².

Ідучи по шляху, вказаному Леніним, Комуністична партія досягла великих успіхів у розвитку радянської школи, в тому числі в інтернаціональному та патріотичному вихованні підростаючого покоління. Вагомих результатів у цій важливій справі добилися педагогічні колективи в період розвинутого соціалізму, зокрема в 70-і роки, чому вирішальною мірою сприяло підвищення рівня партійного керівництва інтернаціональним та патріотичним вихованням учнів, завершення переходу до загальної середньої освіти, запровадження нових шкільних програм і підручників, посилення світоглядної спрямованості навчально-виховного процесу.

Проблема, що розглядається, знайшла відображення в багатьох працях, присвячених комуністичному вихованню учнівської молоді³. Проте в історико-партійному аспекті вона розроблена ще недостатньо. В даному повідомленні зроблено спробу узагальнити досвід партійних організацій України у вихованні учнів загальноосвітніх шкіл в дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, набутий ними у роки дев'ятої та десятої п'ятирічок. Теоретичне осмислення і творче використання цього досвіду має велике значення для вдосконалення партійного керівництва всією справою комуністичного виховання підростаючого покоління, на необхідність поліпшення

¹ Див.: Маркс К. Інструкція делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 192—193.

² Ленін В. І. Про «культурно-національну» автономію.—Повне збір. творів, т. 24, с. 168.

³ Заслуженюк В. С. Інтернаціональне виховання в школі.—К., 1975.—142 с.; Моторнюк Н. М. Ленинская забота о школе.—Київ, 1978.—183 с.; Опаленко О. В. Інтернаціональне виховання учнів.—К., 1980.—32 с.; Партійний комітет і школа.—К., 1981.—231 с.; Фарфоровский В. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание школьников.—Київ, 1978.—151 с. та ін.

якої наголошувалося, зокрема, в матеріалах червневого (1983 р.) та квітневого (1984 р.) Пленумів ЦК КПРС.

Виховання учнів загальноосвітніх шкіл у дусі радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму є складним, багатограним процесом. У ньому використовуються різноманітні форми навчально-виховної і позакласної роботи, ефективність якої залежить від ряду факторів, насамперед від наявності висококваліфікованих педагогічних кадрів. Тому партійні організації республіки в досліджуваний період приділяли постійну увагу комплектуванню загальноосвітніх шкіл вчителями, підвищенню їх фахового рівня. Кількість педагогів з вищою освітою в загальноосвітніх школах України зросла протягом 70-х років на 17,7% і досягла на початок 1980/81 навчального року тільки в денних загальноосвітніх школах 307,2 тис. чол., або 78,8% загальної чисельності. Практично всі директори шкіл та їх заступники мали вищу педагогічну освіту. На цей же час її мали також 95,6% учителів загальноосвітніх предметів (проти 78,3% на початку 70-х років)⁴. Висока професійна підготовка педагогічних кадрів сприяла поліпшенню всього навчально-виховного процесу в школах.

Важливе значення у посиленні патріотичного та інтернаціонального виховання учнів мало підвищення ідейно-теоретичної підготовки вчителів. У її здійсненні партійні комітети та первинні парторганізації шкіл враховували, з одного боку, зростий загальноосвітній рівень учительських кадрів, а з другого — той факт, що в школи щороку прибувало нове поповнення, яке ще не мало достатнього досвіду виховної роботи. Удосконаленню такого диференційованого підходу було підпорядковане даліше поліпшення організації системи марксистсько-ленінського загартування вчительських кадрів. Провідна роль у структурі політичної освіти стала належати теоретичним семінарам, у той же час значно скоротилась кількість шкіл основ марксизму-ленізму. Зросла чисельність учителів серед слухачів університетів марксизму-ленізму. В ряді з них, зокрема при Горлівському міськкомі партії, почали функціонувати спеціальні відділення для педагогічних працівників⁵. Практично всі вчителі, як комуністи, так і безпартійні, були в 70-і роки охоплені різними формами партійної освіти, комсомольського політнавчання, масової пропаганди⁶.

Чільне місце у політичній освіті вчительських кадрів республіки відводилося вивченню марксистсько-ленінської ідейно-теоретичної спадщини, документів XXIV і XXV з'їздів КПРС, проблем, пов'язаних з міжнаціональними відносинами. Так, у Вінницькій області питання національної політики партії вивчалися в досліджуваний період у 148 теоретичних семінарах учителів, у Ворошиловградській — у 155, Закарпатській — у 88, Львівській — у 133 семінарах⁷. Такі семінари, які діяли й при партійних організаціях інших областей республіки, озброювали вчителів ґрунтовним знанням марксистсько-ленінської теорії з національного питання, методикою інтернаціонального та патріотичного виховання підростаючого покоління, допомагали їм успішніше опановувати передовий педагогічний досвід.

Постійно дбаючи про ідейно-теоретичну підготовку вчительських кадрів, партійні організації республіки спрямовували свої зусилля на те, щоб положення марксизму-ленізму кожен педагог сприймав насамперед як керівництво до практичних дій. Цьому значною мірою сприяло поширення у школах України в роки десятиї п'ятирічки почи-

⁴ Народне господарство Української РСР. Стат. щорічник: до 60-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1982, с. 320.

⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 914, арк. 3, 4.

⁶ Там же, спр. 787, арк. 49, 63, 75, 98.

⁷ Там же, арк. 8, 28, 84, 165.

ну підмосковних педагогів — «Від творчо працюючого вчителя — до творчо працюючого колективу». Він виник у відповідь на вимогу ХХV з'їзду КПРС поліпшити якість роботи кожного колективу, кожного працівника і був спрямований на підвищення ефективності вчительської праці. На основі індивідуальних творчих планів, розрахованих на 2—3 роки, у школах розроблялися комплексні творчі плани педагогічних колективів. Вони допомагали вчителям глибше засвоювати марксистсько-ленінську теорію, краще систематизовувати методичні прийоми, що були відпрацьовані в колективі. Корисний досвід цієї роботи було нагромаджено парторганізаціями та педагогічними колективами середньої школи № 16 м. Дніпропетровська, середньої школи № 1 м. Комунарська Ворошиловградської, Миколаївської школи Львівської, Червонодонецької школи Харківської областей та ін.⁸

Важливу роль у підвищенні ідейно-теоретичної підготовки вчителів та вдосконаленні всієї системи партійної роботи з учительськими кадрами відіграло також організаційно-політичне зміцнення первинних партійних організацій шкіл, яке було здійснене на основі рішень ХХIV з'їзду КПРС. Протягом 70-х років завдяки зусиллям обкомів, міськкомів і райкомів партії у переважній більшості середніх і в значній частині восьмирічних шкіл УРСР були створені партійні організації. Прошарок учителів-комуністів дещо зріс за цей час і перевищив 25%⁹. Особливо збільшилася кількість членів і кандидатів у члени КПРС серед таких категорій педагогічних працівників, як директори шкіл і вчителі історії та суспільствознавства. Наприклад, уже на кінець дев'ятої п'ятирічки у Кримській області партійний прошарок серед викладачів історії становив 57,9%, суспільствознавства — 81,7, директорів восьмирічних шкіл — 85,7%, директорів середніх шкіл — 96,3%¹⁰.

В результаті роботи, проведеної партійними організаціями по підвищенню ідейно-теоретичного рівня педагогічних кадрів, значно розширився їх політичний кругозір, зросла громадсько-політична активність учителів. Використання ними набутих політичних знань у педагогічній практиці сприяло посиленню світоглядної спрямованості навчально-виховного процесу, позитивно впливало на підвищення ефективності інтернаціонального та патріотичного виховання школярів.

В полі зору Комуністичної партії, її місцевих організацій постійно перебували питання вдосконалення викладання гуманітарних дисциплін, оскільки саме їм належала вирішальна роль у формуванні комуністичного світогляду, стійких інтернаціоналістських переконань учнівської молоді. Партія і уряд визнали за необхідне внести у нові шкільні програми та підручники, що впроваджувалися в практику у 70-і роки, такі доповнення, які відкривали додаткові можливості для здійснення більш дієвого і цілеспрямованого виховання школярів у дусі радянського патріотизму та пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму¹¹. Успішне проведення цієї роботи неможливе без вивчення учнями багатющої скарбниці марксизму-ленінізму. Велике значення в цьому плані мало включення в шкільні програми творів В. І. Леніна або їх окремих закінчених фрагментів. Зокрема, з початку 70-х років у курсі історії СРСР учні стали знайомитися з такими його працями, як «Робітничий клас і національне питання», «Про національну гордість великоросів», у курсі новітньої історії — «Первісний начерк тез з національного і колоніального питання», у кур-

⁸ Усенко В. Человек будущего формируется сегодня.— Народное образование, 1980, № 3, с. 11.

⁹ Рад. освіта, 1981, 24 січ.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 619, арк. 31.

¹¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.— М., 1978, т. 12, с. 595—596.

сі суспільствознавства — «Великий почин», «Завдання спілок молоді» та ін.¹²

Значну увагу приділяли партійні організації шкіл республіки вивченню учнями в досліджуваний період матеріалів XXIV і XXV з'їздів КПРС, наступних Пленумів Центрального Комітету партії, нової Конституції СРСР, інших партійних і державних документів. Належній організації цієї роботи сприяли рекомендації Міністерства освіти СРСР, що стосувалися методики ознайомлення учнів з вищезгаданими документами на уроках та в позанавчальний час. У республіці було видано масовим тиражем російською, українською, молдавською та угорською мовами навчальний посібник «Учням про XXV з'їзд КПРС».

Партійні організації шкіл здійснювали контроль за тим, щоб положення партійних документів активно використовувалися в навчально-виховному процесі, надійно служили справі патріотичного та інтернаціонального виховання учнівської молоді. У Староприлуцькій школі-інтернаті Липовецького району Вінницької області, наприклад, з метою кращого засвоєння школярами матеріалів XXV з'їзду КПРС на уроках широко практикувалися творчі роботи на такі теми: «Моя Батьківщина крокує вперед», «Турботи дорослих — твої турботи». З ініціативи комуністів школи навчальні кабінети поповнювалися відповідними діафільмами, у класах створювалися кутки і стенди «Рубежі десятиї п'ятирічки», «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР і УРСР на 1976—1980 рр.», «Наш район і колгосп у десятиї п'ятирічці»¹³.

Приклад постійного піклування про посилення світоглядної, інтернаціоналістсько-патріотичної спрямованості навчально-виховного процесу являла собою діяльність партійної організації середньої школи № 14 м. Донецька, у складі якої налічувалося 19 комуністів, або майже кожен третій член педколективу. На обговорення партійних зборів тут виносилися такі актуальні питання, як заходи щодо поліпшення інтернаціонального та патріотичного виховання на уроках історії, суспільствознавства, основ Радянської держави і права, шляхи вдосконалення виховання учнів на ідеях і традиціях дружби народів СРСР. З ініціативи партійного бюро у школі відбувся обмін досвідом роботи вчителів на тему: «Як я проводжу на уроці патріотичне та інтернаціоналістське виховання учнів»¹⁴.

Стан викладання гуманітарних предметів та підвищення їх ролі в інтернаціоналістсько-патріотичному вихованні учнівської молоді розглядався у досліджуваний період на пленумах і бюро Донецького та Чернівецького обласних, Одеського міського і Могилів-Подільського районного (Вінницька обл.) комітетів партії. Ряд партійних комітетів заслухав звіти окремих парторганізацій шкіл про їх роботу по підвищенню рівня викладання історії, суспільствознавства та інших навчальних предметів¹⁵.

Благотворний вплив на збагачення змісту й вдосконалення форм інтернаціонального виховання школярів справляло в досліджуваний період здійснення програми соціалістичної економічної інтеграції. Так, під час спорудження газопроводу Оренбург — Західний кордон СРСР партійні організації, педагогічні та учнівські колективи багатьох шкіл

¹² Див.: Сборник произведений В. И. Ленина для учащихся средних школ, средних профессионально-технических училищ и средних специальных учебных заведений. — М., 1981. — 447 с.

¹³ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 6949, оп. 1, спр. 19, арк. 7, 9.

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 8112, оп. 1, спр. 3, арк. 25; спр. 4, арк. 138; спр. 6, арк. 2.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 54, спр. 1433, арк. 76; Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 1, оп. 36, спр. 1, арк. 6; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 61, оп. 20, спр. 1, арк. 11 та ін.

Вінницької, Ворошиловградської, Кіровоградської, Черкаської, Харківської, Івано-Франківської областей, по території яких проходила його траса, налагодили дійові контакти з робітниками будівельних загонів, що прибули в нашу країну з НДР, ПНР, ЧССР та УНР.

Змістовна, багатогранна робота в цьому напрямі проводилася, зокрема, партійною організацією Богородчанської середньої школи Івано-Франківської області. Тут значна увага приділялася всебічному ознайомленню учнів з планами соціалістичної інтеграції, з інтернаціональними будовами. Численні приклади взаємовигідного співробітництва між країнами соціалістичної співдружності широко використовувалися на уроках економічної географії, суспільствознавства та ін. Викладачі постійно націлювали школярів на збирання відповідних матеріалів. Систематичну допомогу старшокласникам у цьому подавала бібліотека кабінету політосвіти Богородчанського райкому партії¹⁶. Зв'язок викладання предметів з практикою соціалістичної інтеграції сприяв виробленню в учнів переконання у перевагах соціалістичної системи господарювання над капіталістичною, давав можливість краще зрозуміти нові явища суспільного життя.

Надзвичайно важливе значення для інтернаціонального та патріотичного виховання учнів має викладання в школах російської мови й літератури. В умовах розвинутого соціалізму добровільне вивчення російської мови, поряд з рідною, стало фактором виняткового значення в економічному, політичному і культурному житті нашої країни, у зближенні всіх її націй і народностей, в їх прилученні до багатств світової цивілізації.

На кінець 1970/71 навчального року на Україні функціонувало понад 27 тис. шкіл, з них у 80,3% викладання основ наук здійснювалося українською мовою, у 17,3% — російською. Крім того, в республіці діяли 122 школи з молдавською мовою навчання, 68 — з угорською, 1 — з польською. В усіх школах з неросійською мовою викладання, починаючи з 2-го класу, крім рідної, вивчалася й російська мова. Успішному її вивченню, активізації мовних контактів сприяло також створення шкіл з паралельними мовами викладання, кількість яких з 467 (у 1971 р.) зросла до 534 на початок 1980/81 навчального року. В УРСР діяла також одна школа з трьома мовами навчання (Солотвинська середня школа № 1 Закарпатської області)¹⁷.

Питання про вдосконалення викладання російської мови та літератури систематично розглядалося на засіданнях бюро обкомів, міськомів і райкомів партії, в первинних парторганізаціях. У січні 1979 р. шляхи дальшого поліпшення викладання російської мови та літератури, використання її як могутнього засобу інтернаціонально-патріотичного виховання були обговорені на конференціях учителів, які відбулися в усіх областях республіки. Було вжито конкретних заходів щодо створення належних умов для вивчення російської мови, поповнення бібліотек творами класиків російської літератури, поліпшення перепідготовки вчителів-русистів¹⁸.

Шкільні партійні організації республіки нагромадили цінний досвід керівництва вдосконаленням викладання російської мови і літератури. Так, у Калинівській середній школі № 3 Вінницької області вчителі російської мови велику увагу приділяли органічному поєднанню вивчення мовно-літературного матеріалу з глибоким засвоєнням партійних документів, матеріалів, присвячених підготовці й святкуванню

¹⁶ Рад. школа, 1978, № 5, с. 48, 49.

¹⁷ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7769, арк. 4, 10, 11; Поточний архів Міністерства освіти УРСР. Відомості про розподіл шкіл за мовою навчання на початок 1980/81 навчального року.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 803, арк. 141—143.

50-річчя утворення СРСР, 325-річчя возз'єднання України з Росією. Все це сприяло значному поліпшенню якості знань учнів¹⁹.

Велику роль у формуванні інтернаціоналістських і патріотичних переконань підростаючого покоління відігравали різноманітні форми виховної роботи, що використовувалися парторганізаціями, педагогічними колективами у позаурочний час. Серед них найефективнішими були Ленінські уроки та заліки, гуртки по вивченню біографії В. І. Леніна, «Наш Ленінський комсомол». На засіданнях цих гуртків учнівська молодь знайомилася з життям і діяльністю Володимира Ілліча, революційними, бойовими і трудовими традиціями партії та комсомолу, а під час Ленінських заліків звітувала про свою вірність заповітам вождя, конкретні корисні справи. Багатогранна робота, спрямована на виховання юнаків і дівчат у дусі радянського патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, проводилася в шкільних ленінських музеях, кімнатах і залах, кількість яких зросла з 14 тис. у 1970 р. до 17 тис. у 1980 р.²⁰. В них проводилися урочистий прийом у піонери і члени ВЛКСМ, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни і праці.

Вдосконалювалося політичне інформування учнів, у ході якого значна увага приділялася питанням інтернаціонального характеру радянського суспільства, дружби народів СРСР, викриттю буржуазної ідеології, націоналізму та сіонізму. В школах Херсонської, Полтавської, Сумської і ряду інших областей в обговоренні цих питань брали участь секретарі та члени бюро обласних, міських і районних комітетів партії²¹.

Важливе місце у діяльності партійних організацій, педагогічних колективів по патріотичному вихованню займала підготовка молоді до захисту Вітчизни. Постійно поліпшувалася матеріальна база початкової військової підготовки, ретельно проводилися добір та навчання вчителів з цього предмета. Знання, набуті старшокласниками на уроках початкової військової підготовки, закріплювалися в ході різноманітних позаурочних виховних заходів, зокрема військово-спортивних ігор «Зірниця», «Орля» тощо. Майже всі середні й переважна більшість восьмирічних шкіл республіки взяли активну участь у Все-союзному огляді військово-патріотичної роботи, що проводився в 1976/77 навчальному році. За час огляду в школах України побудовано 700 тирів, обладнано близько 1000 військових кабінетів, 410 класів військово-технічної підготовки, 650 майданчиків для проведення занять з стрийової підготовки²².

Значну допомогу партійним організаціям загальноосвітніх шкіл в інтернаціонально-патріотичному вихованні учнів подавали ветерани партії, війни і праці. Так, пристрасно пропагувала революційні, бойові та трудові традиції нашого народу перед учнями шкіл м. Сімферополя член КПРС з квітня 1917 р. М. П. Громкіна. В обговоренні роману О. Б. Чаковського «Блокада» в Одеській середній школі № 55 взяла участь група ветеранів Великої Вітчизняної війни — учасників описаних у книзі подій. Вінницький обком партії провів збори активу ідеологічних працівників, ветеранів партії, які внесли ряд слушних пропозицій щодо поліпшення виховання молоді у дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму²³.

Дальшого розвитку набули походи учнівської молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, проведен-

¹⁹ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 53, оп. 19, спр. 8, арк. 92.

²⁰ Рад. освіта, 1980, 5 берез.; Моторнюк Н. М. Ленінська забота о школе, с. 113.

²¹ Партійний комітет і школа, с. 9.

²² Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 761, арк. 36, 106.

²³ Крымская правда, 1977, 1 сент.; Знамя коммунизма, 1980, 27 марта; Вінницька правда, 1980, 20 січ.

ня експедицій на тему «Моя Батьківщина — СРСР». Тільки в 1976 р. у республіці кількість учасників такої експедиції перевищила 500 тис. чол.²⁴ Ці заходи давали юнакам і дівчатам прекрасну можливість відчувати себе причетними до великих справ радянського народу. «Цей похід запам'ятався мені на все життя, — записав у своєму щоденнику учень К. з середньої школи № 1 м. Красний Луч Ворошиловградської області, — адже він допоміг мені багато побачити і зрозуміти. Після того, як своїми очима побачиш, що таке війна, хоча б по її слідах, хочеться все зробити, щоб вона більше не повторилася»²⁵. Про великі масштаби і високу виховну ефективність походів учнівської молоді свідчив той факт, що протягом 70-х років 28 тис. червоних слідопитів республіки під керівництвом шкільних партійних організацій встановили 129 тис. імен раніше невідомих героїв — представників багатьох національностей нашої країни²⁶.

В досліджуваній період ширше стала використовуватись й така форма позаурочної виховної роботи, як клуби інтернаціональної дружби. В середині 70-х років у школах республіки їх працювало понад 9 тис.²⁷ Діяльність цих клубів постійно контролювали партійні комітети і організації. Так, за рекомендацією Артемівського райкому партії Донецької області парторганізації шкіл систематично проводили в клубах інтернаціональної дружби тематичні вечори, фотовиставки, організовували виступи радянських людей, які побували за кордоном²⁸, тощо. Цікавий досвід роботи нагромадили інтерклубівці Жовтневої середньої школи Теребовлянського району Тернопільської області, Новоселицької середньої школи № 3 Чернівецької області та багатьох інших, де активно діяли секції «Моя Батьківщина — СРСР», «Мир і солідарність», велося інтенсивне листування з учнями з багатьох союзних республік і ровесниками з НРБ, НДР, ЧССР, УНР²⁹.

Однією з нових форм позаурочної роботи партійних організацій загальноосвітніх шкіл республіки стало створення ідеологічних комплексів, до яких включалися кабінети історії, суспільствознавства, літератури, географії, профорієнтації, різноманітні зали (ленінські, бойової і трудової слави, комсомольський, піонерський). На базі кабінетів і залів працювали клуби інтернаціональної дружби, політичні, любителів книги тощо. Для координації їх роботи створювалися спеціальні ради, до складу яких входили заступник секретаря парторганізації по ідеологічній роботі, організатор позакласної та позашкільної виховної роботи, кращі педагоги, секретар комітету комсомолу, а також представники трудових колективів. Ради працювали за єдиним комплексним планом, що затверджувався партійною організацією. Це давало можливість чітко і конкретно проводити позаурочну роботу, в тому числі з питань інтернаціонального та патріотичного виховання, уникати зайвого паралелізму і дублювання. Цікавий досвід у цій справі нагромадили, зокрема, партійні організації шкіл Львівської та Херсонської областей. Створені під їх безпосереднім керівництвом ідеологічні комплекси наприкінці 70-х років успішно діяли практично в кожній другій середній школі³⁰.

У роботі партійних організацій по формуванню в юнаків і дівчат інтернаціоналістсько-патріотичних почуттів надзвичайно велика роль

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 839, арк. 27.

²⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 38, спр. 899, арк. 7.

²⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. V Пленум ЦК ЛКСМУ від 19 квітня 1979 р., арк. 139.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 933, арк. 144; ф. 7, оп. 18, спр. 855, арк. 33.

²⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 586, оп. 30, спр. 30, арк. 60.

²⁹ Трудова слава, 1976, 25 верес.: Радянська Буковина, 1979, 1 трав.; Закарпат. правда, 1977, 17 серп.

³⁰ Вільна Україна, 1980, 1 серп.; Наддніпрянська правда, 1980, 22 листоп.

належала учнівським виробничим бригадам, кількість членів яких зросла у 1971—1979 рр. з 400 тис. до 700 тис.³¹ Залучення школярів до продуктивної праці викликало у них бажання примножувати славі традиції старших поколінь.

Одним із важливих засобів інтернаціонального виховання учнів був традиційний обмін їх групами з школами РРФСР, інших братніх республік. Так, у таборі праці та відпочинку старшокласників радгоспу «Ямський» Артемівського району Донецької області щоліта відпочивало майже 3 тис. школярів з України, Москви, Горького, Мурманської, Новосибірської областей, Білорусії³².

Справі виховання юнаків і дівчат у дусі патріотизму та інтернаціоналізму служили й такі трудові справи, як «Зернятко», «Мільйон — Батьківщині», що проводилися в 70-х роках під керівництвом шкільних парторганізацій. Зокрема, лише в 1975 р. в збиранні макулатури взяли участь 5,7 млн. учнів 3—10 класів шкіл республіки, які здали державі 35 тис. т вторинної сировини³³. Готуючись гідно зустрінути XXV з'їзд КПРС, педагогічні колективи шкіл України взяли активну участь у всесоюзній операції «БАМу — піонерські поїзди», в ході якої було зібрано 150 тис. т металобрухту. Напередодні відкриття з'їзду партії на 9 металургійних підприємствах УРСР відбулися піонерські плавки. Їх провели передові сталевари, які були прикладом для підрастаючого покоління. Наприклад, на Макіївському металургійному комбінаті піонерську плавку провела бригада Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради СРСР Б. В. Нікітенка, на «Запоріжсталі» — бригада лауреата премії Ленінського комсомолу Валентина Нечета³⁴.

Значну допомогу школам у прищепленні учням трудових навичок подавали колективи багатьох промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Так, великого поширення набула ініціатива колективів Запорізького титано-магнієвого комбінату і заводу «Дніпроспецсталь», колгоспу ім. Бузницького Миронівського району Київської області подати допомогу загальноосвітнім школам у дальшому вдосконаленні навчання, виховання і підготовки учнів до праці. Партійна організація Донецької середньої школи № 54 організувала соціалістичне змагання між окремими класами та робітниками різних цехів заводу гірничорятувальної апаратури³⁵. Традиційне шефство робітників та інженерно-технічних працівників підприємств над школами поступово перетворювалося на тісне співробітництво між учителями, батьками і членами трудових колективів у справі виховання учнів.

Заходи, здійснені шкільними партійними організаціями по вихованню в учнів любові до праці, сприяли зростанню їх патріотичних почуттів. Яскравим проявом цього була широка підтримка учнівськими колективами республіки патріотичної ініціативи випускників середніх шкіл Костромської області, які виявили бажання працювати в колгоспах і радгоспах, а також почину Гельмязівської середньої школи на Черкащині та Мартовської середньої школи на Харківщині подати допомогу колгоспникам у високоякісному збиранні врожаю і своєчасній заготівлі кормів для громадського тваринництва³⁶.

Партійні та комсомольські організації, педагогічні колективи значну увагу приділяли вихованню в учнів сільських шкіл любові до хліборобських професій. Цьому сприяли рух наставництва, підтримка сімейних трудових династій, створення в складі учнівських виробничих

³¹ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7733, арк. 8; Рад. школа, 1979, № 10, с. 5.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 459, арк. 68—69.

³³ Там же, ф. 7, оп. 18, спр. 805, арк. 35.

³⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 2, оп. 2, спр. 1052, арк. 3—5; Радянська школа, 1977, № 11, с. 47.

³⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 2477, оп. 1, спр. 16, арк. 113.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 866, арк. 62.

бригад механізованих екіпажів, проведення змагань і зльотів «Юні господарі землі» тощо. В результаті здійснених партійними організаціями заходів значна частина випускників сільських шкіл залишилася працювати в рідних колгоспах і радгоспах (у 1977 р. в цілому по республіці 24,7%, а в Ровенській, Кримській, Херсонській областях — 30—34%)³⁷.

Органічне поєднання навчання з суспільно корисною працею, втілення в життя принципу виховання в праці і через працю сприяли вихованню у школярів глибоких патріотичних почуттів гордості за визнання їх внеску у розв'язання народногосподарських завдань, орієнтації учнівської молоді на вибір найпотрібніших для суспільства професій. Якщо, наприклад, протягом попередніх 25 років у колгоспі «Рассвет» Павлоградського району Дніпропетровської області залишилися працювати 23 випускники місцевої школи, то в 1977—1978 рр. у господарстві розпочали своє трудове життя 95 кращих учнів. Бюро Дніпропетровського обкому партії у 1978 р. схвалило діяльність парторганізацій Вербківської середньої школи і колгоспу «Рассвет» у справі трудового й патріотичного виховання учнів, закріплення випускників у сільськогосподарському виробництві та організувало вивчення їх досвіду секретарями райкомів партії, колгоспних і шкільних парторганізацій області³⁸.

Разом з тим у роботі партійних організацій, педагогічних колективів шкіл республіки по інтернаціональному і патріотичному вихованню учнів мали місце певні недоліки. Так, у ряді випадків парторганізації надмірно захоплювалися проведенням різноманітних масових заходів і мало уваги приділяли їх дієвості.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС зверталася увага партійних організацій на необхідність всебічно аналізувати тенденції розквіту і зближення націй, виробляти нові форми інтернаціонального виховання. В сучасних умовах, підкреслював товариш К. У. Черненко, «інтернаціоналістське виховання слід вести широко, наполегливо, по діловому... Тут треба вміло поєднувати справді партійну принциповість з найтоншою делікатністю»³⁹.

Таким чином, протягом 70-х років значно підвищився рівень партійного керівництва інтернаціональним та патріотичним вихованням учнів, збагатився його зміст, урізноманітнилися форми і методи. Однак нагромаджений досвід потребує дальшого розвитку і збагачення, оскільки змінюються завдання виховання підростаючого покоління та умови їх реалізації. Зокрема, велику і надзвичайно відповідальну роботу належить здійснити в галузі комуністичного виховання в зв'язку з реформою загальноосвітньої і професійної школи. В «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи» підкреслюється: «Грандіозні завдання кінця нинішнього і початку прийдешнього століть розв'язуватимуть ті, хто сьогодні сідає за шкільну парту. Вони мають продовжити справу Великого Жовтня, на їх плечі ляже відповідальність за історичну долю країни, за всебічний прогрес суспільства, його успішне просування по шляху комуністичного будівництва»⁴⁰.

³⁷ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 765, арк. 24—25.

³⁸ Зоря, 1978, 10 груд.; Днепропетровская правда, 1977, 13 дек.; Комсомольское знамя, 1978, 6, 8, 10, 12 дек.

³⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К., 1983, с. 56.

⁴⁰ Рад. Україна, 1984, 14 квіт.

До 40-річчя визволення території Української РСР від фашистських загарбників

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ПРЕСОЮ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ (Київ)

У період Великої Вітчизняної війни ідеологічна робота партії була підпорядкована озброєнню радянських людей розумінням справедливого характеру їх боротьби з гітлерівськими загарбниками, розкриттю людиноненавистницької ідеології фашизму, її антинародного характеру, формуванню у захисників соціалістичної Батьківщини високих морально-політичних і бойових якостей.

Одне з провідних місць в цій роботі належало партійно-радянській пресі. На початку війни в країні видавалося 8806 газет¹, які були найбільш оперативним і дійовим засобом агітації і пропаганди. Уміло використовуючи пресу в справі мобілізації радянських людей на боротьбу з ворогом, Комуністична партія постійно турбувалася про забезпечення політичної спрямованості засобів друкованої пропаганди, поліпшення її ідейно-тематичного змісту.

Діяльність засобів друкованої пропаганди в роки Великої Вітчизняної війни дістала належне висвітлення в радянській історіографії². Проте питання партійного керівництва пресою країни в роки війни, в тому числі і України, розкрито в літературі ще недостатньо. У даному повідомленні зроблено спробу розглянути партійне керівництво пресою України, що видавалася в радянському тилу.

З початком Великої Вітчизняної війни ЦК ВКП(б) здійснив ряд заходів по перебудові роботи преси відповідно до вимог воєнного часу. 24 червня 1941 р. з метою зосередження керівництва всією роботою по висвітленню міжнародних подій, внутрішнього життя країни, а також бойових дій Центрального Комітету партії і Раднарком СРСР прийняли постанову про створення Радянського Інформаційного бюро³. Для найбільш повної і всебічної інформації радянських людей про події на фронтах ЦК партії надав право центральним газетам — «Правда», «Известия», «Красная Звезда», «Комсомольская правда» та іншим засобам масової інформації мати на фронті постійних військових кореспондентів. Було прийнято рішення про збільшення в півтора раза тиражу газети «Правда»⁴.

Ці документи поклали початок перебудови діяльності партійно-радянської преси в країні на воєнний лад. Її суть полягала в тому, щоб підняти радянських людей на боротьбу з ворогом, роз'яснювати їм першочергові політичні і воєнно-економічні завдання, виховувати у воїнів Червоної Армії і трудящих почуття любові до соціалістичної Вітчизни, героїзм, мужність і стійкість у боротьбі з гітлерівськими загарбниками. Для забезпечення безперебійного виходу партійно-радянської преси і воєнних газет у нових військових формуваннях ЦК ВКП(б) 28 червня 1941 р. прийняв постанову про місцеві газети і журнали⁵. Згідно цієї постанови в країні тимчасово закривалися га-

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1974, т. 4, кн. 1, с. 398.

² Там же; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.: В 3-х томах.— К., 1975; Попов Н. П., Горохов Н. А. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны.— М., 1981.— 416 с. та інші.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 6, с. 12.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 178.

⁵ Попов Н. П., Горохов Н. А. Указ. соч., с. 15.

лузеві і багатотиражні газети і журнали, а місцеві комсомольсько-молодіжні газети зливалися з партійними, де були створені відділи комсомольського життя. Так, тільки на Україні тимчасово припинили своє існування 797 періодичних видань із 1379, що виходили до війни⁶. Це дало змогу вивільнити значну кількість паперу для видання партійно-радянських і воєнних газет і журналів, укомплектувати їх редакції спеціалістами.

Місцеві партійні організації з метою забезпечення населення необхідною інформацією на вулицях міст і сіл, на підприємствах і в установах створювали газетні вітрини. Найважливіші матеріали періодичної преси транслювалися по місцевому радіомовленню, видавалися окремими листівками. Широко застосовувалося видання невеликих за форматом інформаційних і пропагандистських матеріалів під назвами: «В останню годину», «Бойові епізоди», «Вікна ТАРС», «Агітаційно-сатиричні вікна» та ін. Тільки республіканські видавництва за перші три місяці війни випустили понад 13 млн. різних агітаційних матеріалів⁷.

Поліпшення ідейного змісту газет, підвищення їх ролі в бойовому і трудовому житті радянського народу, зміцнення матеріально-технічної бази перебувало в центрі уваги ЦК ВКП(б). Найважливішими партійними документами, в яких містилися основні принципи організації всієї діяльності журналістів як на фронті, так і в тилу, були постанови ЦК ВКП(б) «Про роботу на фронті спеціальних кореспондентів» (9 серпня 1941 р.), «Про роботу на фронті спеціальних кореспондентів центральних газет і ТАРС» (13 серпня 1942 р.), а також листи Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) партійним комітетам і редакціям газет: «Про роботу районних газет» (березень 1942 р.), «Про завдання районних, обласних, крайових і республіканських газет в зв'язку з збиранням врожаю і заготівлями сільськогосподарських продуктів в 1942 р.» (червень 1942 р.), «Про недоліки газет у висвітленні роботи промислових підприємств» (березень 1943 р.). Висвітленню основних напрямів діяльності редакцій газет була присвячена брошура заступника начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) А. Пузіна «О некоторых задачах печати в дни Отечественной войны»⁸. У цих матеріалах визначалися основні завдання преси в умовах воєнного часу. «Вся робота редакції газети,— підкреслювалося в листі Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) «Про роботу районних газет»,— повинна бути підпорядкована інтересам фронту і завданням організації розгрому німецько-фашистських загарбників»⁹.

Керуючись вказівками Центрального Комітету партії з питань роботи періодичної преси, постійну увагу підвищенню ідейно-теоретичного рівня друкованих матеріалів у республіканських, обласних і районних газетах, посиленню дієвості їх виступів приділяв ЦК КП(б) України. У постанові ЦК КП(б)У (вересень 1941 р.) про політичну агітацію серед населення вказувалося, що партійні комітети, всі ідеологічні установи, в тому числі і редакції газет повинні постійно проявляти турботу про ідейний зміст, переконаність, дохідливість всіх форм ідейно-політичної роботи серед трудящих¹⁰.

⁶ УІЖ, 1981, № 9, с. 97—106.

⁷ Підрахунки автора зроблені за матеріалами ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 60, арк. 90, 91, 93—113.

⁸ Попов Н. П., Горохов Н. А. Указ. соч., с. 42, 43; О партийной и советской печати: Сб. докум.— М., 1954, с. 491, 501, 509; Пузин А. О некоторых задачах печати в дни Отечественной войны.— М., 1942.—19 с.

⁹ О партийной и советской печати, с. 498.

¹⁰ См.: Григорович Д. Ф., Замлинский В. А. Немытый В. П. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны.— К., 1980, с. 89.

ЦК КП(б)У і його відділ пропаганди і агітації здійснювали керівництво партійно-радянською пресою в роки війни. Працівники відділу вивчали і спрямовували роботу редакційних колективів, вносили пропозиції про її поліпшення. Однією з найважливіших форм цієї роботи були огляди газет, спрямовані на те, щоб на основі їх аналізу забезпечити ідейно-політичну лінію друкованого органу, націлити журналістів на висвітлення актуальних питань політичного і воєнно-економічного життя республіки. Так, в одному із оглядів газет «Комуніст» і «Советская Украина» ЦК КП(б)У вказував на необхідність чіткої роботи редакцій і «...великої відповідальності за кожну фразу, за кожний матеріал, який вміщується в газетах»¹¹.

Партійним комітетам і редакціям газет у своїй роботі доводилося переборювати значні труднощі. Вони були викликані насамперед тим, що Українська РСР однією з перших прийняла удар фашистської військової машини. На її території точилися запеклі бої. Для видання газет не вистачало кадрів, паперу, ряд обласних і районних друкарень були зруйновані. На фронт добровольцями і по мобілізації пішла значна частина журналістів і поліграфічних працівників. В цій складній воєнно-політичній обстановці партійні комітети вживали необхідних заходів по забезпеченню регулярного виходу газет. Вони взяли під свій контроль розподіл паперу і друкарських матеріалів, до роботи в редакціях залучали вчителів, агрономів, письменників (Павла Усенка, Юрія Смолича, Наталю Забілу та інших).

З метою забезпечення видання республіканських, обласних і районних газет, а також концентрації видавничої справи ЦК КП(б)У 23 вересня 1941 р. прийняв рішення про об'єднання республіканських видавництв — Політвидав, Держлітвидав, Медвидав, «Мистецтво», «Радянський письменник» у видавництво — Укрвидав при ЦК КП(б)У, а 20 жовтня — про тимчасове припинення виходу газет «Колгоспник України», «Радянська освіта» і журналів «На допомогу агітатору» і «Червоний Хрест»¹².

Таким чином, із 582 періодичних видань, що виходили на Україні після постанови ЦК ВКП(б) від 28 червня 1941 р., на початку 1942 р. республіканська партійна організація мала 56. Це — 3 республіканських газети («Комуніст», «Советская Украина», «Література і мистецтво»), журнал «Українська література» і газета «За Радянську Україну» (видавалася при безпосередній участі ЦК КП(б)У політуправлінням Південно-Західного фронту для населення окупованих районів України), 2 обласних («Ворошиловградська правда», «Соціалістична Харківщина»), 49 районних газет Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей¹³.

З евакуацією творчих спілок України в тил країни виникла потреба мати спеціальні органи, які б активізували роботу письменників, художників, скульпторів, композиторів. Ці завдання були покладені на газету «Література і мистецтво» і журнал «Українська література», організовані наприкінці 1941 р. в Уфі. Газета виходила двічі на тиждень тиражем 5 тис. примірників, а журнал — щомісячно від 3 до 4 тис. примірників.

Після евакуації з Харкова в жовтні 1941 р. газети «Комуніст», «Советская Украина» продовжували виходити у Ворошиловграді, Сталінській, Біловодську, Міловій, Марківці, Воронежі, а з 29 листопада 1941 р. — в Саратові¹⁴. Слід відзначити, що редакції газет в кінці

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 29, арк. 26.

¹² Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога. — УІЖ, 1980, № 5, с. 87—88.

¹³ Підрахунки автора за матеріалами ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 60, арк. 109, 111, 112.

¹⁴ Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога, с. 89.

1941 р. і на початку 1942 р. не завжди своєчасно могли висвітлювати бойові дії Червоної Армії, боротьбу українського народу з гітлерівськими загарбниками на тимчасово окупованій території.

Відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, аналізуючи діяльність газети «Советская Украина» на початку 1942 р., відзначив, що колектив редакції за час війни провів певну роботу по мобілізації трудящих України на боротьбу з ворогом. У газеті (коли виходила в Києві і Харкові) було надруковано багато матеріалів про життя фронту і тилу, про героїчну боротьбу радянських людей з фашистськими загарбниками. Але за час, коли газета видавалась в Саратові, її зміст та ідейний рівень знизився. ЦК КП(б)У зажадав від редакцій газет підвищити ідейно-політичний рівень вміщуваних матеріалів, основний їх зміст направити на мобілізацію всіх сил українського народу на боротьбу з ворогом, широко висвітлювати бойові дії радянських військ, більше друкувати теоретичних і агітаційно-пропагандистських статей¹⁵.

З метою зміцнення зв'язку з партійними організаціями республіки, частинами, з'єднаннями і політорганам Південного і Південно-Західного фронтів в січні 1942 р. було прийнято рішення ЦК КП(б)У про переведення газет із Саратова до Ворошиловграда. Відділу кадрів і відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У було доручено зміцнити керівництво редакцій газет. Редактором газети «Советская Украина» був призначений Л. Паламарчук. Для роботи в редакціях «Комуніст» і «Советская Украина» залучено досвідчених газетних працівників О. Носенка, О. Сидоренка, Л. Серпіліна та інших^{15а}.

Редакційні колективи і первинні партійні організації газет вживали заходів до поліпшення роботи. Так, 28 січня 1942 р. це питання обговорювалося на партійних зборах редакції газети «Комуніст». У виступах комуністів підкреслювалася необхідність оперативного висвітлення боротьби українського народу з гітлерівськими загарбниками, широкої пропаганди героїчних подвигів радянських воїнів. «Не поверхове фотографування подій та епізодів,— вказувалося в резолюції зборів,— а ґрунтовне, психологічне заглиблення в суть їх»¹⁶. Комуністи редакції з партійною принциповістю викривали недоліки в своїй роботі і намічали шляхи їх усунення. Характерним прикладом є виступ Павла Усенка на партійних зборах редакції газети «Комуніст» 22 квітня 1942 р. «Як член партії, я відчуваю,— говорив він,— що не розгорнув як слід своїх здібностей. Більше треба писати про боротьбу українського народу, менше — про дрібні факти з життя приміських ворошиловградських районів»¹⁷.

Оперативному висвітленню бойових дій Червоної Армії в місцевій пресі значно сприяло положення «Про роботу військових кореспондентів на фронті», затверджене Управлінням агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) і Головним політичним управлінням Червоної Армії в 1942 р. Республіканським і обласним газетам згідно з положенням дозволялося мати власних кореспондентів на фронті, якщо бойові дії проходили на території даної республіки або області¹⁸. У зв'язку з цим у редакціях «Комуніст», «Советская Украина» були створені відділи фронтового життя¹⁹. На Південний, Південно-Західний, Сталінградський, Донський і Воронежський фронти ЦК КП(б)У направив військовими кореспондентами республіканських газет П. Усенка, М. Шеремета, О. Сидоренка, О. Когана, О. Купцова, С. Рапорта, які згідно з положенням були зараховані в кадри Червоної Армії. За допомогою власних військорів редакції газет «Комуніст» і «Советская Украина» знач-

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 45, 47.

^{15а} Там же, арк. 47.

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4385, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹⁷ Там же.

¹⁸ О партийной и советской печати, с. 499—500.

¹⁹ УІЖ. 1980, № 5, с. 89.

но поліпшили пропаганду подвигів радянських воїнів, зміцнили зв'язок фронту з тилом.

Незважаючи на героїчний опір радянських військ, фашистам вдалося прорвати нашу оборону і в кровопролитних боях захопити Донбас, окупувати всі східні райони Української РСР. Редакції українських газет знову були евакуйовані до Саратова, а з 12 листопада 1942 р. — до Москви²⁰. Встановлення безпосереднього зв'язку з колективами центральних і московських газет, їх допомога, постійний телеграфний і радіозв'язок з радянським тилом, регулярна доставка кореспонденції в значній мірі сприяли підвищенню дієвості виступів республіканських газет, встановленню тісного зв'язку з колективами підприємств, установ, колгоспів і радгоспів, евакуйованих з України.

Крім того, централізоване керівництво партизанськими загонами і з'єднаннями, підпільними партійними і комсомольськими організаціями в тилу ворога дозволяло редакціям не тільки одержувати інформацію про бойові дії партизанських загонів і встановити зв'язки із читачами в тилу ворога, але й створити згодом виїзну редакцію газети «Комуніст» в партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова. Все це значно посилювало роль газет «Комуніст», «Советская Украина» і «За Радянську Україну» (з 16 жовтня 1942 р. за рішенням ЦК ВКП(б) ця газета була перетворена в орган ЦК КП(б) України) в організації і розширенні боротьби українського народу з німецько-фашистськими окупантами²¹.

Значно активізували свою роботу республіканські газети в період Сталінградської битви. Враховуючи, що в боях за Сталінград разом з іншими народами багатонаціональної Вітчизни брали участь бійці з Радянської України, ЦК КП(б)У направляв на адресу політуправлінь Південного, Південно-Західного, Воронежського, Донського і Сталінградського фронтів 50% тиражу республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина»²².

Багато друкованих матеріалів ЦК КП(б)У направляв партизанам і населенню окупованих областей України. З 16 по 21 січня 1943 р., наприклад, спецгрупа по розповсюдженню літератури при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У за допомогою авіації доставила на окуповану територію близько 2 млн. примірників газет, брошур і листівок²³. З початком визволення перших населених пунктів Радянської України ЦК КП(б)У, поряд з висвітленням на сторінках газет наступальних операцій Червоної Армії, героїзму і мужності радянських воїнів у боях за Україну, спрямовував діяльність редакцій газет на подання допомоги партійним комітетам у мобілізації трудящих на відбудову народного господарства, органів Радянської влади.

З метою створення мобільної поліграфічної бази, яка могла б разом з наступаючими військами просуватися в глиб України, було тимчасово об'єднано три республіканські газети «Комуніст», «Советская Украина» і «За Радянську Україну» в одну — «Радянська Україна». Це дало змогу створити пересувну друкарню, сформувати досвідчений творчий колектив, до складу якого ввійшли: А. Чеканюк, Я. Галан, А. Головка, П. Козланюк, А. Малишко, О. Носенко, Л. Новиченко, П. Усенко, А. Шиян та інші. 2 лютого 1943 р. українською і російською мовами вийшов перший номер газети «Радянська Україна»²⁴. Велику увагу Центральний Комітет КП(б)У приділяв також відновленню і діяльності інших періодичних видань України. У грудні 1942 р.

²⁰ Там же, с. 92.

²¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Сб. док. и материалов. — К., 1982, т. 1, с. 447.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 19, арк. 2.

²³ Доклад. див.: УІЖ, 1980, № 5, с. 96.

²⁴ Там же, с. 94.

відновив роботу журнал «Перець», а в серпні 1943 р. — суспільно-політичний журнал «Україна». У ході визволення тимчасово окупованої території від німецько-фашистських загарбників відновлювали роботу обласні і районні газети. Партиїним органам доводилося переборювати значні труднощі. Відступаючи, гітлерівці підривали або спалювали будинки поліграфічних підприємств, друкарень, знищували устаткування, папір, шрифти. Поліграфічна база в містах і районах республіки була зруйнована так, як ні одна галузь нашої промисловості, вказувалося в одній з довідок ЦК КП(б)У. Із 188 районів Харківської, Сталінської (нині Донецької. — В. Л.), Полтавської і Чернігівської областей 112 друкарень були знищені повністю. У Сумській області із 35 друкарень уціліло тільки 11. Подібне становище мало місце і в інших областях України. Партиїні комітети, приступаючи до організації видання газет, особливо районних, насамперед проводили облік наявності поліграфічного обладнання і проведення його перерозподілу між районами²⁵.

Після ознайомлення із станом поліграфії в Харківській і Ворошиловградській областях було прийнято рішення про відбудову поліграфічної бази і відновлення видання всіх районних газет. Дістала схвалення ініціатива Харківського обкому партії про кооперацію поліграфічного устаткування декількох районів з тим, щоб видавати для них газети, листівки, повідомлення Радінформбюро та ін.²⁶

Звичайно, це не могло в повній мірі забезпечити видання газет. Необхідно було в масштабі республіки заново створити відповідну поліграфічну базу. Більшість друкарень до 1943 р. підпорядковувалися різним відомствам, у тому числі і виконкомам місцевих Рад депутатів трудящих. Таке становище негативно відбивалося на всій видавничій діяльності в республіці. У листопаді 1943 р. створено Управління в справах поліграфії і видавництва при Раднаркомі УРСР і виконкомах обласних Рад депутатів трудящих, на які було покладено керівництво відбудовою, матеріально-технічним забезпеченням, роботою друкарень і видавництв²⁷.

Під керівництвом партійних організацій проводилося відновлення роботи друкарень у звільнених районах, оснащення їх друкарськими машинами і устаткуванням, які направляли на Україну союзні республіки, а також за рахунок повернення частини поліграфічного устаткування з евакуації та створення ремонтної бази по налагодженню існуючого устаткування. Реалізація цих заходів дозволила вже 20 березня 1944 р. випускати 8 республіканських, 15 обласних, 277 міських і районних, 10 транспортних газет. Всього в той період виходило 318 газет і 4 журнали («Україна», «Агітатор», «Українська література» і «Перець») разовим тиражем 801,4 тис. примірників²⁸.

У наступні місяці кількість газет і їх тираж постійно зростали. Якщо в березні 1944 р. всі газети України, враховуючи і багатотиражні, виходили разовим тиражем 735,4 тис. примірників, то на кінець того ж року тільки 10 республіканських і 33 обласних газети мали тираж 1 млн. 839 тис. примірників. Для видання в першому кварталі 1945 р. всіх українських газет, затвердженими ЦК ВКП(б) тиражами, необхідно було 1850 т паперу, що становило 21% від загальної кількості паперу, виділеного на видання місцевих газет Радянського Союзу²⁹.

Відновлюючи роботу преси на визволеній території, поступово збільшуючи тиражі газет і журналів, партійні комітети одночасно приділяли увагу добору і розстановці працівників редакцій. Тільки на

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 235, арк. 12, 13.

²⁶ Там же, спр. 254, арк. 14.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 125, спр. 200, арк. 209.

²⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 32, арк. 106.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 125, спр. 264, арк. 45, 56.

Україні для роботи в них необхідно було 3300 чоловік. У зв'язку з цим для роботи в газетах залучалися вчителі, агрономи, інженери та ін. Але це не могло в повній мірі задовольнити зростаючі потреби в журналістських кадрах. З метою розв'язання цієї проблеми були відкриті факультети журналістики в Ташкентському, Тбіліському, Харківському університетах і збільшена кількість слухачів на центральних курсах працівників газет до 250 чоловік. Для самостійного підвищення кваліфікації Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) розсилало журналістам центральних, республіканських і обласних газет і журналів стенограми лекцій ВПШ при ЦК ВКП(б)³⁰.

Партійні комітети України провели певну роботу по поліпшенню діяльності преси. Особливо гостро це питання стояло на травневому (1944 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Одне з найважливіших завдань партійно-політичної роботи обкомів, міськкомів і райкомів КП(б) України, вказувалось в рішенні, поліпшення керівництва пресою, підвищення її ідейного рівня і організуючої ролі в справі згуртування і мобілізації мас на виконання планів партії і уряду³¹.

Рішення травневого Пленуму ЦК КП(б)У значно активізувало діяльність періодичної преси. Так, в червні 1944 р. бюро Житомирського обкому партії обговорило питання про партійне керівництво районними газетами «Радянське слово» Потіївського і «Колгоспник Черняхівщини» Черняхівського районів. 15 червня того ж року відбулися партійні збори редакції обласної газети «Радянська Житомирщина» з порядком денним: «Підсумки травневого Пленуму ЦК КП(б)У і завдання газети», на якому були накреслені заходи по усуненню недоліків і перетворенню газети «Радянська Житомирщина» в бойовий орган обкому партії³². Така робота проводилася і в інших областях республіки.

Великого значення партія надавала ідеологічній роботі серед населення західних областей України. 27 серпня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», в якому зобов'язав партійні організації цих областей посилити політичну і ідеологічну боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, викривати їх як ворогів українського народу³³.

Листопадовий (1944 р.) Пленум ЦК КП(б)У розглянув питання «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р.» Як відзначалося на Пленумі ЦК КП(б)У, редакції газет західних областей ще рідко друкували статті і консультації на допомогу агітаторам і пропагандистам, недостатньо висвітлювали питання партійного і комсомольського життя, слабо вели боротьбу з ідеологією українських буржуазних націоналістів. Вказані недоліки мали місце також в роботі республіканських газет «Радянська Україна» і «Правда Украины». Пленум зажадав від редакцій газет регулярно друкувати матеріали з історії ВКП(б), Радянської Батьківщини, Великої Вітчизняної війни, про значення Конституції, тісніше їх пов'язувати з місцевим життям, дохідливо розповідати про героїзм і самовідданість працівників радянського тилу³⁴.

Партійні органи західних областей України, виконуючи рішення, накреслили ряд заходів, спрямованих на поліпшення роботи газет. На-

³⁰ Там же, спр. 221, арк. 62, 63.

³¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977, т. 2, с. 75.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 292, арк. 62; Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 811, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

³³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 275.

³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 82—93.

приклад, бюро Ровенського обкому партії 10 жовтня 1944 р. зобов'язало відділи пропаганди і агітації обкому і райкомів партії, редакції обласної газети «Червоний прапор» і районних газет поліпшити висвітлення життя сіл і районів області, мобілізуючи трудящих на допомогу Червоній Армії і виконання чергових народно-господарських завдань, «...вміщувати в обласній газеті не менше одного разу на тиждень матеріали по викриттю зв'язного обличчя і розбійницької діяльності українських буржуазних націоналістів»³⁵.

У Станіславській області (нині Івано-Франківській — В. Л.) при відділі пропаганди і агітації обкому партії була створена комісія з 7 чол. для надання допомоги районним газетам, а також за кожною з них закріплювався відповідальний працівник обкому, який підтримував зв'язок з редакцією, подавав їй необхідну допомогу. 7 травня 1945 р. обком партії провів нараду редакторів районних газет з питання про завдання обласної преси по виконанню вересневої постанови ЦК ВКП(б) і рішень листопадового Пленуму ЦК КП(б)У³⁶.

Таким чином, досвід партійного керівництва засобами друкованої пропаганди в роки війни свідчить про те, що Комуністична партія приділяла цьому питанню велику увагу. Партійні комітети намічали головні напрями діяльності преси, контролювали їх виконання, турбувалися про зміст газет і журналів, зростання їх тиражу, зміцнення зв'язків з трудящими. Вони подавали повсякденну допомогу редакційним колективам у розв'язанні організаційних і матеріально-технічних питань. Протягом усіх воєнних років трудящі України, які були евакуйовані в глибокий радянський тил чи проживали на тимчасово окупованій території, а також воїни на фронті забезпечувалися періодичними виданнями, що відіграло величезну роль в їх боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, відбудові народного господарства.

³⁵ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 1, спр. 2, арк. 214.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 339, арк. 150.

БОРотьБА ПІДПІЛЬНИКІВ УКРАЇНИ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАРОДНОГО ДОБРА

В. І. КУЧЕР (Київ)

Могутні удари Червоної Армії по загарбниках у 1943 р. змусили німецько-фашистські війська відступити по всьому фронту. У зв'язку з цим радянські підпільники та партизани посилили боротьбу проти окупантів, зокрема, за збереження і врятування матеріальних цінностей, оскільки армії ворога одержували завдання вивозити, знищувати все, що лежало на їх шляху, перетворювати залишену територію у непридатну на довгі роки для життя пустелю. Гітлерівські війська фанатично здійснювали так звану тактику «випаленої землі», що особливо стосувалося великих промислових центрів, зокрема Донбасу. Так, у виданому Гімmlером 7 вересня 1943 р. наказі зазначалося, щоб при відступі не залишалося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, щоб були зруйновані всі будинки, шахти тощо. Протинник, наголошувалося в цьому наказі, повинен знайти дійсно тотально спалену і зруйновану країну¹.

¹ Див.: Совершенно секретно! Только для командования!: Док. и материалы.— М., 1967, с. 528.

Комуністична партія і Радянський уряд закликали партизанів, підпільників, все населення тимчасово окупованих областей зірвати ці варварські плани німецько-фашистських загарбників. Значну роботу по мобілізації народних месників на виконання цих надзвичайно важливих завдань провели у той час республіканські керівні партійні й радянські органи, у тому числі й України. Так, Президія Верховної Ради УРСР, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 22 вересня 1943 р. звернулися із закликом до трудящих республіки посилити боротьбу в тилу гітлерівців, зірвати їх грабіжницькі плани, знищувати ворожих підпалювачів і підричників, всіма силами і засобами добиватися збереження матеріальних цінностей, обладнання фабрик, заводів, шахт, рудників, хліба, худоби, сільськогосподарської техніки та інвентаря, вести боротьбу за проведення сівби у визволених районах².

Партизани та підпільники України, проводячи наполегливу і героїчну боротьбу проти ворога, спрямували свої зусилля на виконання цих завдань.

З метою збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від знищення й пограбування, зокрема на підприємствах м. Києва, радянськими патріотами були створені збройні групи. Підготовка до збереження об'єктів від руйнування окупантами почалася в місті ще в період переходу Червоної Армії до наступу взимку 1942—1943 рр. Про це свідчать й документи ворога. В одному з них, датованому квітнем 1943 р., згадувалася велика операція проти нелегальної комуністичної організації, що діяла під назвою «Штаб по збереженню військових об'єктів у Києві». Остання мала завдання на випадок залишення міста фашистами запобігти руйнуванню ними підприємств та інших оборонних об'єктів³.

Радянські патріоти під керівництвом підпільних партійних організацій особливо активізували свою діяльність в місті у серпні — жовтні 1943 р., коли окупанти намагалися вивезти в Німеччину все промислове обладнання, а те, що не могли забрати, планували знищити. Зберігаючи від загарбників народне добро, підпільники разом з трудящими закопували в землю обладнання й матеріальні цінності заводів, фабрик, установ, запобігали руйнуванню промислових об'єктів і комунального господарства Києва. Коли радянські війська наблизилися до міста, гітлерівці почали знищувати річкові судна на Дніпрі. Члени підпільних груп, які діяли на рятувальній станції та в міській конторі лісосплаву, затопили 10 катерів. Усі вони були підняті з дна і пушені в дію з приходом радянських військ⁴.

На трамвайному заводі під керівництвом підпільної організації «Смерть німецьким окупантам!» робітники закопали багато цінного обладнання, різноманітний інструмент, запобігли пожежі на заводі⁵. А на «Ленінській кузні» патріоти врятували 40 електромоторів, 2 зварювальних трансформатори, 4 електроконтролери, значну кількість приладів тощо⁶.

У серпні 1943 р. були зірвані плани ворога щодо вивезення в Німеччину матеріальних цінностей київського депо. Робітники разом з підпільниками вивели з ладу всі підйомні крани, що дало можливість зберегти потужні електромотори, котли та багато іншого обладнання⁷.

Рятуючи народне добро, радянські патріоти часто ризикували життям. Наприклад, робітник Узинського цукрового заводу Київської

² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Док. и материалы. В 3-х т.— К., 1980, т. 2, с. 257.

³ Дубина К. В годы тяжелых испытаний.— К., 1962, с. 226.

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Киев, 1975, т. 2, с. 386.

⁵ Черняк Софія. Промінь серед ночі.— К., 1978, с. 161.

⁶ Дубина К. Указ. соч., с. 227.

⁷ Герои подполья. Вып. первый.— М., 1966, с. 416.

області Шубін таємно розмінував підготовлені до знищення будівлі заводу. І хоча окупанти схопили і повісили цю мужню людину, все ж здійснити їм свій варварський задум не вдалося — радянські війська визволили селище⁸.

Часто підпільники, тісно взаємодіючи з партизанами, у той період вдавалися до збройної боротьби, щоб громити відступаючі підрозділи гітлерівців, відбивати у них награване народне добро, рятувати населені пункти від загонів факельників.

З переходом Червоної Армії в наступ у Донбасі підпільники із зброєю в руках нападали на підрозділи гітлерівців, рятували від руйнування шахти й заводи, обладнання та цінності від вивезення в Німеччину. Так, у Горлівці вони завдали ряд ударів у тилу відступаючих загартників, здійснили ряд сміливих акцій проти підпалювання фашистами будівель і підприємств міста. Патріоти з Артемівська розмінували міст, давши змогу наступаючим радянським військам швидше просуватися вперед. Під керівництвом підпільників у Макіївці робітники заводу металоконструкцій рятували підготовлені гітлерівцями до знищення парові котли, а працівники хлібозаводу перерізали проводи, підведені до закладеної під пекарню вибухівки⁹.

У той же період активну діяльність розгорнули на залізничній станції підпільники м. Сталіно, які виводили з ладу паровози, влаштовували зіткнення поїздів, зупиняли їх на перегонах, щоб не дати гітлерівцям вивезти награване добро. Машиністи Бондаренко і Бабенко за завданням підпільної групи в ніч на 8 вересня 1943 р. перерізали гальмівні рукави у п'яти підготовлених до евакуації ешелонів. В результаті понад 400 навантажених різноманітним майном вагонів залишилися на коліях станції. У самому місті успішно діяли очолювані А. А. Вербоном і В. С. Пархоменком підпільні групи, що перед проривом наших військ зайняли склади з різними матеріалами, гараж, телефонну станцію і звільнили 50 чол., яких окупанти збиралися відправити до Німеччини¹⁰.

Під час боїв за м. Дніпропетровськ під керівництвом підпільників на багатьох підприємствах і в закладах міста були створені спеціальні озброєні групи по охороні економічних об'єктів. Патріоти не дали можливості гітлерівцям евакуювати електростанцію на заводі ім. Петровського, знищити міський водопровід і багато житлових й громадських будівель¹¹. Подібні групи охорони створювалися з початком відступу окупантів у багатьох населених пунктах. Так, керівник підпільної організації м. Кіровограда Ф. С. Волошенко видав наказ, згідно з яким командирам загонів і груп, які працювали на виробництві, на залізниці, необхідно було, зокрема, підготувати свої підрозділи до захисту об'єктів у той час, коли Червона Армія оволодіє залізничним вузлом і великою станцією Знам'янка¹².

І в інших місцевостях республіки патріоти готувалися заздалегідь до рішучої боротьби з окупантами за збереження матеріальних цінностей. В грудні 1943 р. Вінницький обласний підпільний партійний комітет, очолюваний М. С. Корнійчуком, поширив серед трудящих області звернення, в якому, зокрема, говорилося: «Підпільний комітет КП(б)У Вінницької області закликає вас не коритися німецьким роз-

⁸ Григорович Д., Денисенко П., Немайть В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны.— К., 1976, с. 175; Коваль М. В. Борьба работников за свержение фашистских планов использования промышленности Украины.— УІЖ, 1979, № 6, с. 53.

⁹ Хорошайлов Н. Суровые годы войны.— К., 1977, с. 65; Герои подполья.— М., 1968, вып. второй, с. 143.

¹⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, с. 295.

¹¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 8, арк. 96.

¹² Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945: 36. док. і матеріалів.— Дніпропетровськ, 1965, с. 114.

порядженням, бо вони наскрізь брехливі, злочинні й провокаційні. Приховуйте хліб, худобу, всі цінності від зажерливого фашистського ока. Не давайте гітлерівцям знищувати народне добро. Тепер не знищуйте цінностей, які є на складах, бо вони будуть потрібні для Червоної Армії. Не допускайте висаджувати в повітря промислових підприємств... зберігайте для Радянської Батьківщини...»¹³.

Підпільники, відгукнувшись на цей заклик, активно розгорнули роботу по виконанню поставлених перед ними завдань. Члени групи, яка діяла на електростанції м. Вінниці, поставили своєю метою зберегти обладнання та приміщення станції від зруйнування ворогом. Ризикуючи життям, патріоти розмінювали її, а під час вантаження матеріальних цінностей для вивезення в Німеччину склали в ящики пошкоджені деталі та металобрухт, сховавши всі важливі вузли і агрегати. Внаслідок сміливих дій підпільників через місяць після визволення міста електростанція була пущена в хід¹⁴. Успішно діяли патріоти і на залізниці, де загнали в тупик 6 паровозів, в медінституті (зберегли бібліотеку, цінне обладнання) та на ряді міських підприємств¹⁵.

Перед залишенням Вінниці фашисти направили в місто спеціальну команду для мінування промислових об'єктів міста. Радянський патріот, розвідник-чекіст М. В. Порай-Кошиць висадив у повітря склад вибухових речовин і разом з ним всю команду підіривників чисельністю 100 чол. Тим самим було врятовано багато будівель Вінниці від зруйнування¹⁶.

Активно восени 1943 р. діяли по збереженню матеріальних цінностей підпільники Вінницької області. Вони поширювали серед населення свої накази і звернення, у яких закликали трудящих перешкоджати вивезенню в Німеччину та знищенню народного добра. У середині листопада 1943 р. Липовецький підпільний райком партії на своєму засіданні обговорив питання про завдання, що постали перед ним у зв'язку з наступом радянських військ. Було прийнято рішення про активізацію боротьби з ворогом, розгортання діяльності з метою збереження народного майна. «Всі господарські об'єкти потрібно врятувати від зруйнування і розкрадання... Зберігати рогату худобу, свиней, коней... Цим самим допоможемо Червоній Армії скоріше визволити нашу землю, наш народ від фашистської погані»¹⁷,— наголошувалося у цьому документі.

Під впливом агітаційно-пропагандистської роботи підпільників радянські люди при наближенні фронту самовільно розбирали і ховали від окупантів майно громадських господарств, виганяли в ліси та яри худобу, чинили опір спробам окупантів пограбувати матеріальні цінності й вивезти їх у Німеччину.

За врятування народного добра активно боролися патріоти Миколаєва. Так, місцевий підпільний центр у лютому 1943 р. поширив на підприємствах і в закладах міста наказ, у якому закликав радянських людей зробити все можливе для збереження матеріальних цінностей¹⁸.

Диверсійні групи патріотів на миколаївських суднобудівних заводах розгорнули активну діяльність у цьому напрямі. На «Північній верфі» вони зняли важливі деталі з 24 різних верстатів, сховали 38 електромоторів, вивели з ладу штампувальний прес й інше обладнання. Підпільники групи «Патріот Батьківщини» на заводі «Південна верф» зберегли багато цінного обладнання механічного цеху. Восени

¹³ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.: 36. док. і матеріалів.— Одеса, 1971, с. 125.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9а, спр. 1, арк. 51.

¹⁵ Там же, арк. 53.

¹⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 2, с. 387.

¹⁷ Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр., с. 116—117.

¹⁸ Див.: Херсонская область в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Сб. док. и материалов.— Симферополь, 1975, с. 112.

1943 р. члени цієї ж організації знешкодили систему мінування старого і нового елеваторів, тим самим врятувавши їх від знищення¹⁹.

На Херсонському суднобудівному заводі патріоти сховали кілька ящиків з важливими деталями від верстатів, інструментами. Після визволення міста все це було використано радянськими трудящими для відродження підприємства²⁰.

Могутній натиск Червоної Армії взимку 1943—1944 р. привів до дальшого відступу гітлерівських полчищ з радянської землі. Боротьба за врятування матеріальних цінностей на тимчасово окупованій території загострювалася.

У програмі бойових дій партизанів України на перший квартал 1944 р. ЦК КП(б)У наголосив, зокрема, на необхідності зосередити особливу увагу на збереженні народного майна від пограбування і знищення відступаючими німецько-фашистськими загарбниками²¹. На закликі партії підпільники посилили свою діяльність, мобілізували радянських людей на боротьбу з ворогом, а також за збереження народного добра від пограбування і знищення.

Львівська підпільна організація звернулася до робітників та інтелігенції міста з листівкою, у якій закликала їх не допускати розграбування та знищення ворогом різного роду устаткування, запасів сировини. «Обов'язок кожного громадянина,— наголошувалося в ній,— бути на своїй ділянці праці сторожем, захисником народного майна»²².

Активну діяльність у цьому напрямі розгорнула очолювана комуністами В. Я. Дорожком і І. Ф. Головченком підпільна організація «Визволення Вітчизни», що діяла на Львівщині. У своїй програмі дій, прийнятій ще в жовтні 1942 р., підпільники одним з головних пунктів записали: «З наближенням Червоної Армії до західних земель галицькі панкі будуть втікати і намагатимуться вивезти матеріальні державні цінності; організація всіма засобами мусить стати на перешкоді цьому...»²³. У лютому 1944 р., коли радянські війська, просуваючись з тяжкими боями, визволяли західні області, підпільна організація звернулася із закликом до робітників та інженерно-технічних працівників транспорту, фабрик і промислових підприємств чинити опір ворогові, не давати йому змоги грабувати і руйнувати матеріальні цінності²⁴. Патріоти спрямовували боротьбу населення на зрив грабіжницьких планів окупантів.

Протягом усього періоду окупації вперту боротьбу з ворогом вели робітники нафтопромислів Борислава, які всіляко саботували добування цінної сировини. У січні 1943 р. гестапівці за це розстріляли інженера та повісили 15 робітників-нафтовиків. Однак фашистам не вдалося зламати опір патріотів, які сховали від ворогів 30 магнето, багато важливих деталей токарних станків, арматуру, 25 котлів і повернули все це на промисли тільки після визволення міста Червоною Армією²⁵.

Значну діяльність по врятуванню матеріальних цінностей розгорнули підпільники Одеської області. Серед населення ними розповсюджувалася листівка, випущена командуванням місцевого партизанського загону «Буревісник», під назвою «Захистимо свої фабрики і заводи!». Патріоти Ленінського району м. Одеси звернулися із закликом до жінок міста, в якому писали: «Не давайте знищувати наші заво-

¹⁹ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.: Док. и материалы.— Одесса, 1964, с. 166.

²⁰ Григорович Д., Денисенко П., Немятей В. Указ. соч., с. 176.

²¹ Історія Української РСР.—К., 1977, т. 7, с. 364.

²² Див.: За млинський В. О. З вірою у перемогу.— К., 1976, с. 171.

²³ Львівщина у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр.: 36. док. і матеріалів.— Львів, 1968, с. 78.

²⁴ Там же, с. 106—107.

²⁵ Вільна Україна, 1974, 18 жовт.

ди і фабрики, наші житла, гасить пожежі, стежите, де закладаються міни, і знешкоджуйте їх»²⁶.

Тривалий час успішно діяла на Одеському судноремонтному заводі підпільно-диверсійна група, очолювана М. О. Гефтом. Коли в березні 1944 р. фашистські власті оголосили евакуацію заводу і намагалися вивезти цінне обладнання, підпільники, доклавши багато зусиль та кмітливості, зірвали ці наміри окупантів. Крім того, М. О. Гефт, добре знаючи схему закладення фашистських мін на заводі, в ніч на 7 квітня пошкодив запалювальні проводи, внаслідок чого вдалося зберегти від вибуху електростанцію і котельно-корпусний цех, які незабаром після визволення міста були пущені в дію²⁷.

Особливо багато зробили радянські патріоти для врятування причалів, складів, хвилюріза, маяка і адміністративних будівель Одеського порту, які гітлерівці планували висадити в повітря. Підпільники вивели з ладу систему мінування, завдяки чому було врятовано 9 причалів, багато будівель і складів з матеріальними цінностями²⁸.

Радянські патріоти були повними господарями на портовій залізниці і фактично регулювали весь рух залізничних составів. Це дало їм змогу перешкодити вивезенню з Одеси великої кількості цистерн з паливом, вагонів із зерном, продуктами, майном і обладнанням. Саботуючи відправку суден, вантажники зберегли в складах понад 10 тис. т зернових продуктів²⁹.

Рішуче боролосся проти розграбування окупантами колгоспного й радгоспного майна селянство України. Очолювані підпільниками селяни саботували збір урожаю, обмолот зерна, ховали худобу, знищували посіви.

Однією з активних форм опору окупантам в початковий період війни була боротьба селян за збереження матеріальних цінностей, зокрема колгоспної власності шляхом розподілу її між членами колективних господарств. На це спрямовували їх партійні підпільні організації, які у своїх зверненнях до населення закликали зберегти народне добро для Радянської влади, Червоної Армії.

Активну діяльність по збереженню матеріальних цінностей колгоспів розгорнули жителі сіл в Чернігівській області. Так, Холминський райком партії прийняв рішення провести у ворожому тилу сесію районної Ради депутатів трудящих за участю всього активу³⁰. 16 вересня 1941 р. така сесія відбулася. «На порядку денному,— згадував секретар Чернігівського обкому О. Ф. Федоров,— стояло одне питання: як краще зберегти від ворогів колгоспне добро»³¹. Районна Рада зобов'язала колгоспників негайно розподілити майно між селянами, дала вказівку, що тільки можна закопати і надійно приховати, чого не можна сховати — те знищити³². Виконуючи це рішення, в багатьох селах району були проведені збори колгоспників, на яких обговорювали питання збереження соціалістичної власності. Наприклад, у колгоспі «Червоний маяк» було прийнято рішення роздати і сховати сільськогосподарські продукти та худобу, розібрати і закопати сільськогосподарський реманент, зберегти все це до приходу Червоної Армії³³. Аналогічні рішення приймалися колгоспниками інших тимчасово окупованих областей України. Так, у селах Глухівського району Сумської області згідно з настановами підпільного райкому партії за

²⁶ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. док. и материалов.— Одесса, 1949, т. II, с. 155, 159.

²⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг.— К., 1975, т. 3, с. 112.

²⁸ Григорович Д., Денисенко П., Немайть В. Указ. соч., с. 177.

²⁹ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. II, с. 246.

³⁰ Попудренко М. Щоденник.— К., 1949, с. 13.

³¹ Федоров О. Ф. Підпільний обком діє.— К., 1964, с. 73.

³² Там же.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 123, арк. 192.

короткий час було роздано 1380 т хліба, понад 3 тис. т картоплі, близько 50 т цукру та значну кількість колгоспної худоби³⁴.

Радянські люди, що залишилися на окупованій ворогом території, добре розуміли необхідність збереження для майбутнього народного добра. Вірні принципам соціалістичного ладу, вони, часто ризикуючи життям, а також життям своїх близьких і рідних, зберігали колгоспне зерно, худобу, сільськогосподарські машини та інше майно протягом всієї окупації, а після визволення повертали Радянській владі. Наприклад, селяни Київщини після визволення передали в колгоспи 15 000 голів худоби і велику кількість сільськогосподарського майна³⁵. За неповними даними, тільки в 17 районах Полтавської області патріоти розібрали і приховали 425 тис. ц хліба³⁶.

Під впливом агітації підпільників та партизанів селяни зривали строки збирання врожаю, зменшували посівні площі, погано обробляли землю. Усе це приводило до того, що дуже часто хліб залишався на полі. Так, у Сватівському і Біловодському районах Ворошиловградської області селяни затягли збирання хліба на 9 тис. га до приходу радянських військ. Після визволення цих районів хліб було обмолочено і передано у фонд Червоної Армії³⁷. У Боровському районі на Харківщині ця форма боротьби селянства проти окупантів набула надзвичайно гострого характеру. У відповідь на заклики підпільного райкому партії колгоспники під керівництвом патріотичних організацій і груп ховали зерно від німецьких заготівельників, зривали сільськогосподарські роботи. Зокрема, зібраний ними в 1942 р. на площі 3,5 тис. га хліб залишився необмолоченим до приходу Радянської Армії³⁸.

Відступаючи з України, німецько-фашистські загарбники категорично забороняли селянам сіяти озимі і вимагали якнайскоріше збирати врожай 1943 р. з тим, щоб встигнути повністю вивезти його. Проте селяни окупованих районів, твердо переконані у швидкому визволенні, всупереч забороні проводили сівбу озимих у значних розмірах. Так, селяни Полтавської області за вказівкою підпільних партійних організацій робили це вночі³⁹. В с. Лутовинівка Лубенського району підпільники у вересні 1943 р. провели збори селян, на яких повідомили про переможний наступ Радянської Армії, закликали їх до активної боротьби з ворогом. Було прийнято рішення розгорнути роботу по врятуванню хліба, худоби, сільськогосподарської техніки, продовжувати посівну, яку розпочали всупереч забороні окупаційних властей⁴⁰. Про патріотичні справи колгоспників с. Березоточа того ж району 1 січня 1945 р. розповіла газета «Радянська Україна». Березоточанці, ризикуючи життям, ночами сіяли хліб, бо знали, що роблять це для своєї держави. Жителі цього села, яким окупанти наказали гнати гурти коней, корів, волів на захід, сховали тварин в очереті на березі річки Сули, зберігши їх для колгоспу.

Підпільники Львівської підпільної організації «Визволення Вітчизни» у квітні 1944 р. випустили звернення до селян, у якому закликали їх підніматися на боротьбу з ворогом, розпочати посівну кампанію, засівати більші площі землі. «Гітлерівці, які тимчасово посіли наші землі, все у вас відібрали, а вас примусили працювати на них у фільварках... Втікаючи, вони лишили багато незасіяної землі. Ця земля

³⁴ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 100, арк. 103.

³⁵ Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1965, с. 187.

³⁶ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область.— К., 1967, с. 49.

³⁷ Клоков В., Кулик І., Слінько І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1957, с. 129.

³⁸ Герои подполья. Вып. второй.— М., 1968, с. 356.

³⁹ Клоков В., Кулик І., Слінько І. Назв. праця, с. 130.

⁴⁰ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 105, оп. 1, спр. 236, арк. 35.

належить вам, а тому організуйтеся і засівайте її, хто скільки зможе... Гітлерівські пани вже не будуть їсти хліба з наших земель»⁴¹,— говорилося у цьому зверненні.

Значних масштабів зривання і затягування збирання врожаю селянами, а також сіянка ними озимини восени 1943 р. набули в Кіровоградській області. Цьому сприяли заклики підпільних організацій до місцевого населення. Селяни застосовували найрізноманітніші способи, форми і методи, щоб зволікати із збиранням та обмолотом хліба, ховати його від окупантів. Незважаючи на репресії, колгоспники Кіровоградщини під керівництвом підпільників провели озиму сівбу 1943 р. на площі понад 422 тис. і підняли зяб на площі близько 55 тис. га⁴².

Вінницький підпільний обком партії також поставив перед підпорядкованими йому організаціями завдання звернути особливу увагу колгоспників на необхідність обов'язкової сівки озимих культур. Дерезинська підпільна група Шаргородського району випустила спеціальну листівку, у якій роз'яснювалася важливість цієї справи. Колгоспне селянство гаряче відгукнулося на ці заклики, ігнорувало розпорядження окупаційних властей про заборону висіву озимини. Щоб уникнути переслідувань і покарань, селяни вдень виконували цю роботу далеко від проїжджих доріг, у степу, а вночі — поблизу населених пунктів⁴³.

Активно зберігали народне добро і сіяли озимину восени 1943 р. селяни Одеської області. Підпільна організація райцентру Криве Озеро (нині Миколаївська область) розгорнула боротьбу за зрив планів окупаційних властей по вивезенню хліба, худоби та інших матеріальних цінностей, за те, щоб засіяти якомога більшу площу озиминою. В результаті агітаційно-масової діяльності патріотів було збережено багато худоби і зерна, про що, зокрема, свідчили дані перевиконання плану державних поставок у фонд Червоної Армії за 1944 р. Незважаючи на категоричну заборону окупантів, по району було засіяно 17 тис. га озимого клину⁴⁴.

У Великоградівському районі Одеської області восени 1943 р. площа, засіяна озиминою, становила 20 тис. га, що дало можливість після визволення області продати державі значну кількість зерна⁴⁵. На території району під керівництвом підпільників було здійснено велику роботу по збереженню хліба врожаю 1943 р. Обмолочене зерно таємно роздавалося колгоспникам для схову, а з визволенням району воно було передано у фонд Червоної Армії. Особливо багато його зберегли колгоспники сіл Филімонівка, Веселе, Доброжанівка, Іванівка і Ново-Василівка. Селянам вдалося приховати від ворога значну кількість рогатої худоби, коней, свиней⁴⁶. Патріоти з колгоспу ім. Будьонного Мар'ївської сільради Доманівського району Одеської області під керівництвом комуністів зірвали збирання врожаю 1943 р., не дали можливості окупантам вивезти хліб, трактори та іншу сільськогосподарську техніку⁴⁷.

Піклуючись про забезпечення матеріальної бази для майбутньої відбудови колгоспного виробництва після визволення тимчасово окупованої території, підпільники очолили боротьбу трудящего селянства за збереження сільськогосподарської техніки. Так, Кримський обласний підпільний центр випустив звернення «До селян Криму», в

⁴¹ Львівщина у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр., с. 107.

⁴² Герои подполья, вып. второй, с. 325.

⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 2, с. 388.

⁴⁴ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг., с. 144.

⁴⁵ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Указ. соч., с. 177.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 85, арк. 25.

⁴⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 2, с. 387.

якому закликав колгоспників не виконувати накази німців, не здавати хліб, інвентар, перешкоджати ворогові пограбування сільськогосподарської продукції і сировини: «Врятовуйте сільгоспмашини та інвентар. Ховайте запасні частини, матеріали, інструменти. Розтягуйте інвентар по степу, по ярах, балках, закопуйте. Не давайте фашистам все це знищити»⁴⁸. Патріоти з Ободівської МТС Вінницької області зберегли 22 трактори, верстати й обладнання майстерень, запакувавши у ящики замість цінних деталей металообробки. Значну кількість сільськогосподарської техніки зуміли сховати від ворога й підпільники інших районів цієї області, зокрема Піщанського та Шаргородського⁴⁹.

Колгоспники Міловського району Ворошиловградської області на глухих хуторах переховували до приходу Червоної Армії 99 тракторів, понад 1500 голів худоби, більш як 4 тис. ц посівного матеріалу і понад 1 тис. ц картоплі⁵⁰. Патріоти з Ізюмського району Харківської області, очолювані підпільним райкомом партії, організували населення на зрив обмолоту хліба. Ворогові не вдалося вивезти 1200 т пшениці, 1 тис. т насіння соняшнику⁵¹.

На Полтавщині також налічується безліч прикладів героїзму і самовідданості радянських людей, які, ризикуючи своїм життям, включалися у боротьбу за збереження матеріальних цінностей. Так, житель с. Куст-Куші Кобеляцького району Ф. М. Вовченко під час відступу ворога загнав у ліс 50 голів великої рогатої худоби і після визволення передав їх колгоспу «Червона Україна»⁵². Успішно діяла у цьому ж районі група підпільників під керівництвом Ф. П. Церковникова. Перед приходом Червоної Армії вона провела активну роботу по збереженню сільськогосподарської техніки, перешкодила гітлерівським факельникам підпалити с. Шевченки та колгоспні будівлі⁵³.

Виконуючи свій патріотичний обов'язок, трудяще селянство України у процесі визволення території республіки здавало у фонд Червоної Армії десятки мільйонів пудів зерна та інших сільськогосподарських продуктів, які воно зуміло зберегти від окупантів. З цих же запасів колгоспники створювали сім'яні фонди, завдяки чому було засіяно сотні тисяч гектарів землі. Як зазначав влітку 1944 р. секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, відразу ж після вигнання *ворога* колгоспники знову відновлювали свої колективні господарства, повертали до них прихований від фашистів інвентар, збережених коней та інших тварин⁵⁴.

Після визволення того чи іншого району або області республіки жителі сіл докладали максимум зусиль, щоб якнайповніше забезпечити потреби Червоної Армії у продуктах харчування. Наприклад, лише трудящі Кіровоградської області у першій половині 1944 р. зібрали й відправили на фронт понад 5 млн. пудів хліба і 1 млн. 720 тис. пудів картоплі, понад 243 тис. пудів м'яса, 10 тис. гектолітрів молока⁵⁵.

Збирання продовольства у фонд оборони, як відомо, було однією з найпоширеніших форм матеріальної допомоги фронту. Однак слід наголосити, що в переважній більшості випадків після визволення тієї чи іншої території трудящі передавали продовольство за рахунок за-

⁴⁸ Крым в период Великой Отечественной войны. 1941—1945: Сб. док. и материалов.— Симферополь, 1973, с. 293.

⁴⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 2, с. 388.

⁵⁰ Ющенко М. Д. Агітація і пропаганда Комуністичної партії України в умовах німецько-фашистської окупації.— К., 1962, с. 139.

⁵¹ Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область.— К., 1967, с. 572.

⁵² Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 105, оп. 1, спр. 116.

⁵³ Там же, арк. 50, 64.

⁵⁴ Правда, 1944, 1 лип.

⁵⁵ Воспоминания об освобождении Кировоградской.— Кировоград, 1945, с. 12.

пасів, збережених від пограбування німецько-фашистськими окупантами.

Завдяки активній організаторській, політико-масовій і бойовій діяльності підпільників та посиленню у зв'язку з цим саботажу розпоряджень окупаційних властей з боку населення, яке дедалі частіше переходило до активних форм опору, ворогові не вдалося повністю здійснити плани пограбування народних багатств тимчасово окупованих радянських територій.

Комуністична партія надала боротьбі радянського народу за збереження матеріальних цінностей цілеспрямованості, організованості, широкого розмаху, завдяки чому ця боротьба стала важливим фактором зриву грабіжницької політики німецько-фашистських окупантів.

З ІСТОРІЇ БОРЬОБИ ЗА ЛІКВІДАЦІЮ НЕПИСЬМЕННОСТІ СЕРЕД ДОРΟΣЛОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1944—1945 рр.)

О. О. СУШКО (Боярка)

Після визволення західних областей України від фашистських загартбників перед Комуністичною партією і Радянською державою поставили величезні за масштабами завдання — здійснити в краї соціалістичні перетворення. Ліквідація вікової культурної відсталості, соціального і політичного безправ'я трудящих, успадкованого від старого суспільного ладу, виховання народних мас у дусі марксизму-ленінізму, утвердження в усіх сферах духовного життя принципів дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму були важливими умовами залучення населення цього регіону до активної участі у будівництві соціалізму. Для цього необхідно було насамперед ліквідувати неписьменність і малописьменність, адже, як зазначав В. І. Ленін, «...в країні неписьменній побудувати комуністичне суспільство не можна»¹. В праці «Чергові завдання Радянської влади» Володимир Ілліч підкреслював, що найважливішою умовою зростання продуктивності праці й активізації суспільно-політичного життя є «освітнє і культурне піднесення маси населення»².

Керуючись цими ленінськими настановами, Комуністична партія і Радянський уряд ще в ході війни визначили завдання, шляхи і методи реалізації широкої програми ліквідації неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західноукраїнських земель. Її виконання було покладено на вчителів і всю інтелігенцію краю. Ще в березні 1944 р. Наркомат освіти УРСР зобов'язав завідуючих обласними, міськими і районними відділами народної освіти республіки розробити заходи для обліку всіх неписьменних і малописьменних віком від 14 до 50 років та затвердити мережу шкіл і гуртків³. В результаті проведеного наприкінці 1944 р. обліку в західних областях було виявлено 335 тис. неписьменних і малописьменних, а в окремих районах неписьменні становили 60—70% всього дорослого населення⁴.

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).— Повне збір. творів, т. 41, с. 300.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 177.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 10, арк. 35.

⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975, т. 3, с. 286.

Розвитку культурно-освітньої діяльності в західних областях України сприяла нарада завідуючих обласними відділами народної освіти, що відбулася навесні 1944 р. при Наркоматі освіти республіки. На ній було вироблено конкретні рекомендації по розгортанню мережі бібліотек, хат-читалень, будинків культури і будинків колгоспників, на базі яких передбачалося проводити роботу по ліквідації неписьменності. Обласні, міські та районні відділи народної освіти повинні були виділяти для цього найбільш підготовлених працівників⁵.

У жовтні 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про ліквідацію неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях УРСР», якою зобов'язав Наркомат освіти, виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих повністю закінчити облік неписьменного населення цього регіону республіки, створити там спеціальну мережу навчальних закладів і підвищити в 1944/45 навчальному році освітній рівень 180 тис. чол.⁶ Згідно з рішеннями директивних органів уже наприкінці 1944 р. мали сісти за парти в Львівській області 35 тис., Чернівецькій — 30 тис., Ізмаїльській — 25 тис., Волинській — 15 тис., Станіславській — 20 тис., Ровенській — 15 тис., Тернопільській — 20 тис., Дрогобицькій — 20 тис. неписьменних та малописьменних⁷.

Виконуючи рішення партії й уряду, місцеві партійні та радянські органи розробляли конкретні заходи для якнайшвидшого розв'язання поставлених завдань. При цьому використовувався досвід ліквідації неписьменності та проведення культурної революції, нагромаджений Радянською державою в період реконструкції народного господарства. У грудні 1944 р. Волинський, Станіславський, Львівський, Ізмаїльський, Ровенський та Дрогобицький обкоми Компартії України і виконкоми обласних Рад депутатів трудящих прийняли спільні розгорнуті рішення, якими зобов'язували районні, міські партійні та радянські органи, відділи народної освіти якнайшвидше укомплектувати школи і гуртки для навчання дорослих учителями і культармійцями, а господарські органи — подавати постійну допомогу для розгортання мережі таких шкіл, ширше залучати до цієї справи інших представників радянської інтелігенції⁸.

Придїляючи велику увагу навчанню неписьменного населення західних областей, ЦК КП(б)У і РНК УРСР постійно допомагали місцевим партійним, радянським, комсомольським і профспілковим організаціям, відділам народної освіти розв'язувати багато практичних питань. Створена при РНК УРСР у грудні 1944 р. спеціальна Рада допомоги західним областям спільно з Наркоматом освіти успішно розв'язувала невідкладні організаційні аспекти навчання і виховання трудящих мас.

Питання про ліквідацію неписьменності в західних областях УРСР неодноразово обговорювалися на пленумах ЦК КП(б)У, що відбулися в 1944—1945 рр., на республіканських партійних нарадах, обласних партактивах, міжобласній нараді активу вчителів, проведених у Львові в січні 1945 р., міжобласній нараді партійних працівників західних областей у березні 1945 р., на засіданнях колегії Наркомату освіти, республіканських, обласних, міських і районних учительських конференціях.

Для ліквідації неписьменності та навчання малописьменних залучалися тисячі педагогів, представників місцевої інтелігенції, учнів

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 10, арк. 23.

⁶ Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980, с. 67; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7, арк. 162.

⁷ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 81, арк. 42; спр. 219, арк. 1, 3, 7, 11, 15.

⁸ Там же, спр. 219, арк. 1, 3, 7, 12, 15; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 6, спр. 10, арк. 48.

старших класів загальноосвітніх шкіл. У цих умовах справою честі кожного освітянина було подання їм постійної методичної допомоги в проведенні просвітницької, культурно-масової роботи серед населення.

Комуністична партія і уряд республіки покладали великі надії на те, що радянські педагоги стануть в авангарді культурних перетворень, з честю виконують свій професійний обов'язок. «Яке широке поле діяльності для радянського учительства! — писала в ті дні газета «Радянська Україна». — Хто-хто, а вчителі повинні будуть взяти на себе почесний тягар великої і вдячної роботи по ліквідації неписьменності і малописьменності»⁹.

Значну допомогу відділам народної освіти подавали місцеві Ради депутатів трудящих, які виділяли для шкіл неписьменних і малописьменних необхідні приміщення, забезпечували їх паливом, меблями та іншим обладнанням. Як правило, для навчання дорослих використовувалися приміщення загальноосвітніх шкіл, клубів, червоних кутків, профклубів, хат-читалень, а також окремих установ.

Культурно-освітня робота в західних областях України розгорталася в тяжких умовах війни та гострої класової боротьби з буржуазними націоналістами. Незважаючи на складну обстановку, використовувалися всі можливості для навчання неписьменних, зокрема проводилися групові та індивідуальні заняття не тільки з працюючими, але й з членами їх сімей, причому в найвіддаленіших районах західноукраїнських земель. Усе це вимагало вдумливої діяльності, оперативності й наполегливості з боку місцевих партійних, державних, комсомольських та інших громадських організацій. Там, де вони виявляли глибоку заінтересованість у навчанні дорослих, заняття проходили в переповнених класах і показники успішності були досить високими. В Чернівецькій області, наприклад, у 1944 р. навчилися читати і писати 33734 чол. замість 30 тис., передбачених планом. Силами громадськості тут були виготовлені класні дошки, зошити, ручки та інше письмове обладнання, надруковано понад 500 примірників створеного місцевого вчителями скороченого букваря¹⁰.

Про широкий розмах культурно-освітньої роботи свідчив той факт, що в грудні 1944 р. у 11234 школах та гуртках, які діяли в західних областях України, навчалось близько 100 тис. неписьменних і малописьменних. Заняття в них проводили 4860 вчителів та 6780 культармійців¹¹.

Незважаючи на великі труднощі воєнного часу, ЦК Компартії України і уряд республіки постійно дбали про зміцнення матеріальної бази шкіл, що було однією з основних умов підвищення культурно-освітнього рівня трудящих. Так, на 1944/45 навчальний рік для шкіл неписьменних та малописьменних Наркоматом освіти, Укрнигокультторгом, торговельними базами та іншими організаціями було виділено 540 тис. зошитів, 800 тис. олівців і ручок, 600 тис. пер, близько 6 тис. ламп, 12,6 т гасу¹². Крім того, Наркомос республіки підготував для вчителів, культармійців і громадських методистів збірник навчальних планів, програм та інструктивно-методичних матеріалів.

Завдяки постійному піклуванню партії та уряду в 1945 р. у школи малописьменних і неписьменних тільки Закарпатської області та Буковини надійшло близько 60 тис. підручників, 508 тис. зошитів, методична література. Все це надсилалося безкоштовно¹³. Розмір такої допомоги значно збільшився після закінчення Великої Вітчизняної вій-

⁹ Радянська Україна, 1945, 7 січ.

¹⁰ Радянська освіта, 1945, 16 листоп.

¹¹ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. К., 1977, с. 16.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 7, арк. 162.

¹³ Нариси з історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1980, с. 172; Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації, с. 105.

ни. В 1945/46 навчальному році, наприклад, для шкіл неписьменних західноукраїнських областей надіслано 6 назв підручників загальним тиражем 330 тис. примірників, багато канцприладдя та іншого обладнання¹⁴.

Політика Комуністичної партії, спрямована на втілення в життя ленінської програми культурної революції в західноукраїнських областях, знайшла широку підтримку з боку місцевого населення. В краї розгорнувся всенародний рух за подання матеріальної допомоги культурно-освітнім закладам. Створені в Станіславській, Волинській, Дрогобицькій та Львівській областях молодіжні ініціативні групи та бригади брали активну участь у ремонті шкіл для дорослих, виготовляли обладнання, збирали підручники¹⁵. Тільки в Станіславській області в 1945 р. для шкіл неписьменних і малописьменних було зібрано близько 5 тис. підручників, виготовлено багато букварів, карт, атласів, таблиць та інших засобів унаочнення¹⁶. Творча ініціатива, масовий трудовий героїзм, виявлений трудящими Західної України у той час, були яскравим підтвердженням ленінських слів про те, що Радянська держава «сильна свідомістю мас»¹⁷.

З метою посилення керівництва процесом навчання дорослого населення, вдосконалення організаційної та методичної роботи відділів народної освіти наприкінці 1944 р. при обласних відділах народної освіти було створено спеціальні сектори ліквідації неписьменності, а при райвно запроваджена посада інспектора навчання дорослих¹⁸. Враховуючи, що значна частина місцевої інтелігенції, особливо культармійці, не мали необхідного досвіду ведення освітньої роботи серед населення, органи народної освіти створювали для них короткотермінові курси, скликали методичні наради, семінари, проводили регулярні заняття з громадськими методистами¹⁹.

З ініціативи партійних і радянських органів у західних областях республіки проводилися «тижні» і «місяці» ліквідації неписьменності. Широкого розмаху набула й індивідуальна форма навчання, що сприяло залученню в школи та гуртки лікнепу людей похилого віку і багатодітних жінок. У Куликівському, Краснянському, Львівському сільському, Магерівському та Золочівському районах учителі та культармійці проводили заняття з окремими неписьменними навіть у них вдома²⁰.

Працівники народної освіти — найбільш численна передова частина місцевої інтелігенції — були членами клубних рад, на базі яких проводилося навчання дорослих, часто керували діяльністю культурно-освітніх і шкільних постійно діючих комісій при районних та сільських Радах. Поряд з ліквідацією неписьменності вони проводили різноманітну політико-виховну роботу — бесіди на суспільно-політичні теми, організовували лекції у клубах, залучали неписьменних і малописьменних до активної громадської діяльності. Особливу увагу вчителі приділяли роз'ясненню внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, антирелігійній пропаганді, викриттю антинародних дій українських буржуазних націоналістів²¹.

¹⁴ Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939—1979. 36 документів і матеріалів. К., 1980, с. 160.

¹⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 60, арк. 17; Львівський обласний державний архів, ф. Р-221, оп. 2, спр. 8, арк. 24—25.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 219, арк. 3.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Заключне слово по доповіді про мир. 26 жовтня (8 листопада). — Повне зібр. творів, т. 35, с. 20.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 175, арк. 102.

¹⁹ Там же, арк. 103.

²⁰ Вільна Україна, 1945, 6 черв.

²¹ Кошарний І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях УРСР (1939—1958 рр.). Львів, 1975, с. 115.

Перед партійними, радянськими і комсомольськими органами, Наркоматом освіти і багатотисячною армією педагогів стояло завдання якнайповнішого охоплення всіх неписьменних і малописьменних різноманітними формами навчання. Для цього протягом навчального року кілька разів проводився ретельний облік неписьменного населення у найвіддаленіших кутках західноукраїнських земель. Кількість цієї категорії трудящих постійно зростала, що вимагало розширення мережі шкіл і гуртків лікнепу, забезпечення їх педагогічними кадрами. Зокрема, в результаті проведеного в лютому 1945 р. у Львівській і Волинській областях повторного обліку замість 71333 раніше зареєстрованих неписьменних їх було вже 104759²². Таке становище було характерне для всіх областей Західної України.

Місцеві партійні й радянські органи контролювали хід навчання дорослих, виявляли і оперативно усували недоліки, що мали місце в цій справі, популяризували передовий досвід культурно-освітньої роботи в краї. Так, матеріали інспекторських обстежень стану навчання дорослих у західноукраїнських областях у лютому, березні, травні та червні 1945 р. обговорювалися на засіданнях бюро Ровенського, Волинського, Львівського, Дрогобицького і Станіславського обкомів Компартії України та облвиконкомів, які зобов'язали обласні, міські й районні відділи народної освіти, а також відповідні обласні господарські організації посилити контроль за роботою шкіл і гуртків для неписьменних, безперервно забезпечувати їх усім необхідним для нормального функціонування, ширше впроваджувати найрізноманітніші форми навчання²³.

В другому півріччі 1944/45 навчального року інспекторським апаратом Наркомату освіти республіки за участю досвідчених педагогів та співробітників Науково-дослідного інституту педагогіки було проведено всебічне обстеження стану навчання дорослого населення всіх західноукраїнських областей і подано методичну допомогу місцевим учителям і культармійцям. Незабаром обласні відділи народної освіти одержали лист заступника Голови Раднаркому УРСР Л. Р. Корнійця, який очолював у той час Раду допомоги західним областям України, з конкретними рекомендаціями щодо роботи з неписьменними²⁴.

У постановах ЦК КП(б)У і РНК УРСР, обласних партійних і радянських органів наголошувалося на необхідності проведення ряду заходів, спрямованих на посилення ідейно-політичного виховання трудящих Західної України, активного залучення їх до соціалістичного будівництва. Це зумовлювалося тим, що населення краю протягом тривалого часу перебувало під впливом буржуазно-націоналістичної ідеології та людиноненависницької фашистської пропаганди. До того ж культурно-освітня робота у визволених від гітлерівських окупантів областях проводилася в умовах гострої класової боротьби. Намагаючись перешкодити здійсненню соціалістичних перетворень, буржуазні націоналісти проводили диверсійно-терористичні акти, розповсюджували антирадянські листівки і газети тощо. Відомо немало випадків, коли бандерівці жорстоко розправлялися з учителями, культармійцями та іншими представниками радянської інтелігенції, які брали активну участь у ліквідації неписьменності. Від рук бандитів гинули освітяни в Седлищанському та Маневицькому районах на Волині, Сокальському, Куликівському, Поморянському та Львівському сільському районах на Львівщині²⁵.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 219, арк. 22.

²³ Там же, спр. 20, арк. 44; спр. 219, арк. 1, 8; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5001, оп. 3, спр. 65, арк. 13.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 219, арк. 23.

²⁵ Вільна Україна. 1945, 18 лип.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 167, арк. 52—53.

Однак навіть терор націоналістів не міг зменшити бажання трудящих навчитись читати і писати, оволодівати знаннями. «Все своє життя я копалася в землі,— говорила 60-річна жителька Косова Станіславської області Параска Горбань,— ніколи було думати про грамоту. Тепер я маю дім, землю, навчаюсь у школі»²⁶. Вона висловила думки всіх, кому Радянська влада відкрила шлях до знань, свідомого будівництва нового життя. Велика заінтересованість трудящих в оволодінні духовними багатствами підтверджувала ленінське положення про те, що «...ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас...»²⁷.

Проведені в травні—червні 1945 р. перші випускні та перевідні екзамени в школах і гуртках лікнепу стали важливою подією в житті трудящих Західної України. Протягом 1944/45 навчального року ліквідували неписьменність 47,2 тис. і малописьменність 43,3 тис. чол.²⁸ Це стало величезним досягненням у боротьбі за піднесення загально-освітнього рівня робітничого класу і селянства, посилення їх провідної ролі в соціалістичному будівництві.

Незважаючи на певні успіхи, темпи ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення були невеликими. Не вистачало підручників, зошитів та іншого письмового приладдя. Не всі школи для дорослих були повністю укомплектовані педагогічними кадрами, а в деяких обласних і районних відділах народної освіти відсутні кваліфіковані методисти лікнепу та досвідчені інспектори. Протягом навчального року значну кількість чоловіків було мобілізовано в Радянську Армію та на промислові підприємства. Виконанню державної програми ліквідації неписьменності в 1944/45 навчальному році певною мірою перешкодила епідемія висипного тифу, що охопила деякі населені пункти²⁹.

Враховуючи вищеназвані фактори, 19 жовтня 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про хід ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення в західних областях УРСР», якою зобов'язав місцеві партійні та радянські органи, Наркомат освіти, відділи народної освіти до 1 листопада 1945 р. провести ретельний облік неписьменного населення в усіх областях, затвердити мережу шкіл, створити необхідну навчально-матеріальну базу, регулярно звітувати про хід ліквідації неписьменності³⁰.

В ході виконання настанов партії в західних областях республіки було відкрито 3257 шкіл і 11729 гуртків лікнепу, які наприкінці 1945/46 навчального року охопили всіма формами навчання 211747 чол.³¹ Партійні та державні органи вживали рішучих заходів для залучення до цієї справи громадськості, профспілок, комсомольських організацій, працівників культосвітніх установ. Однак головна заслуга належала педагогам, які поєднували викладання навчальних предметів у школах з великою політико-виховною роботою, що сприяло піднесенню політичної свідомості трудящих, їх участі у житті краю. Активну культурно-освітню роботу серед населення в цей період проводили близько 8 тис. учителів та 18,5 тис. культармійців³².

Багато педагогів були справжніми ентузіастами боротьби з неписьменністю. Зокрема, учитель з Ізмаїла Д. Н. Курлучан віддавав

²⁶ Вільна Україна, 1945, 6 черв.

²⁷ Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне збір. творів, т. 45, с. 347.

²⁸ Кошарний І. Я. Назв. праця, с. 114.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 219, арк. 3, 7, 15.

³⁰ Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Львів, 1981, с. 123.

³¹ Ананійчук В. Б. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів. К., 1969, с. 145; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939—1979, с. 158.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 73, спр. 175, арк. 102.

цій справі всі свої знання і організаторські здібності. У 1945/46 навчальному році він навчив грамоти 72 чол.³³ Високу громадянську свідомість і професійний обов'язок показав учитель з с. Великі Підліски Новояричівського району на Львівщині Ф. В. Габа, який у роки тимчасової окупації краю фашистськими загарбниками відмовився працювати в створених гітлерівцями «народних» школах, зберіг радянські підручники та багато шкільного майна. Завдяки наполегливій діяльності досвідченого педагога ліквідували свою неписьменність 60 чол.³⁴

В обстановці широкого розмаху культурного будівництва в західних областях республіки багато районних відділів народної освіти здійснили велику роботу в справі навчання дорослих, залучали до цього масові громадські організації, забезпечували розв'язання важливих освітніх завдань. У наказі Наркомату освіти, виданому наприкінці 1945 р., рекомендувалося ширше популяризувати досвід кращих відділів народної освіти в справі ліквідації неписьменності і малописьменності, використовувати для цього всі можливості і резерви.³⁵

На VII сесії Верховної Ради УРСР, що відбулася в червні 1945 р., нарком освіти республіки П. Г. Тичина висловив глибоку впевненість у тому, що учительство Радянської України, цей найбільший загін української радянської інтелігенції, усвідомлює важливість культурно-освітніх перетворень, без яких були б неможливими успіхи в соціалістичному будівництві.³⁶ В цих словах знайшли відображення думки і прагнення тисяч західноукраїнських патріотів, завдяки натхненній праці яких було досягнуто значних успіхів на ниві народної освіти.

Завдяки енергійним заходам партійних, радянських, комсомольських, профспілкових організацій, зусиллям органів народної освіти, масовій участі трудящих та значним державним асигнуванням протягом 1944/45—1945/46 навчальних років у західних областях Української РСР ліквідували неписьменність 270 тис. дорослих.³⁷

Це було великим досягненням Радянської влади в галузі культурної революції. Хоч остаточно ліквідація неписьменності була завершена в Західній Україні в 1953 р., попередній етап культурних перетворень мав винятково важливе народногосподарське і політичне значення. Комуністична партія і Радянська держава одержали можливість ще більше піднести політичну активність трудящих, посилити вплив на маси, мобілізувати їх на соціалістичні перетворення. Озброївши раніше відсталих, неписьменних і забитих людей основами наук, що було важливою умовою дальшого підвищення їх культурно-освітнього рівня, партія і уряд дістали можливість звертатися до трудящих західних областей через пресу і радіо.

Ліквідація неписьменності серед дорослого населення західноукраїнських областей сприяла утвердженню його самосвідомості, допомогла найбільш відсталій частині поступово звільнитися від приватновласницької психології, націоналістичних і релігійних забобонів, сприяла згуртуванню людей навколо Радянської влади.

Мобілізуючи всі заgonи інтелігенції на боротьбу з неписьменністю, цією ганебною спадщиною капіталізму, Комуністична партія знайшла палку підтримку з боку багатотисячної армії працівників народної освіти, для яких основним завданням було «допомогти вихованню і освіті трудящих мас»³⁸, забезпечити їх активну участь у будівництві соціалізму.

³³ Там же, спр. 219, арк. 11—12.

³⁴ Львівський обласний державний архів, ф. Р-163, оп. 4, спр. 1, арк. 6.

³⁵ Радянська освіта, 1945, 16 листоп.; Вільна Україна, 1945, 18 лип.

³⁶ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стеногр. звіт. К., 1946, с. 40.

³⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967, с. 222.

³⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 41, с. 381.

До 275-річчя Полтавської битви

ІСТОРИЧНІ МІСЦЯ І ПАМ'ЯТКИ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

О. Т. ЄРИСОВ (Полтава)

Полтавська битва — одна з найбільш яскравих сторінок історії нашого народу. Вона була переломним моментом у ході «тривалої війни між Росією і Швецією (1700—1721 рр.)». У цій битві молода регулярна російська армія вщент розгромила війська шведського короля Карла XII, які в Європі вважалися непереможними.

Перемога під Полтавою вирішила долю східного узбережжя Балтійського моря, яке ще у XIII ст. належало Новгородському князівству. Вихід до найважливіших морських торгових шляхів дав могутній поштовх економічному і культурному розвитку Росії. В. Г. Белінський писав з цього приводу: «Полтавська битва була не просто бій... Ні, це була битва за існування цілого народу, за майбутнє цілої держави»¹.

Полтавська битва мала велике міжнародне значення. Не випадково сучасники називали її «воскресінням» Росії. До кінця Північної війни міжнародний авторитет нашої країни незмірно зріс. У той час, як відзначав Ф. Енгельс, «в Європі залишались тільки три держави, на які доводилось зважати: Австрія, Франція, Англія... І ось, лицем до лица з цими сусідніми країнами, які розпадаються, лицем до лица з цими трьома великими державами, що їх роздирають вічні сварки внаслідок їх традицій, економічних умов, політичних або династичних інтересів або завойовницьких прагнень, державами, які завжди хотіли одна одну перехитрити, — стояла єдина, однорідна, молода, швидко зростаюча Росія, яка була майже невразлива і зовсім недоступна для завоювань...»².

У пам'яті нашого народу Полтавська битва зберігається як видатна епопея ратного подвигу, мужності й доблесті наших предків. У різні часи в Полтаві та на полі битви було споруджено понад 20 пам'ятників. Розглянемо основні з них.

Місто-фортеця Полтава. На початок XVIII ст. у Полтаві мешкали близько 4 тис. жителів. У місцевому полку налічувалося 5559 козаків, приписаних до 16 сотень. Дві з них дислокувалися в місті, інші — у великих населених пунктах неподалік³.

Найдавніша частина міста багата на історичні пам'ятники, пов'язані з його обороною від шведів, охоплює територію від сучасної Червоної площі до Петровського парку та будівельного інституту. Там знаходилися фортечні споруди. Друга лінія укріплень проходила по контурах обриву. У фортеці було 7 бастионів і 5 міських воріт⁴. Із сходу підступи до Полтави прикривали болота та драговина у низовинній долині при впадінні ріки Коломак у Ворсклу. Найбільш незахищеною від нападу фортеця була із заходу та південного заходу⁵.

Враховуючи важливе стратегічне значення Полтави, російське командування ще задовго до осаді фортеці шведами вжило заходів до укріплення міста. У місцевому гарнізоні налічувалося 4187 солдатів і офіцерів російської армії та 2500 козаків і озброєних жителів міста.

¹ Белінський В. Г. Собр. соч. — СПб., 1913, т. 3, с. 341.

² Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 20.

³ Голиков І. І. Деяння Петра Великого. — М., 1840, т. XIII, с. 500.

⁴ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. — Полтава. 1852. ч. 3, с. 46.

⁵ Павловський І. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 г. и ее памятники. — Полтава, 1909, с. 14.

Обороною керував полковник О. С. Келін⁶. Захисники Полтави протягом 87 днів (з 1 квітня по 27 червня 1709 р.) героїчно відбивали запеклі атаки переважаючих сил противника. Шведам не вдалося захопити місто.

До нинішнього часу фортечні укріплення не збереглися. Їх було знищено на початку XIX ст. Тільки конфігурація крутих схилів з півдня та з південного сходу від Полтави вказує на місце колишніх фортечних споруд.

Спаська церква. Вона побудована у 1705—1706 рр. і є свідком героїчної оборони Полтави. В період найшаленіших штурмів міста, 21 червня, оборонці на площі біля Спаської церкви присягнули битися з ворогом до останньої краплини крові, але Полтаву ворогу не віддати. Свою клятву вони дотримали. Майже тримісячна оборона міста дала можливість російській армії підготуватися до генеральної битви.

Спаську церкву в 1811 р. за старістю було частково розібрано, а боковий вівтар, що зберігся, — відремонтовано. В 1849 р. на зібрані по підписці кошти над дерев'яною будівлею було споруджено кам'яний футляр⁷. У такому вигляді церква збереглася до наших днів.

Біла Альтанка. До 200-річчя Полтавської битви на місці колишнього Сампсоніївського бастиону в 1908—1909 рр. було споруджено Білу Альтанку в формі монументальної напівкруглої колони. З неї видно Ворсклу та Хрестовоздвиженський монастир (заснований в 1650 р. полковником Мартином Пушкарем), звідки шведи обстрілювали з гармат місто. Після Полтавської битви Петро I, об'їжджаючи у супроводі полковника О. С. Келіна фортецю, з Сампсоніївського бастиону оглядав околиці міста, де зосереджувалися шведи для його осади.

Під час тимчасової окупації Полтави фашисти зруйнували Альтанку. Після війни її було відбудовано. Вона одержала назву ротонди Дружби народів⁸.

Пам'ятник захисникам Полтави. На нинішньому Першотравневому проспекті Полтави, неподалік від колишніх Мазурівських кріпосних воріт, знаходиться пам'ятник мужнім захисникам міста і коменданту фортеці полковнику О. С. Келіну. Його споруджено в 1909 р., у дні підготовки до 200-річчя Полтавської битви. Пам'ятник поставлено на тому місці, де під час осади гарнізон відбивав найбільш шалені атаки ворога.

Обеліск являє собою композицію з куба і прямокутної призми, укладених на гранітну основу у вигляді трьох сходинок. На п'єдесталі з одного боку обеліску знаходиться бронзове зображення розлютованого лева, а з трьох інших — природні брили граніту. На мідній дошці напис: «Доблесному коменданту Полтави полковнику Келіну і славним захисникам міста у 1709 році». На протилежному боці пам'ятника — герб Полтави. Навколо нього — ланцюг, який підтримують гранітні тумби з кулями. Відкриття пам'ятника, спорудженого за проектом скульптора А. Л. Обера, відбулося 27 червня (8 липня) 1909 р.

У роки Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники зруйнували пам'ятник. Після війни його було відбудовано⁹.

Місце переправи російської армії. У 10 км від Полтави, між нинішнім селом Кротенковим (кол. Семенівка) і Петрівкою, на високому правому березі Ворскли височить гранітний обеліск. Його встановлено

⁶ Архів Ленінградського відділення Інституту історії АН СРСР, ф. 83, книга копій № 5, арк. 28—142.

⁷ Полтава: Сб. АН СССР и АН УССР.— М., 1959, с. 390—391; Полное географическое описание нашего Отечества.— СПб., 1903, т. VII, с. 295.

⁸ Жук В., Кундиренко Н. Пам'ятники і меморіальні дошки Полтави.— Харків, 1978, с. 22—23.

⁹ Путеводитель по экспозиции музея, историческим местам и памятникам Полтавской битвы.— Киев, 1959, с. 67—69.

на честь 250-річчя Полтавської битви замість бетонного обеліска, спорудженого у 1909 р. Як відомо, план російського командування полягав у тому, щоб, перейшовши Ворсклу на північ від Полтави, на вигідних позиціях дати генеральний бій армії Карла XII. 17 червня на правий берег переправився великий передовий загін російських військ, а 20 червня біля села Петрівка по трьох бродах — головні сили російської армії¹⁰.

1-й укріплений російський табір. Оскільки передмостові позиції передового загону, під прикриттям якого російська армія переправилася через Ворсклу, не мали достатньої глибини для табірної розташування, її головні сили зайняли позиції біля села Семенівка. Табір був посилений земляними укріпленнями. Нині можна побачити тільки ледь помітні їх залишки.

2-й укріплений російський табір. 25 червня російська армія просунулася ще ближче до Полтави. У 5 км від неї було споруджено другий укріплений табір. Тильним боком він примикав до обриву, а з трьох інших боків був обнесений укріпленнями реданно-бастионного начертання (ретраншементи) з широкими виходами в поле. Ломані обриси валів і ровів давали можливість обстрілювати противника перехресним вогнем по фронту і флангам. Другий укріплений табір був вихідним пунктом переходу російських військ від тимчасової оборони до наступу¹¹.

На правому фланзі російських військ поблизу сіл Жуки—Тахтаулове знаходилися полки українських козаків і 6 драгунських полків. Лівий фланг прикривали кілька батальйонів піхоти.

Нині збереглися лише 4 фази (відрізки) земляних валів і ровів глибиною до 3 метрів, відбудованих у 1853—1854 рр., а також місце командного пункту Петра I, позначене гранітною тумбою.

Редути російської армії. У загальному плані Полтавської битви значне місце відводилося інженерно-фортифікаційній підготовці поля бою. Врахувавши слабкі сторони лінійної тактики, яка не давала можливості маневрувати на пересіченій місцевості, Петро I наказав будувати між Будищанським та Яковчанським лісами систему польових укріплень. Поперечну лінію з 6 редутів було споруджено одночасно з другим укріпленням табором. В ніч перед боєм перпендикулярно до цієї лінії було зведено ще 4 редуту. В них розташувалися роти Белгородського піхотного полку.

Редут являв собою замкнене чотирикутне земляне укріплення для кругової оборони, що складалося з майже триметрового валу і такої ж глибини рову. Кожний бік редуту мав близько 50 м довжини. Гарнізон редуту — одна рота та 1—2 гармати. У 1953 р. другий редут правого крила поперечної лінії було повністю відбудовано. В 1909 р. на місцях колишніх укріплень встановлено 10 бетонних обелісків. У 1939 р. їх замінено такої ж форми гранітними¹².

Поле Полтавської битви. Район бойових дій між російською і шведською арміями під Полтавою влітку 1709 р. охоплював територію близько 200 кв. км. За час, що пройшов після тих подій, його топографія дуже змінилася. Поле битви перетинають шосе на Диканьку — Зеньків та залізниця Полтава — Київ. Місто розрослося впритул до цього поля, яке нині оголошене історичним заповідником.

Братська могила російських воїнів. У Полтавській битві втратили життя 3290 чол. Наступного дня після бою в присутності Петра I відбулося поховання полеглих героїв. Над братською могилою було насипано високий пагорб і поставлено дерев'яний хрест. У 1894 р. майстер А. Ба-

¹⁰ Полтава: Сб. АН СССР и АН УССР, с. 391.

¹¹ Путеводитель по экспозиции музея, историческим местам и памятникам Полтавской битвы, с. 62.

¹² Полтава: Сб. АН СССР и АН УССР, с. 393—394.

ринов спорудив на тому місці пам'ятник за проектом архітектора М. Никонова. Він являє собою хрест із світло-сірого сердобольського граніту заввишки понад 8 метрів. Із західного боку на могильний пагорб ведуть сходи.

Під час реставрації пам'ятника в 1906—1909 рр. у насипу під хрестом було влаштовано каплицю, склепіння якої викладено гранітом. Реставрація пам'ятника проводилася й у 1952 р.¹³

Пам'ятник «Шведам від росіян». Пам'ятник було споруджено в 1909 р. неподалік від братської могили російських воїнів. Він розташований на тому місці, де знаходився лівий фланг російської армії й точився надзвичайно запеклий бій. Пам'ятник має вигляд зрізаної піраміди з граніту заввишки 8 метрів, з хрестом. На бронзовій дошці напис російською і шведською мовами: «Вічна пам'ять хоробрим шведським воїнам, полеглим у бою під Полтавою 27 червня 1709 року». Навколо пам'ятника — низькі стовпчики, з'єднані ланцюгом.

Пам'ятник «Шведам від шведів». У 3 км на північ від братської могили російських воїнів знаходиться великий гранітний обеліск. Його споруджено в 1909 р. на тому місці, де, за переказом, було поховано полеглих у бою шведських воїнів. У Полтавській битві загинули 9234 солдати і офіцери противника, а 2864 чол. взято у полон.

Пам'ятник являє собою брилу граніту, привезену з Швеції, у вигляді піраміди неправильної форми, заввишки 6 метрів. Навколо нього — гранітні тумби з ланцюгом. На обох боках пам'ятника напис російською та шведською мовами: «В пам'ять шведів, полеглих тут у 1709 р. Споруджений співвітчизниками у 1909 році».

Пам'ятник «Слава» у Полтаві. В центрі Жовтневого парку височить велична колона пам'ятника «Слава», споруджена до 100-річчя історичної перемоги під Полтавою. 28 червня 1709 р. на цьому місці відбулася урочиста зустріч переможців з мужніми захисниками фортеці.

Автор монументу «Слава» — академік Т. Томон. Барельєфи створив талановитий скульптор професор Ф. Ф. Щедрін. Здійснював будівництво архітектор Л. Амвросімов. Усі роботи по спорудженню пам'ятника було завершено лише у 1811 р. А 27 червня того ж року його урочисто відкрили¹⁴.

Пам'ятник «Слава» являє собою чавунну колону заввишки 10,74 метра і діаметром 1,54 метра, встановлену на постаменті в формі уступчастої піраміди з полірованого лабрадора. Колона прикрашена бронзовими барельєфами у вигляді вінків, сагайдаків та пальмового листя. Вони розміщені по трьох поясах. Між вінками — барельєфи зброї. Колона закінчується корінфською капітеллю. На вершині колони — позолочений бронзовий орел, який тримає у дзьобі лавровий вінок, а у кігтях — «перуни» (стріли війни). Голова орла повернута у бік поля Полтавської битви.

На двох гранях кубовидної гранітної основи колони розміщено композиції із зброї та прапорів. На двох інших гранях — сагайдаки, між якими зображено згорнутого у кільце змія. Уступчастий п'єдестал має вигляд фортеці з вмурованими в нього 18 гарматами. По зовнішньому краю п'єдесталу встановлено чавунні штахети у вигляді мечів, повернутих вістрям до землі, — символ спокою після перемоги.

Пам'ятник на місці відпочинку Петра І. Цей пам'ятник встановлено на тому місці, де 28 червня 1709 р. після Полтавської битви Петро І відпочивав у будинку козака Магденка. Перший пам'ятник на цьому місці було споруджено в 1817 р. у вигляді простого обеліску. Замість нього у 1849 р. встановлено бронзовий пам'ятник за проектом професора архітектури Д. П. Брюллова — брата знаменитого художника.

¹³ Путеводитель по экспозиции музея, историческим местам и памятникам Полтавской битвы, с. 64—65.

¹⁴ Полтава: Сб. АН СССР и АН УССР, с. 396—398.

Основним елементом пам'ятника є бронзова піраміда на п'єдесталі з гранітних приступок, пофарбована у темно-зелений колір. На піраміді лежать щит і меч, а над ними — шолом і лаври полководця. Пам'ятник прикрашено також барельєфним зображенням відпочиваючого лева — символом мужності й спокою.

Музей історії Полтавської битви. Виявляючи піклування про увічнення Полтавської перемоги, Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про організацію в 1950 р. Державного музею історії Полтавської битви. Велику допомогу в його створенні подали музеї Москви, Ленінграда, Києва і насамперед Ермітаж, Російський музей, Історичний музей в Москві, Артилерійський історичний. Офіційні представники Швеції подарували йому бібліотечку історичної літератури про Північну війну.

Музей створено на полі Полтавської битви. Експозиція першого залу знайомить відвідувачів з соціально-економічним і політичним становищем Російської держави наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Експонуються укази про важливі реформи внутрішнього життя країни.

Експонати другого залу музею розповідають про створення російської регулярної армії. Там представлено прапори, зброю і обмундирування її перших полків — Преображенського і Семенівського.

Третій і четвертий зали присвячені початку Північної війни. Широко показано героїчну оборону фортеці Полтава.

Експозиція п'ятого і шостого залів дає повне уявлення про перший та другий етапи генерального бою. Головне місце в шостому залі займає велика озвучена діорама «Полтавська битва», встановлена у 1959 р.

Інші зали музею присвячені наступним подіям війни — капітуляції шведської армії біля Переволочної, морським боям на Балтиці та укладенню Ніштадського миру в 1721 р.

Пам'ятник Петру I. Перед фасадом музею в 1950 р. встановлено бронзовий пам'ятник Петру I (скульптор А. Адамсон). Полководця зображено на весь зріст у мундирі офіцера Преображенського полку під час читання наказу перед Генеральною битвою. Пам'ятник був виготовлений у Петербурзі і раніше зберігався у Полтавському Петровському кадетському корпусі¹⁵.

Архітектурні пам'ятники, історичні місця Полтавської битви, музейні зібрання, що відображають героїчну боротьбу нашого народу проти шведських окупантів на початку XVIII ст., мають велике пізнавальне і виховне значення. Адже музей щороку відвідують понад 200 тис. екскурсантів, серед яких особливо багато молоді.

Славні бойові справи наших хоробрих предків надихають радянський народ на боротьбу за зміцнення обороноздатності Радянської Вітчизни, за збереження миру.

¹⁵ Полтава: Сб. очерков.— Харьков, 1981, с. 168—169.

ПЕРШИЙ МУЗЕЙ НА ПОЛІ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

В. Н. ЖУК (Полтава)

Перемога російських військ на чолі з Петром I над першокласною на той час шведською армією Карла XII під Полтавою — одна з найяскравіших сторінок героїчного минулого нашого народу.

Нині на полі, де відбулася велика битва, створено великий меморіальний комплекс, до якого входять численні пам'ятники та музей. У даному повідомленні висвітлюється його передісторія.

Як відомо, наступного дня після Полтавської баталії за наказом Петра I на полі битви було вирито дві могили, в одній з яких поховали російських офіцерів, у другій — унтер-офіцерів і рядових, всього 1345 воїнів. Над ними насипали великий курган і встановили дерев'яний хрест. А ще через кілька днів було оголошено волю царя — спорудити у майбутньому на могилі у пам'ять про героїв битви величний пам'ятник і чоловічий монастир на честь «святих» Петра і Павла * з приділом «святого» Сампсонія. Останній повинен був нагадувати нащадкам про день великої битви **.

Однак виконання наказу царя з різних причин затягнулося настільки, що за його життя до нього не встигли приступити, а наступники про це зовсім забули. На полі над Братською могилою російських воїнів був споруджений згодом скромний обеліск з рельєфним зображенням Полтавського бою. З часом його знову замінили дерев'яним хрестом, який періодично поновлювався протягом XVIII і XIX століть¹. З 1802 р., коли Полтава стала губернським центром, за наказом першого малоросійського генерал-губернатора князя О. Б. Куракіна, 26 червня там почали служити урочисту панахиду по полеглих, а 27 червня — молебень, на які збиралися тисячі жителів міста та навколишніх сіл². Через сто років після Полтавської битви виходець з української знаті, член головного поштового управління Російської імперії, таємний радник Йосип Степанович Судієнко пожертвував 100 тис. крб. на спорудження пам'ятника з церквою на полі битви³.

Другий малоросійський генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський у зв'язку із спорудженням пам'ятника Слави порушив питання про впорядкування могили та будівництво церкви на кошти, залишені Судієнком⁴.

У 1812 р. з Петербурга був надісланий проект храму-мавзолею над братською могилою російських воїнів, розроблений видатним російським архітектором В. П. Стасовим (за цей проект у 1811 р. він був удостоєний звання академіка). Спорудження храму пропонував за своїм проектом і полтавський архітектор Михайло Амвросимов⁵.

Однак, виявилось, що на обладнання могили і будівництво храму за проектом В. П. Стасова необхідна була сума втричі більша за ту, що залишив Й. С. Судієнко. Тому автору було запропоновано переглянути свій проект, переробивши його відповідно до зауважень відомого російського архітектора Джакомо Кваренгі (Гваренгі)⁶.

Та пройшло багато років, гроші Судієнка використовувалися на різні потреби, у тому числі на військові витрати у зв'язку з Вітчизняною війною 1812 р., а могила воїнів під Полтавою залишалася в забутті.

У 40-х роках XIX ст. було оголошено конкурс на кращий проект храму на полі Полтавської битви. Креслення затвердженого проекту Йосипа Івановича Шарлеманя (Шарлеманя I-го ***) надсилаються в

* 29 червня за старим стилем християнська церква відзначала день «святих» Петра й Павла. За православним звичаєм це був і день іменин Петра I.

** 27 червня за тим же календарем відзначався день «святого» Сампсонія. У цей день відбулася битва.

¹ Вайнгорт Л. С. Монумент Слави у Полтаві. — К., 1959, с. 9.

² Павловський Й. Фр. К истории Шведской могилы: Пожертвования И. С. Судиенко и его духовное завещание (Очерк по архивным данным с рисунками). — Полтава, 1904, с. 5.

³ Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная, 1894, № 21, с. 867—868.

⁴ Павловский Й. Фр. Указ. соч., с. 7.

⁵ Вайнгорт Л. С. Указ. соч., с. 10; Павловский Й. Фр. Указ. соч., с. 12.

⁶ Павловский Й. Ф. Указ. соч., с. 12—13.

*** Гладнш К. В. вважає, що автором проекту був Л. І. Шарлемань. В. О. Бучневич називає Й. І. Шарлеманя. Л. І. Шарлемань у 1845 р. вже помер.

Полтаву⁷⁻⁸. Та лише у середині XIX ст. остаточно вирішилося питання про спорудження Сампсоніївської церкви біля могили. 27 червня 1852 р. її було закладено, а 15 червня 1856 р. — урочисто відкрито. В зв'язку із змінами, внесеними пізніше до проекту, церква не являла собою архітектурного шедевру. Збудували її у псевдовізантійському стилі, з п'ятьма куполами, без будь-яких прикрас. До того ж, вона була мало-місткою і холодною. Бідним був і живопис на стінах. У такому вигляді церква проіснувала понад 30 років. Поруч неї, у двох маленьких будиночках, жили ієромонах (монах-священик) та два послушники з полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, які у святкові дні здійснювали релігійну службу. А в будні там, як і раніше, панувала мертва тиша.

І той, хто проїздив дорогою мимо, бачив сумну картину: похилений, непривабливий хрест на могилі, поруч — одинока церква, яка поступово приходила в занепад.

Хоча капітал Й. С. Судієнка на той час зріс до суми понад 200 тис. крб. сріблом, на впорядкування могили і церкви та догляд за ними щороку відпускалося спершу 475 крб., а з 1875 р. — 1000 крб. До того ж, ці гроші йшли на утримання ієромонаха, 2 псаломщиків, 2 сторожів, на освітлення та опалення приміщень, купівлю воскових свічок, ладану та ін.⁹

У листопаді 1887 р. в одному з будиночків при церкві було засновано маленьку школу для хлопчиків, учителем якої був ієромонах Харитон¹⁰. До нього приходили навчатися грамоти діти з навколишніх сіл і хуторів. У 1899 р. школу перетворили на церковнопарафіальну і виділили вчителя на допомогу ієромонаху. Школа й стала причиною того, що жителі навколишніх сіл і хуторів усе частіше відвідували Братську могилу російських воїнів. Сампсоніївська церква наповнювалася моїльниками — учнями та їх батьками, які приходили, щоб дізнатися, як ведуть себе діти в школі. Вбачаючи в цьому вигоди для православної церкви, вище духовенство і Синод знову згадують про капітал Судієнка і знаходять можливим використати його на розширення церкви та збільшення числа церковнослужителів.

Для ознайомлення із справою на місці і уточнення креслярських та інших документів щодо добудови Сампсоніївської церкви і впорядкування могили російських воїнів у вересні 1890 р. з Петербурга до Полтави було направлено архітектора Синоду Н. Никонова. З капіталу Судієнка виділили необхідні суми, і в 1893 р. розпочалися роботи під керівництвом полтавського губернського архітектора І. Ф. Неймана. 1 жовтня наступного року оновлений храм було відкрито¹¹.

Тоді ж, у 90-ті роки, передова громадськість Полтави порушує питання про створення на полі баталії музею¹². На початку XX ст. з'явилася організація, за допомогою якої можна було широко розгорнути роботу по збиранню експонатів для майбутнього музею. Це був історико-археологічний комітет, відкритий указом Синоду від 26 жовтня 1906 р. за пропозицією передових учених у Полтаві¹³. До його складу увійшли дійсний член Петербурзького археологічного інституту

⁷⁻⁸ Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902, с. 215; Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины. Путеводитель. — Харьков, 1982, с. 31.

⁹ Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1894, № 21, с. 871—872.

¹⁰ Там же, с. 873.

¹¹ Там же, с. 877, 882.

¹² Там же, 1908, № 27, с. 1078.

¹³ Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. Выпуск I. — Полтава, 1908, с. 1—3, 45—46.

В. О. Пархоменко *, члени Полтавської вченої архівної комісії: історик І. Ф. Павловський, відомий лікар-психіатр, завідувачий Полтавською психіатричною лікарнею О. Ф. Мальцев та інші. Почесними членами комітету стали науковці Києва, Москви, Петербурга, серед них відомі згодом українські радянські вчені, академіки Академії наук УРСР М. Ф. Біляшівський, О. І. Левицький ¹⁴.

З перших днів своєї діяльності комітет розпочав пошуки старовинних рукописів, стародруків та цінних пам'яток з історії краю. Так було зібрано чимало експонатів до 200-річчя Полтавської битви.

Особливо велика заслуга в цьому члена археологічного комітету, а потім першого директора музею І. Ф. Павловського (1851—1922 рр.). 13 березня 1907 р. на засіданні комітету було розглянуто запропонований ним проект музею на полі Полтавської битви і вирішено на підготовчі роботи по його організації виділити 200 крб.¹⁵ На наступному засіданні 27 березня того ж року за пропозицією Павловського прийнято постанову про виготовлення для майбутнього музею моделі першого пам'ятника на честь битви, спорудженого в Полтаві у 1778 р. П. Я. Руденком ¹⁶. Пам'ятник було розібрано в 1811 р., а мідну дошку з нього із зображенням сцени Полтавської битви роботи художника Патрикія Балабіна передано музею ¹⁷.

Під час підготовки до 200-річного ювілею цієї важливої історичної події Ф. Павловський видав свою працю «Полтавская битва 27 июня 1709 г.» ¹⁸, що значною мірою сприяло посиленню інтересу громадськості до її історії й активізації збирання експонатів для музею.

Вже у перший рік свого існування комітет приступив до створення музею. В 1907 р. було зібрано 35 експонатів: картини, гравюри, моделі пам'ятників, карти, монети тощо.

Члени комітету встановили контакти з Петербурзькою публічною бібліотекою, Академією художеств, Артилерійським музеєм, архівом Головного штабу, із Стокгольмським королівським архівом, музеями Амстердама, Англії, з приватними музеями, нащадками малоросійських генерал-губернаторів і полтавських губернаторів, воєначальників часів Петра І. Завдяки цьому в дар майбутньому музею було передано багато цінних речей. На честь ювілею виготовили медалі та гіпсові зліпки з експонатів, що зберігалися в Ермітажі. Таким чином зібрали ще понад 300 експонатів.

У зв'язку з підготовкою до ювілею вирішено було розширити Сампсоніївську церкву і розмістити музей у верхньому ярусі дзвіниці та у двох покоях (залах). Міжвідомчою комісією в Петербурзі 15 грудня 1908 р. на будівництво приміщення для нього було асигновано 5 тис. крб.¹⁹

Того ж року І. Ф. Павловський розробив план експозиції музею. У 1-му відділі було представлено види Полтави та плани битви. Ряд з них виявили в архіві Військово-облікового комітету Генштабу, карту «Рух Карла в Малоросію» надіслав у дар музею директор Стокгольмського королівського архіву, 7 краєвидів Полтави подарував один з нащадків першого малоросійського генерал-губернатора князя О. Б. Ку-

* Володимир Олександрович Пархоменко (1880—1942 рр.)— відомий український радянський історик, спеціаліст з історії Київської Русі, професор Полтавського, Дніпропетровського інститутів народної освіти, Ленінградського університету.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. Выпуск I, с. 41.

¹⁶ Там же, с. 43.

¹⁷ Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле.— Полтава, 1910, с. 13—14.

¹⁸ Павловский И. Ф. Полтавская битва 27 июня 1709 г.— Полтава, 1908, 52 с.; Павловский М. Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. и ее памятники. Иллюстрации.— Полтава, 1908.—243 с.

¹⁹ Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле.— Полтава, 1910, с. 3.

ракіна. Це цінні гравюри кінця XVIII — початку XIX ст. роботи відомого художника Стадлера²⁰.

У 2-му відділі знаходилися портрети російських і шведських воєначальників та інших відомих осіб петровського часу.

У 3-му відділі планувалося експонувати картини і гравюри з вида-ми Полтавської битви. На 1908 рік в музеї вже налічувалися дві цінні картини XVIII століття, які зображували Петра I у вигляді вершника, що перемагає лева. Одну з них — гравюру Д. Голяховського, подаровану в 1709 р. Петру I в Києві архієпископом Феофаном Прокоповичем, було знайдено в новгородському Тихвінському монастирі і передано в дар Полтаві²¹.

Відділ зброї був представлений у той час слабо. Комітет добився дозволу на одержання з Артилерійського музею шведської зброї, але там вона була в єдиному примірнику. Тому довелося обмежуватися фотознімками. Як свідчить «Журнал или подневная записка... Петра Великого» (т. I, — СПб., 1770, с. 218—219), під Полтавою та біля Переволочної російські війська захопили 263 прапори і штандарти ворога, а також 22 мідні гармати, 2 гаубиці, 8 мортир, 4 літаври та багато іншого військового майна²².

Коли 6 липня 1709 р. Петро I з військом і полоненими прибув з-під Переволочної на поле Полтавської битви, то 125 фур везли мушкети, пістолі, шпаги, палаші та інші трофеї²³. Багато з них за наказом Петра I прийняла на вічне зберігання Оружейна палата. Однак 29 травня 1737 р. сталася зловісна «троїцька пожежа», під час якої була знищена значна частина Кремля. Вдалося врятувати лише мізерну частину з численних полтавських трофеїв²⁴. Тому було так важко роздобути для музею шведські знамена, зброю.

В останньому відділі, за схемою, розробленою І. Ф. Павловським, зосереджувалися експонати, що стосувалися Братської могили російських воїнів початку і середини XVIII століття. Серед них — гравюри: Петро I під час похорону воїнів 28 червня 1709 р. та панакхиди на могилі 1804 р., а також зображення колишньої церкви на полі бою²⁵.

В дні святкування 200-річчя Полтавської битви музей було відкрито, і 26 червня з його експонатами ознайомилися високі гості міста, що прибули на торжество²⁶.

Директором цього музею у 1909—1918 рр. був І. Ф. Павловський²⁷. В 1910 р. він видав «Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле», який дає повне уявлення про всі 339 експонатів, зібрані на той час. У каталозі, зокрема, значиться 60 портретів (оригінали й копії) Петра I. Це роботи вітчизняних та іноземних митців: Є. П. Чемесова, Аорта Вандгельтера, Леруа, Карла де Міора, Кнеллера, Таннауера, Карла Бартоломео Растреллі, Н. Ларжільєра та ін.²⁸ Непогано були представлені сподвижники Петра — 10 портретів: графа Б. П. Шереметева, князя О. Д. Меншикова, генерал-фельдмаршала і генерал-фельдцейхмейстера Я. В. Брюса, генерального судді В. Л. Кочубея та ін.²⁹

²⁰ Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная, 1908, № 27, с. 1078—1079.

²¹ Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. — Полтава, 1910, с. 13—14; Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная, 1908, № 21, с. 1079—1081.

²² 250 років перемоги під Полтавою. — Харків, 1960, с. 101.

²³ Там же, с. 107—111.

²⁴ Там же, с. 114—116.

²⁵ Полтавские епархиальные ведомости: Часть неофициальная, 1908, № 21, с. 1081—1082.

²⁶ Там же, 1909, № 20; с. 887.

²⁷ РЕІУ, т. 3. — К., 1971, с. 309.

²⁸ Павловский И. Ф. Каталог музея Полтавской битвы на Шведской могиле. — Полтава, 1910, с. 5—7.

²⁹ Там же, с. 9—10.

У той час у музеї було 17 різних краєвидів Полтави, серед яких особливу цікавість становили гравюри Стадлера, а також 20 портретів Карла XII та його сподвижників.

Полтавська битва була представлена більше ніж 70 картинами, гравюрами, планами, картами. У каталозі названо й значну кількість фотографій та макетів церков Полтави, в тому числі Сампсоніївської, різних пам'ятників на честь битви, медалей, зброї тих часів, манекени офіцера лейб-гвардії Семенівського полку, рядового гренадера лейб-гвардії Преображенського полку тощо³⁰.

Значну кількість планів та карт виготовили викладачі, випускники й курсанти полтавського Петровського кадетського корпусу, а також гімназисти старших класів³¹. Вони подарували також і свої картини й гравюри.

Ряд рельєфних зображень Полтавської битви та Петра I надійшов з Ермітажа. Гіпсовий зліпок «Бенкет Петра Великого» подарував відомий український художник, викладач Миргородської художньо-промислової школи О. Г. Сластіон. Два шведські прапори, взяті під час битви, пістолети, 6 гвинтівок надійшли з Петербурзького артилерійського музею, а шведський зарядний ящик подарувала Чернігівська вчена архівна комісія³².

У 1910 р. Синод виділив з капіталу Й. С. Судієнка 5500 крб. на прибудову до Сампсоніївської церкви ще двох кімнат з метою розширення музею та розміщення у ньому вінків, покладених під час святкування 200-річного ювілею до пам'ятників Слави, коменданту О. С. Келіну і доблесним захисникам Полтави³³. У роки громадянської війни з метою охорони пам'яток історії та культури було створено Центральний історичний архів Полтавщини при колишньому музеї Полтавського губернського земства³⁴. Туди з усіх повітів губернії почали звозити цінні рукописи, стародруки, цінні документи з поміщицьких маєтків та дореволюційних установ, а також чимало музейних експонатів.

Розуміючи, що без належної охорони скарби, зібрані в музеї Полтавської битви, можуть у будь-яку хвилину загинути, І. Ф. Павловський, В. О. Пархоменко та інші члени комітету порушили питання про перевезення їх до Центрального пролетарського музею Полтавщини*. Їх підтримали Полтавський губвиконком, губернський відділ народної освіти, які доклали багато зусиль, щоб у важкі роки громадянської війни і розрухи зберегти скарби історії та культури для народу³⁵.

У роки Великої Вітчизняної війни частину експонатів, що відображали Полтавську битву, було евакуйовано в тил країни. Однак багато винятково цінних картин, історичних пам'яток старовини та мистецтва гітлерівці вивезли до Німеччини. Решту експонатів вони спалили у вересні 1943 р. разом з приміщенням музею. У вогні загинули, зокрема, прапор Петра I і мідна гравюра Полтавської битви, портрет Петра роботи Н. Ларжільєра, картини австрійських художників Йогана Баптиста Старшого та Йогана Баптиста Молодшого Лампі³⁶.

Країна ще заліковувала рани війни, а Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд прийняли рішення про створення

³⁰ Там же, с. 11—12.

³¹ Там же, с. 18—19.

³² Там же, с. 21—25.

³³ Там же, с. 3.

³⁴ Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка: Збірник/Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка.— Полтава, 1928, т. 1, с. 11.

* Колишній музей земства.

³⁵ Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, с. 7.

³⁶ Державний архів Полтавської області, ф. р.-3388, оп. 1, спр. 1601, арк. 2—8; Полтаві 800 років. 1174—1974. Збірник документів і матеріалів. К., 1974, с. 262.

до 250-річчя перемоги під Полтавою Державного музею історії Полтавської битви. Велику допомогу в його організації подали музеї країни, насамперед Москви і Ленінграда.

Сотні тисяч екскурсантів відвідують щороку поле Полтавської битви, знайомляться з численними експонатами унікального музею, які розповідають про героїзм наших предків.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПОЛЕ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ»

В. М. ЛЕБЕДИНСЬКИЙ (Полтава), Я. Г. ІВАНЮК (Полтава)

У 1981 р. в Полтаві було створено Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви». Він займає площу розміром 300 гектарів, а його охоронна зона — 720 га.

Поле Полтавської битви священне для кожної радянської людини. На ньому російська армія 27 червня 1709 р. (8 липня за н. ст.) розгромила одну з найсильніших на той час в Європі армію шведського короля Карла XII. Відтоді зберігається пам'ять про цю визначну історичну подію, про бойову співдружність російського, українського і білоруського народів-братів, які у жорстокій боротьбі проти іноземних загарбників відстояли свободу й незалежність своєї вітчизни.

Говорячи про поразку шведської армії у битві під Полтавою, Ф. Енгельс підкреслював, що «...Карл XII зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію і наочно показав неприступність Росії»¹.

Високу оцінку Полтавській битві дали В. Г. Бєлінський, О. С. Пушкін, Вольтер. В. Г. Короленко, зокрема, писав, що після цієї перемоги «...зірки Петра і Росії яскраво засяяли на політичному небокраї Європи. Питома вага Росії раптово піднялася...»².

У зону заповідника, крім самого поля, входять музей історії Полтавської битви, пам'ятник Петру I, командний пункт Петра та другий польовий укріплений табір російської армії, братська могила російських воїнів, пам'ятник шведам від росіян, десять обелісків на місці колишніх петровських редутів та будівля колишньої Сампсоніївської церкви. На території міста є й інші, споруджені на честь важливих подій Північної війни 1700—1721 рр. пам'ятники: «Слава» — на честь перемоги російської армії в генеральній битві; захисникам Полтавської фортеці у квітні — червні 1709 р. та її коменданту полковнику О. С. Кєліну; на місці відпочинку Петра I після бою; Спаська церква, де захисники фортеці в дні її облоги присяглися не здавати її ворогові. В окремих пунктах міста збереглися також залишки земляних фортифікаційних споруд — валів, ровів, бастіонів, порохового погребя.

Музей історії Полтавської битви відкрито 23 вересня 1950 р. У його 8 залах налічується понад 4 тис. експонатів, які всебічно висвітлюють процес історичного розвитку нашої країни наприкінці XVII — на початку XVIII ст., підготовку до боротьби за повернення давніх руських земель у Прибалтиці, насильно загарбаних Швецією, хід Північної війни, її кульмінаційний момент — Полтавську битву, воз'єднання України з Росією в 1654 р., допомогу великого російського народу українському в боротьбі проти іноземних загарбників.

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 17.

² Короленко В. Г. Собр. соч.— М., 1955, т. 8, с. 454—455.

У музеї експонуються бойові знамена російської армії й трофейні шведські, гармати XVIII ст., мушкети, рушниці, списи, шаблі, шпаги, тесаки тощо. Виставлені також колекції старовинних гравюр і пам'ятних медалей, моделі військових кораблів XVIII ст., твори живопису, скульптури, карти та схеми бойових дій на різних фронтах Північної війни. Головні експонати музею — озвучена діорама й макет Полтавської битви, що наочно відтворюють найважливіші події цієї війни.

Музей користується великою популярністю серед трудящих. Щороку його відвідують у середньому понад 200 тис. екскурсантів з різних міст і сіл нашої Батьківщини та із зарубіжних країн. Сюди приїждять передовики і новатори виробництва, Герої Радянського Союзу й Герої Соціалістичної Праці, вчені, космонавти, письменники, журналісти, художники, ветерани Великої Вітчизняної війни, воїни Радянської Армії й Військово-Морського Флоту, студенти вузів та учні середніх навчальних закладів. Живе, хвилююче слово екскурсовода доповнює документальну розповідь про визначну подію першої чверті XVIII ст. в історії нашої країни.

Про великий ідейно-емоційний вплив експозиції музею на відвідувачів свідчать їх записи у журналах відгуків. Постійно удосконалюються форми і методи роботи його працівників. У музеї, крім постійної експозиції, діють також тематичні, фондові й книжково-документальні виставки. Так, у 1983 р. і до 25 травня 1984 р. їх було проведено 38. Крім того, науковці організовують виставки, на яких демонструються колекції збірок краєзнавців, нумізматичні, медальєрного мистецтва, рідкісних листівок тощо. Доброю традицією стала організація пересувних виставок. Широко практикується вивезення історичних реліквій, знамен, зброї, документальних матеріалів, літератури, пов'язаних з Північною війною та Полтавською битвою, на підприємства, в навчальні заклади, колгоспи і радгоспи. Це сприяє патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих, зростанню їх культурного рівня.

Працівники музею часто виступають по радіо і телебаченню, друкують матеріали у республіканській та місцевій пресі, читають лекції для населення Полтави й області. Так, у 1983 р. і до 25 травня 1984 р. по радіо було передано 79 історичних нарисів, статей і заміток, підготовлених науковими працівниками заповідника про Північну війну і Полтавську битву. Це, зокрема, такі: «Свідок славетної події» (про державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»), «Фортеця розкриває таємниці», «Колекція гравюр музею історії Полтавської битви», «Медальєрне мистецтво Петровської доби», «На захист рідного краю» та ін. За той же період науковці музею прочитали 147 лекцій.

Працівники заповідника беруть активну участь у реставрації музейних експонатів. Так, у 1983 р. і до 25 травня 1984 р. їх було реставровано 85, зокрема, вогнепальну і холодну зброю періоду Північної війни, лафет та мортири, картини й станкову графіку, військове спорядження та предмети побуту солдатів і офіцерів російської армії. Місцеві краєзнавці передали до музею гарматні ядра, знайдені ними на колишньому полі бою.

Заповідник «Поле Полтавської битви» тісно співробітничав з підшефною середньою школою № 24. Протягом кількох років у школі діє історичний гурток, яким керують науковці. Найбільш активні його члени після відповідної практичної підготовки працюють у період літніх канікул екскурсоводами музею на громадських засадах.

Наукові працівники заповідника разом з педколективами міських шкіл проводять історичні вікторини, екскурсії й консультації з тематики Північної війни й Полтавської битви. В 1983 р. і до 25 травня 1984 р. вони, наприклад, провели 187 письмових та усних консультацій.

Однією з важливих форм роботи музею з учнями середніх шкіл

є урок-екскурсія. Готуючись до його проведення, науковці заповідника разом з учителями заздалегідь обговорюють план такого уроку, відбирають експонати у фондах, складають екскурсійний маршрут, визначають обсяг матеріалу, який зможуть засвоїти учні під час заняття, розробляють домашні завдання.

Щороку в музеї проходять виробничу практику студенти історичного факультету Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, під час якої вони оволодівають основами музейної справи.

Одним з головних завдань наукових працівників заповідника є активне використання музейних експонатів і пам'яток у комуністичному вихованні трудящих. Поряд з вивченням соціально-економічного і політичного становища Російської держави наприкінці XVII — на початку XVIII ст., значення Північної війни та Полтавської битви в історії військового мистецтва наукові працівники досліджують і пропaгуують героїчний подвиг радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни, його активну участь у будівництві нового суспільства.

Крім того, вони продовжують пошукову роботу у районі розташування колишньої Полтавської фортеці та на місцях, де знаходилися польові укріплені табори російської армії. В 1983 р. і до 25 травня 1984 р. були знайдені й обстежені залишки Чернецького і Подільського бастионів цитаделі, фортечних валів, ровів та порохового погребу. Реставровано пам'ятники Полтавської битви: Петру I, шведам від росіян, захисникам Полтави і коменданту фортеці О. С. Келіну та на місці переправи російських військ на правий берег Ворскли.

Працівники заповідника готуються гідно відзначити 275-річчя славної перемоги під Полтавою. Вони підготували до цієї славної дати лекції з такої тематики: «Місто-фортеця Полтава, її роль у Північній війні», «Полтава в минулому, сучасному й майбутньому», «Утворення музейного комплексу на полі Полтавської битви», «Пам'ятники Полтавської битви», «Російська артилерія і зв'язок у період Північної війни», «Перший музей історії Полтавської битви», «Союзники Росії в Північній війні» та ін. До знаменного ювілею планується провести реставраційні роботи на братській могилі російських воїнів і пам'ятнику «Слава», закінчити ремонт будівлі колишньої Сампсоніївської церкви й розмістити у ній нову експозицію музею історії Полтавської битви.

Проти буржуазної фальсифікації історії

НЕСПРОМОЖНІСТЬ АНТИРАДЯНСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ПОЛІТИКИ РОЗРЯДКИ (70-і — 80-і роки)

С. Ю. БОЄВА (Київ)

Як неодноразово відзначалося у документах КПРС, виступах керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, сучасна міжнародна обстановка характеризується небувалим за весь післявоєнний період загостренням боротьби між двома суспільно-політичними системами, безпрецедентною за своїми масштабами та шаленістю психологічною війною, що її розв'язала проти реального соціалізму

імперіалістична реакція, насамперед правляча верхівка США¹. При цьому буржуазна пропаганда не гребує ніякою брехнею і наклепами, постійно вдається до перекручення історичної правди.

Особливе місце в антирадянських фальсифікаціях займають проблеми, пов'язані з розрядкою міжнародної напруженості. Автор даного повідомлення ставить своїм завданням, простеживши найголовніші тенденції буржуазної історіографії, що зародилися в період динамічного процесу розрядки, викрити фальсифікаторські вигадки про цілі й завдання зовнішньої політики нашої країни.

Позитивні зрушення, що відбулися на міжнародній арені в 70-і роки, ідеологи імперіалізму намагаються трактувати як результат зміни Радянським Союзом своєї зовнішньої політики винятково «під тиском зрослої сили НАТО» та «зміцнення єдності Заходу»². Однак на фоні поразки американської воячини у В'єтнамі, загострення міжімперіалістичних суперечностей та поглиблення класової боротьби в цитаделях капіталізму подібна концепція була абсурдною. Не на основі «тиску сили» розвивалася в 70-і роки розрядка. Весь досвід минулого переконливо довів, що імперіалістам ніколи не вдавалося змусити СРСР та його союзників до тих чи інших кроків силою.

Очевидно, фальсифікатори й самі розуміли неефективність висунутої ними тези. Намагаючись знайти вихід із скрутною ситуації, вони почали поширювати злісні вигадки про те, що, мовляв, для Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності розрядка більш вигідна, ніж для Заходу, що в результаті пом'якшення міжнародної напруженості утворилася «вулиця з одностороннім рухом». Ця тема на всі лади варіюється учасниками різних антирадянських зборищ³. Її активно розвиває відомий своїми антикомуністичними поглядами професор Гарвардського університету, колишній радник президента Р. Рейгана Р. Пайпс. Останній, посиляючись, зокрема, на історію підписання Брестського миру 1918 р. та переходу в 1921 р. нашої країни до нової економічної політики, силкується довести, що, мовляв, до розрядки Радянський Союз вдається тоді, коли він слабкий і потребує миру, і що нібито взагалі в основі його курсу на пом'якшення міжнародної напруженості лежить прагнення одержати технологічну допомогу Заходу⁴.

В даному випадку (як, до речі, і в багатьох інших) спеціально препаровані і до невпізнання спотворені шляхом довільних маніпуляцій факти видаються за тенденцію, часткове підноситься до рівня загального. Аналогічним чином, за допомогою безсоромних перекручень та підтасовок статистичних даних, була сформульована ідея про те, що, мовляв, після 50-х років високі темпи економічного зростання в СРСР вичерпалися і його колишня перевага над капіталістичними країнами в цьому відношенні канула у небуття⁵.

Мета подібних вигадок полягає в тому, щоб дискредитувати ідеї соціалізму, ослабити силу його прикладу і впливу на весь світ. Відродження горезвісного міфу про кризу радянської економіки є в сучасних умовах не просто пропагандистською акцією, а насамперед спробою спотворити суть процесу розрядки, викликати ерозію соціалізму.

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 65.

² Мельников Ю. М. Сила и бессилие: Внешняя политика Вашингтона.— М., 1983, с. 9, 263, 289, 320.

³ Перло В. Экономика войны и эксплуатация.— Международная жизнь, 1981, № 5.

⁴ Survey: A Journal of East and West Studies. Winter—Spring 1975, p. 45, 53.

⁵ Great Decision.— N. Y., 1982, p. 123; International Herald Tribune, 1980, October 20.

Йдеться, таким чином, про класові економічні та політичні цілі, розраховані на тривалу перспективу⁶.

Ці та подібні фальсифікації переконливо спростовуються показниками, що характеризують економічний потенціал нашої країни. Так, середньорічні темпи приросту промислової продукції становили в Радянському Союзі у 1971—1982 рр. 5,5%, тимчасом як у США — 2,1%. Вся продукція промисловості в СРСР протягом дев'ятої п'ятирічки (1971—1975 рр.) становила 2377 млрд. крб., протягом десятої (1976—1980 рр.) — 3152 млрд. крб., а за два роки одинадятої п'ятирічки — 1428 млрд. крб. Валова продукція сільського господарства становила в зазначені періоди відповідно 569 млрд., 620 млрд. і 248 млрд. крб.⁷

Всіляко намагаються дискредитувати міжнародне значення господарського будівництва в СРСР й ідеологи з ревізіоністського табору. Вони (наприклад, сучасні троцькісти) твердять, що успіхи країн соціалізму в галузі економіки і визрівання революцій у капіталістичному світі — це, мовляв, два різні питання, а захоплення господарським розвитком — діляцтво, яке начебто не має нічого спільного з антиімперіалістичною боротьбою і веде до втрати революційності⁸. Спроба розірвати діалектичну єдність зовнішньої та внутрішньої політики Країни Рад докорінно відрізняється від ленінського підходу до цього питання.

Слід зазначити, що свого часу В. І. Ленін рішуче виступав проти американських соціал-шовіністів, які з подібних позицій намагалися критикувати зовнішню політику Радянської Росії⁹. «Лівим» критикам Володимир Ілліч протиставив чітку і принципову лінію на розвиток взаємовигідних зв'язків з розвинутими капіталістичними країнами в інтересах зміцнення Радянської влади та світового революційного руху в цілому.

Розвиваючи в нових умовах ленінську політику мирного співіснування, Комуністична партія й Радянська держава дотримуються послідовного й принципового курсу у відносинах з капіталістичними державами. Він спрямований на розширення взаємовигідних зв'язків з ними і поєднує конструктивний підхід до проблем врегулювання нагальних міжнародних проблем з рішучою відсіччю будь-яким спробам диктату. В матеріалах листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, наприклад, розцінюються як несерйозні заяви, в яких готовність до нормалізації відносин пов'язується з вимогою, щоб Радянський Союз платив за це якимись попередніми поступками в найрізноманітніших галузях¹⁰. Тим часом прихильники саме такого підходу уже в 70-их роках протягли через американський конгрес так звану поправку Джексона — Веніка до торговельного закону, яка надання Сполученими Штатами режиму найбільшого сприяння ставила у пряму залежність від еміграції з СРСР та передбачала ряд інших дискримінаційних заходів щодо Радянського Союзу. Зусиллями колишнього американського сенатора Джексона, тодішнього президента експортно-імпортного банку США У. Кейсі (нинішнього директора ЦРУ), відомого політичного оглядача С. Сульцбергера була сформульована нова класова доктрина, яка, будучи похідною від концепції «розрядки під тиском сили», об'єднала прихильників «холодної війни» під новою вивіскою. У них вияви-

⁶ Knorr K. Economic Factors in Future Arrangements for Europe — Security. — In: European Security and the Atlantic System. N. Y., 1973, p. 128—145; The New York Times Magazine, 1982, September 12.

⁷ Аргументи і факти, 1984, № 14, с. 2, 5.

⁸ Королев С. А. Антиреволюционная сущность троцкистской «концепции» мирового революционного процесса. — Вопр. истории КПСС, 1981, № 4, с. 87—97.

⁹ Див.: Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище і завдання партії. Промова 21 листопада: Московська губерньська конференція РКП(б) 20—22 листопа. 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 24.

¹⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 22 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 18—19.

лися союзники і за межами наукових центрів. Сфера ідеологічних спекуляцій, якими вони займалися, була досить обширною: від проблем економічних, науково-технічних і культурних відносин аж до суто специфічних зовнішньополітичних питань.

Особливий інтерес представники цього напрямку виявили до проблем європейської безпеки. Це пояснювалося тим, що на рубежі 70-х років у результаті активної зовнішньополітичної діяльності СРСР та інших країн соціалістичної співдружності було зроблено конкретні конструктивні кроки до забезпечення надійного миру в Європі. Навіть противники розрядки під тиском громадської думки визнавали на словах важливість зміцнення миру і безпеки на континенті. Однак водночас вони постійно вишукували найрізноманітніші аргументи для того, щоб торпедувати переговори в Хельсінкі.

Досить характерними щодо цього були статті З. Бжезінського в журналі «Форін афферс», які почали друкуватися з жовтня 1970 р.¹¹ Своєрідним доповненням до них стала книжка Т. Стенлі, що мала красномовну назву: «Нарада з питань безпеки? Проблеми, пастки»¹². Ці обидва експерти американської зовнішньополітичної служби є запеклими антикомуністами. З. Бжезінський керував у той час інститутом по вивченню комунізму при Колумбійському університеті. Т. Стенлі займав відповідальну посаду в Пентагоні та штаб-квартирі НАТО, був співробітником Вашингтонського центру політичних досліджень університету Д. Гопкінса.

Вони фальшиво запевняли читача у своїй «відданості» справі миру, однак водночас намагалися довести, що, мовляв, європейська безпека є вигідною лише для соціалістичних країн. Це була варіація на тему концепції «розрядки під тиском сили». Бжезінський віщував зменшення політичної ваги Західної Європи у випадку, коли буде досягнута домовленість у Хельсінкі, та перетворення її у збільшену Фінляндію або Швецію*.

Заяжуючи європейських союзників жупелом «фінляндизації», Бжезінський попереджав їх, що розвиток процесу розрядки приведе до послаблення «атлантичної солідарності». Водночас він рекомендував Вашингтону посилити свої позиції на європейському континенті. Його наміри були досить прозорими: зберегти воєнну перевагу США і добитися односторонніх поступок від СРСР.

Вимоги, що висувалися при цьому до країн соціалізму, коротко зводилися до такого: відмова від принципів пролетарського інтернаціоналізму, від ідеологічної боротьби. Називалася й найближча мета, суть якої недвозначно зводилася до реставрації в соціалістичних країнах капіталістичного ладу.

Зазнавши краху в рамках розглянутих вище концепцій, противники розрядки знову звернулися до міфу про «радянську воєнну загрозу». В цьому зв'язку слід зазначити, що в перші повоєнні роки реакційні кола віддавали перевагу насамперед політичним аспектам даного міфу. Вигадка про так звану «радянську загрозу» ототожнювалася з «комуністичною небезпекою» і використовувалася у боротьбі проти комуністичних партій, які після війни були представлені в урядах ряду капіталістичних країн.

На 70-і роки, коли основи політики «з позиції сили» виявили свою неспроможність, воєнно-політичні доктрини почали поступово домінувати над суто політичними. Термін «радянська загроза» дедалі більше

¹¹ Brzezinski Z. America and Europe.— Foreign Affairs, 1970, October, vol. 49, No 1 etc.

¹² Stanley T. A Conference on European Security? Problems, Prospects and Pitfalls.— Washington, 1970.— 325 p.

* Звідси термін «фінляндизація Європи», тобто встановлення такої системи взаємовідносин, яка склалася між соціалістичними країнами та дружньою їм незалежною Фінляндією.

визначався як «воєнна небезпека». Міф служив виправданням для нарощування гонки озброєнь, головним чином стратегічних, для досягнення переваги над СРСР¹³.

За дивовижною логікою імперіалістичних заправил, для переговорів про підтримання миру необхідно мати більше озброєнь, ніж для самого ведення війни. При цьому можливість розрядки допускалася тільки під тиском сили, а Радянському Союзові незмінно приписувалися агресивні наміри. У найбільш відкритій формі, аж до заклику до хрестового походу проти СРСР, висловив ці погляди президент США Р. Рейган. Нинішня американська адміністрація робить ставку на тотальне і глобальне втручання у внутрішні справи соціалістичних країн; керуючись своїми імперськими амбіціями, намагається змінити політичну карту світу. У багатослівній заяві з питань воєнної політики США 23 березня 1983 р., задуманій для того, щоб якимось вплинути на умонастрої американських громадян, Рейган використав як варіанти антирадянських фальсифікацій, розроблених у період «холодної війни», так і концепції 70-х років, знову повторив заявлені твердження про те, що СРСР протягом двох останніх десятиріч швидкими темпами нарощував свій воєнний потенціал, а США, мовляв, сиділи склавши руки і їх збройні сили занепадали.

Ці фальсифікаторські вигадки дістали рішучу відсіч з боку радянського керівництва. Воно наголосило, що прийоми, до яких вдаються представники нинішньої американської адміністрації, щоб очорнити політику СРСР, — недопустимі у відносинах між державами. Факти неспростовно свідчать, що договори і угоди з американською стороною, на які йшов у 70-х роках Радянський Союз і на які він готовий іти й надалі, спрямовані на зниження рівня ядерного протистояння без порушення паритету, тобто без шкоди для безпеки СРСР і США¹⁴.

Тверда воля СРСР до миру, до приборкання гонки озброєнь, до конструктивного діалогу була знову підтверджена у відповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша К. У. Черненка на звернення американських учених, відповідях члена Політбюро ЦК КПРС, міністра оборони СРСР Маршала Радянського Союзу Д. Ф. Устинова на запитання кореспондента ТАРС та інших заявах і виступах керівних радянських діячів¹⁵. Однак, як наголосив у промові на Всеармійській нараді секретарів комсомольських організацій 28 травня 1984 р. товариш К. У. Черненко, на світовій арені доводиться мати справу і з такими політичними силами, яким чужа добра воля і які глухі до доводів розуму. І тут незамінну роль відіграє стримуюча могутність нашого оборонного потенціалу, що нині є не лише гарантом творчої праці радянського народу, а й гарантом загального миру на землі¹⁶.

Ні для кого не становить таємниці, що Сполучені Штати систематично витрачають величезні суми на воєнні потреби. Це, зокрема, змушений був визнати в 1975 р. Дж. Кейнен у книзі «Одержимі війною. Фантастичний світ новітньої зброї Пентагону», яка викриває політику і практику американських «яструбів». Наведені ним дані переконливо показують, що в усіх родах військ армії США велися посилені пошуки зброї «тотального знищення». У 1973 р. в стадії розробки перебували 116 систем озброєння, на що було витрачено 153 млрд. доларів (без урахування затрат на виробництво). У книзі названо види зброї, які виготовлялися у США і заборони яких добивався Радянський Союз, наведе-

¹³ Воронов А. Кому нужен миф о «советской угрозе». — *Международная жизнь*, 1978, № 6, с. 105—114; Сухоруков Б. Самая большая ложь XX века. — *Коммунист*, 1979, № 17, с. 99—105; Мирский З. Воинствующий миф обреченного строя. — *Коммунист*, 1980, № 18, с. 79—87.

¹⁴ Правда, 1983, 27 марта.

¹⁵ Див.: Рад. Україна, 1984, 20, 22 трав.

¹⁶ Див.: Там же, 1984, 29 трав.

дено войовничі висловлювання тих, кому судилося у 80-х роках прийти в Сполучених Штатах до влади і хто нав'язує світові гонку озброєнь¹⁷.

Політичну кухню заправил імперіалізму добре розкрив член Політбюро ЦК Компартії США Дж. Уест. «...Навиворіт,— пише він,— подається той факт, що кожний вид зброї, яким володіє Радянський Союз, був створений ним лише для збереження військової рівноваги (на чому, зокрема, також базується й ідея розрядки), створений як відповідь на зброю, яка вже є в Сполучених Штатах»¹⁸.

Не могли обійти мовчанням цього факту й деякі з найбільш далекоглядних і об'єктивних дослідників міжнародних відносин з буржуазного табору. Так, колишній посол США в СРСР Дж. Кеннан зробив досить красномовне визнання, яке варто навести повністю. «Нам слід пам'ятати,— заявив він,— що саме ми, американці, були тими, хто завжди на крок уперед ішов у розробці цієї (ядерної.— С. Б.) зброї. Саме ми першими зробили і випробували такий пристрій; це ми першими підняли його руйнівну здатність на новий рівень, створивши водневу бомбу; це ми придумали мультимедіаголовку; це ми кожного разу виступали проти пропозиції відмовитися від принципу його «першого застосування» і саме ми, єдині,— хай допоможе нам бог — у гніві повернули цю зброю проти інших та проти десятків тисяч мирних жителів...»¹⁹. Показово, що визнання такого роду, які рідко звучали на початку 70-х років, посилювалися на кінець десятиліття, що ще раз засвідчує непопулярність агресивної політики імперіалізму, її кризу.

Змінилася на гірше міжнародна обстановка, змінилися й форми класового протиробства між двома суспільними системами. Відповідно до цього змінюються й зовнішньополітичні доктрини імперіалістичної буржуазії. Загострюється боротьба у буржуазному суспільстві з питань зовнішньої політики. З боку американських правлячих кіл поки що проявляється єдине бажання: добитися односторонньої воєнної переваги США і або роззброїти Радянський Союз, або вимотати його економічно шляхом нарощування гонки озброєнь. Ці підступні цілі, а також доктрини, пов'язані з веденням ядерної війни, глава вашінгтонської адміністрації лицемірно намагається всіляко маскувати миротворчою фразеологією.

Тенденція до більш реального підходу до проблем розрядки, що намітилася в 70-х роках у США в позиції Дж. Кеннана, Дж. Болла, Дж. Візнера, а в Європі — Д. Детке, К. Кайзера, А. П'єра та інших, відбила кризу зовнішньополітичного курсу американського та західно-європейського монополістичного капіталу, в основі якої лежить ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Агресивний зовнішньополітичний курс монополій, спрямований на підриг розрядки, викликав протест широких народних мас. В країнах НАТО наростало глибоке незадоволення внутрішньою і зовнішньою політикою правлячих кіл, яка призвела до погіршення економічного становища трудящих, зростання безробіття, посилення мілітаризму.

Серйозним фактором, що стояв на заваді планам воєнно-промислового комплексу, була й залишається заінтересованість впливових кіл бізнесу в розвитку економічних і торговельних зв'язків з країнами соціалізму. Про це свідчить, наприклад, діяльність президента компанії «Оксидентл петролеум» А. Хаммера, який у 1973 р. уклав з радянськими зовнішньоторговельними та господарськими організаціями угоду, розраховану на 20 років, на загальну суму 20 млрд. доларів²⁰. Це був перший

¹⁷ Canan J. W. The Superwarriors: The Fantastic World of Pentagon Super-weapons.— N. Y., 1975, p. 128.

¹⁸ Уест Дж. Эскалация большой лжи.— Проблемы мира и социализма, 1981, № 12, с. 50.

¹⁹ Цит. за: Уест Дж. Указ. соч., с. 50.

²⁰ За рубежом, 1981, № 1, с. 7.

довгостроковий радянсько-американський контракт на компенсаційній основі. Пізніше подібні угоди були укладені й з іншими фірмами.

Представники ділових кіл Заходу, які реалістично оцінювали міжнародну обстановку, неодноразово відзначали в 70-х роках безперспективність політики силового тиску на СРСР. Так, голова акціонерного товариства «Пепсіко» (США) Кендалл, заперечуючи теоретикам концепції «розрядки під тиском сили», заявляв, що антирадянськими акціями Сполучені Штати не доб'ються нічого, тим більше не посилять шанси на мир²¹. Аналогічні погляди висловлювали автори доповіді комісії у закордонних справах палати представників американського конгресу про перспективи розвитку ділових зв'язків з СРСР економіст Ф. Коллер, представник корпорації «Дженерал електрик» Л. Стіл²².

Багато капіталістичних країн у відповідь на пропозицію СРСР погодилося на створення стабільної основи співробітництва шляхом укладення довгострокових угод, що передбачають будівництво, модернізацію та розширення промислових об'єктів, виробництво устаткування та видобуток сировини, спільне проведення науково-дослідних робіт, купівлю і продаж ліцензій.

Вигадки антирадянської пропаганди, яка розвиток політичних та економічних контактів Заходу з країнами соціалізму намагається пояснити прагненням останніх подолати «відставання» своєї економіки або одержати односторонні вигоди, спростовуються навіть деякими офіційними представниками капіталістичних країн. Показовим щодо цього є, наприклад, визнання колишнього міністра торгівлі США Р. Мортон. «Радянський Союз,— заявив він у 1976 р.,— займає провідні позиції у багатьох галузях науки і техніки, особливо в галузі фундаментальних теоретичних досліджень. Тому співробітництво з ним вигідне для американської промисловості»²³.

В цьому зв'язку доречно нагадати слова В. І. Леніна, сказані ним на Московській губернській конференції 21 листопада 1920 р. «Кращого доказу і матеріальної і моральної перемоги Російської Радянської республіки над капіталістами всього світу,— наголошував Володимир Ілліч,— не можна й підшукати, як те, що держави, які пішли на нас війною..., змушені, всупереч бажанню, стати на шлях торгових зносин, знаючи, що цим вони зміцнюють нас»²⁴. 26 листопада 1920 р. у промові на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) В. І. Ленін зробив такий висновок: «Мілітаризм розкладається, а ми міцніємо і краху зазнали вони, а не ми»²⁵.

Нині, коли в авангарді передового людства у боротьбі за мир, проти імперіалістичного мілітаризму йде одна з наймогутніших держав — СРСР, коли в усьому світі розгорнувся широкий антивоєнний рух, цей ленінський висновок набуває особливо важливого значення. Червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС дав високу оцінку протидії народів нашої планети устремлінням агресивних, ультрареакційних сил на чолі з імперіалізмом США, вказавши при цьому, що в капіталістичному світі є й інші тенденції, інші політики, які більш реалістично враховують становище на міжнародній арені. Вони розуміють, зазначається в матеріалах Пленуму, що в світі відбулися необоротні процеси, і усвідомлюють необхідність та обопільну вигідність тривалого мирного співіснування держав з різним суспільним ладом²⁶.

²¹ Кудров В. Экономическое соревнование двух систем.— *Международ. жизнь*, 1976, № 12, с. 37—38.

²² *Detente: Hearings before the Subcommittee on Europe of the Committee on Foreign Affairs.*— Washington, 1974, p. 154.

²³ США: экономика, политика, идеология, 1976, № 5, с. 9.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 42, с. 24.

²⁵ Там же, с. 41.

²⁶ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 23.

Всі ці та численні інші фактори привели до помітного розшарування в поглядах буржуазних учених і публіцистів. Нині на Заході спостерігається складний процес перегрупування серед представників різних політичних течій, переоцінки цінностей. Миролюбні сили поповнюються за рахунок нових прихильників реалістичного зовнішньополітичного курсу. Навіть ті, хто раніше займав у цьому питанні двоїсті, невизначні позиції, нерідко починають більш чітко висловлювати свої погляди, по-новому розглядати проблеми розрядки, виступати за нормалізацію міжнародних відносин. В сучасних умовах, коли найпекучішою, найкардинальнішою проблемою, що постала перед людством, є відвернення загрози ядерної війни, виступи світової громадськості проти імперських домагань правлячих кіл США набувають важливого значення.

Особливий інтерес у цьому відношенні становить аналіз об'єктивістсько-ліберального напрямку політичної думки, її тенденцій на 80-і роки. З приводу спонукальних мотивів агресивного курсу Вашингтона на міжнародній арені в історичній літературі такого роду зустрічаються найсуперечливіші погляди. Зокрема, професор Гарвардського університету С. Гофман та інші пов'язують кризу зовнішньої політики США з «непослідовною» лінією у відносинах з СРСР²⁷, з чим аж ніяк не можна погодитися, оскільки ця лінія завжди була послідовно антирадянською.

Представники згаданого напрямку дедалі частіше виступають з критикою на адресу тих своїх колег, які намагаються встановити рівну відповідальність СРСР і США за посилення воєнної небезпеки, а розрядку розглядають у відриві від найважливіших соціальних процесів, що відбуваються в світі, і пояснюють її винятково заслугами тих чи інших політичних діячів Заходу. Подібне трактування причин розрядки ллє воду на млин тих кіл монополістичного капіталу, які всіляко перекручують принципи радянської зовнішньої політики.

Окремі політологи ще й досі зберігають безпідставні надії на те, що в умовах розрядки можна буде добитися конвергенції двох протилежних суспільно-політичних систем. Вони виступають прямими спадкоємцями поширених у 70-і роки поглядів, згідно з якими боротьба КПРС за європейську безпеку по-фальсифікаторському видавалася за якусь «нову» форму політики, що включає в себе «конвергенцію», деідеологізацію зовнішньополітичного курсу СРСР, таке співробітництво з Заходом, яке б усувало принципові відмінності у політиці капіталістичних і соціалістичних держав²⁸.

Повернення до збанкрутілих теорій наочно демонструє класову обмеженість представників об'єктивістсько-ліберального напрямку, що не дає їм змоги побачити джерела зовнішньої політики імперіалізму. Тим показовішим є той факт, що навіть серед них зростає усвідомлення безперспективності нинішньої політики Вашингтона щодо Радянського Союзу, безглуздості використання військової могутності для посилення політичного впливу в світі. Не випадково діяч демократичної партії США Д. Макговерн серед найважливіших завдань американської зовнішньої політики на перше місце ставить запобігання ядерній війні, припинення гонки озброєнь²⁹.

У Сполучених Штатах посилюється критика найбільш реакційних воявоєничих діячів, класова ненависть яких нерідко бере гору над здоровим глуздом. Намітилася тенденція шляхом зіставлення агресивного курсу адміністрації Рейгана та миролюбної лінії СРСР дати по можливості правильну інтерпретацію цілей і завдань зовнішньої політики

²⁷ Foreign Policy, 1980, № 37, p. 4—5.

²⁸ Hilsman R. Crouching Future: International Politics and U. S. Foreign Policy: A Forecast.— N. Y., 1975, p. 228—248; Weeks A. The Troubled Detente.— N. Y., 1976, p. 162, 174, 176.

²⁹ McGovern G. How to Avert a New «Cold War?».— Atlantic, 1980, June, p. 45—48.

Радянської держави. Такі представники буржуазно-ліберального крила академічних і журналістських кіл, як У. Лафібер, А. Вульф, Р. Леш, С. Ландау, М. Паренті, виступають за перебудову міжнародних відносин на основі реалістичного визнання наявності нового співвідношення сил, необоротності соціального прогресу³⁰. «Всі високопарні теорії військової стратегії,— пише в цьому зв'язку Р. Леш,— всі таємниці геополітики, всі ідеї «мозкових трестів» не можуть змінити найважливішої істини нашого часу, яка полягає в тому, що зовнішня політика, яка робить ставку на використання військової сили в міжнародних відносинах, перестала бути розумною. В сучасних умовах ненасильницька зовнішня політика є неминучою вимогою історії»³¹.

Говорячи про діаметрально протилежні курси США і СРСР, американський політолог С. Ленс наголошував: «Якщо Москва й розширила свій вплив, то вона зробила це не за допомогою воєнної переваги. Росіяни завжди виступали або намагалися виступати союзниками національних революцій (в Афганістані, Іраку, Йємені, Еритреї, Ефіопії, Мозамбіку), Сполучені Штати підтримували в цей час прибічників статус кво (наприклад, в Іраку, Йємені, Ефіопії, Мозамбіку)»³².

Буржуазні дослідники цього напрямку переконливо доводять, що американські проблеми неможливо розв'язувати з позиції сили, що імперіалізм США шукає відповіді на питання, які його терзають, там, де їх взагалі бути не може. За образним висловлюванням спеціаліста з міжнародного права Р. Фалка, «американський варіант старіючого капіталізму, що метається по всій планеті у пошуках життєвого простору, являє собою сьогодні головну загрозу мирові»³³.

Об'єктивістсько-критичний підхід згаданих авторів до концепції «розрядки під тиском сили» зовсім не означає їх відмови від захисту капіталістичного ладу. Він продиктований турботою про те, щоб робити це більш витончено, іншими засобами, відмовившись від найбільш одіозних форм дипломатичної практики імперіалізму.

З протилежних позицій критикують зовнішньополітичні доктрини правлячих кіл США справжні виразники інтересів трудящих — комуністи. Вони послідовно викривають злісні вигадки тих, хто намагається кинути тінь на миролюбні дії Радянського Союзу, показують соціально-класову основу зовнішньополітичного курсу імперіалізму. Спираючись на марксистсько-ленінське вчення про закономірності суспільного розвитку, вони глибоко, з класових позицій аналізують причини і механізм агресії, визначають суть політичної та ідеологічної боротьби³⁴. Саме такий аналіз міститься, зокрема, в Головній політичній резолюції XXII з'їзду Компартії США, у статтях її Генерального секретаря Г. Холла «Відмовитися від міфів, подивитися в очі дійсності», «Ідеологічна війна», «Якою буде розрядка у 80-і роки»³⁵.

Комуністична преса у цитаделях капіталізму неспростовно і переконливо показує справжні причини, що підштовхують імперіалізм до нарощування воєнного потенціалу: намагання встановити контроль і панування над ключовими районами світу, спроби оточити Радянський Союз та інші соціалістичні країни ракетними базами і завдати першого ядерного удару. Комуністи викривають агресивну суть теорії і практики імперіалізму США, який, прикриваючись наскрізь фальшивою концепцією «розрядки під тиском сили», хоче перетворити держави Західної Європи у своїх ядерних заложників, розміщує на їх території

³⁰ Nation, 1979, June 9; 1980, March 22; News Day, 1981, March 13.

³¹ Progressive, 1980, July, p. 19.

³² Ibid., 1979, September, p. 30—31.

³³ Nation, 1979, June 9.

³⁴ Мостовец Н. В. Деятельность Компартии США в условиях разрядки международной напряженности.— Вopr. истории КПСС, 1974, № 7, с. 40—54.

³⁵ Коммунист, 1981, № 5, с. 113—121; Daily World, 1979, June, 7; Political Affairs, 1980, June, p. 28.

системи «Першінгів-2» і крилатих ракет, здатних уражати об'єкти, що знаходяться в Радянському Союзі.

Всупереч підступним замислам фальсифікаторів зовнішньополітичного курсу нашої країни люди доброї волі в усьому світі дедалі більше переконуються в тому, що головним оплотом миру на землі є СРСР та його союзники, що усунення загрози нової війни було й залишається вищою метою ленінської політики Комуністичної партії й Радянської держави. Гранично чітко суть цієї політики викладена у промові товариша К. У. Черненка на квітневому (1984 р.) Пленумі Центрального Комітету нашої партії. «КПРС і Радянська держава,— відзначається в ній,— докладають величезних зусиль, щоб відвернути ядерну війну, зберегти і зміцнити мир на землі. Послідовно, ініціативно ми ведемо справу до того, щоб зняти напруженість у світовій політиці, приборкати гонку озброєнь, надійно гарантувати безпеку країни»³⁶.

Ці слова ще раз переконливо викривають всю облудність фальсифікацій зовнішньополітичного курсу СРСР, спроб довести, що, мовляв, соціалізм і роззброєння несумісні. Постійна лінія КПРС на зміцнення економічної й оборонної могутності країни, на розвиток процесу розрядки становить важливу складову частину класового протиборства на міжнародній арені, є найкращим доказом неспроможності антирадянських концепцій.

³⁶ Рад. Україна, 1984, 11 квіт.

* * *

БОРІТЬБА СРСР НА ЗАХИСТ НЕВІД'ЄМНИХ ПРАВ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ НА КРИМСЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1945 р.

О. Р. КУЦ (Київ)

Народній Польщі виповнюється 40 років. Її створення невіддільне від корінних зрушень, що відбулися в розвитку людства у ході другої світової війни. Відновлення польської державності є результатом боротьби й перемоги демократичних сил світу, очолюваних Радянським Союзом, над німецьким фашизмом. Тому цілком природним є те, що, відзначаючи славний ювілей братньої країни, ми звертаємося не тільки до важливих подій в житті її народу, а й до етапних моментів формування світової системи соціалізму, становлення та розвитку міжнародних відносин нового типу між СРСР й іншими соціалістичними державами.

Історія відносин нашої країни і Польщі в роки другої світової війни відбиває закономірний процес створення непорушного братерського радянсько-польського союзу — важливого надбання обох народів. Він витримав перевірку часом, численні випробування й відчайдушні наскоки внутрішньої польської контрреволюції та міжнародного імперіалізму, запеклих ворогів соціалізму і європейської безпеки. Перший секретар ЦК ПОРП, Голова Ради Міністрів ПНР В. Ярузельський і Голова Державної ради ПНР Г. Яблоньський підкреслювали: «Братерські узи дружби і всебічного співробітництва об'єднують народну Польщу з Союзом Радянських Соціалістичних Республік, добре служать інтересам наших народів, сприяють водночас зміцненню єдності та згуртованості всієї співдружності соціалістичних держав. Польсько-радянський союз, народжений у спільній боротьбі комуністів та патріотів обох країн є історичним завоюванням наших народів. Він сприяє роз-

виту соціалістичного будівництва у Польщі, надійно гарантує існування Польщі у безпечних та історично справедливих кордонах»¹.

В основі цієї дружби і співробітництва лежать ленінські принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Вони дістали послідовне втілення в боротьбі Союзу РСР на захист інтересів молоді польської державності на міжнародній арені. Принципова лінія радянської зовнішньої політики була яскраво продемонстрована на Кримській конференції керівників головних держав антигітлерівської коаліції, яка відбулася напередодні переможного закінчення війни проти фашистської Німеччини та її спільників.

Обрана у пропонованому повідомленні тема до останнього часу спеціально не висвітлювалася, хоч і має неабиякий інтерес. Адже на зустрічі голів урядів «великої трійки» в результаті послідовної принципової позиції Радянського Союзу було зроблено важливий крок на шляху демократичного вирішення польського питання — цілого комплексу проблем, пов'язаних з відродженням Польщі та її майбутнім як держави. На Кримській конференції дипломатичним шляхом було закріплено наслідки боротьби польського народу за вільну й незалежну країну, дружню щодо СРСР, перетворення її на фактор миру й безпеки в Європі.

Тим самим було яскраво засвідчено можливість і ефективність погоджених дій держав з різним соціально-економічним ладом. Нині впливові імперіалістичні кола роблять спроби «переграти» важливі політичні результати другої світової війни, перевернути зміст рішень, прийнятих у Криму, і, зокрема, з польського питання, заперечити роль Радянського Союзу в його справедливому вирішенні.

Боротьба проти історичних рішень Ялтинської конференції є складовою частиною загального курсу найбільш реакційних сил імперіалізму на політичну та військову конфронтацію з соціалістичними державами. Ця боротьба стала одним з найпомітніших напрямів сучасних ідеологічних диверсій проти Польської Народної Республіки. Атакуючи рішення конференції, західна реакційна пропаганда має на меті не тільки фальсифікацію характеру радянсько-польських відносин і політики СРСР щодо Польщі. Під гаслом «ревізії Ялти» імперіалізм розгорнув шалену боротьбу проти соціально-політичних зрушень, що відбулися після війни в Європі та всьому світі. Зухвалим випадом ворогів миру було внесення до конгресу США законопроекту про «відмову» від рішень Кримської конференції². Це вже не перша спроба американських конгресменів «переграти» й перетлумачити завойоване народами в героїчній битві проти фашизму. В 1979 р. вони схвалили наклепницьку резолюцію, в якій перекручувалася роль Радянської Армії у визволенні Польщі від фашистських окупантів³.

Отже, наукове висвітлення подій, пов'язаних із боротьбою СРСР за справедливе вирішення польського питання, — актуальне завдання радянських істориків. Воно стає дедалі невідкладнішим в міру того, як виходять у світ все нові й нові документи зустрічі в Ялті. Слідом за видрукованими раніше протоколами Кримської конференції⁴, матеріалами з історії радянсько-польських відносин⁵, листуванням голів урядів великих держав антигітлерівської коаліції⁶, у 1978—1980 рр., було ви-

¹ Правда, 1984, 14 апр.

² Żołnierz Wolności, 1983, 20 grudn.

³ Факты истории неопровержимы. — Лит. газ., 1979, 22 авг.

⁴ Тегеран — Ялта — Потсдам: Сб. документов. — М., 1971, 416 с.; Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Yalta (далі — FRUS...) : 1945. — Washington, 1955, 1032 p.

⁵ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1974, т. 8: Январь 1944 г. — декабрь 1945 г., 679 с.

⁶ Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 г. (далі — Переписка...) : В 2-х т. — М., 1976, т. 1, 472 с.; т. 2, 326 с.

дано нову шеститомну серію збірників документів «Радянський Союз на міжнародних конференціях періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.». Четвертий том цієї серії містить документи Кримської конференції керівників трьох союзних держав — СРСР, США та Великобританії (4—11 лютого 1945 р.)⁷.

Неминучість швидкого остаточного розгрому гітлерівської Німеччини зумовлювала невідкладність розв'язання проблем післявоєнного влаштування світу. Перетворення Європи з постійного вогнища війни на континент миру було одноставним прагненням народів, що пережили трагедію війни та окупації. Однак для досягнення цього було недостатньо розгромити «рейх». Необхідно було зробити неможливим відродження фашизму в Німеччині, знешкодити його поплічників у європейських державах. Такі життєво важливі для народів цього континенту завдання суперечили планам агресивних імперіалістичних кіл, які продовжували впливати на зовнішньополітичні акції Великобританії та США, і внутрішньої реакції. У визволених Червоною Армією країнах розгорнулася політична боротьба, що іноді, як то було, зокрема, в Польщі, велася із зброєю в руках, набуваючи характеру воєнних дій. Внутрішні реакційні сили згаданих держав сподівалися з допомогою міжнародного імперіалізму зміцнити свої класові позиції, підірвані у ході революційно-визвольного руху народів цього регіону, й відновити там старі, буржуазні порядки. Так поступово ставала дедалі виразнішою спільність зовнішньої та внутрішньої реакції в боротьбі проти становлення і зміцнення народної влади у визволених від фашистських окупантів державах Європи.

В цих умовах вагоме значення мало забезпечення у міжнародно-політичному плані суверенного права народів скористатися результатами їх героїчної боротьби проти гітлерівців, вільно й безперешкодно будувати своє життя, спираючись на досвід, набутий у важкі роки другої світової війни. Лише такий підхід до майбутнього європейських країн створював підвалини тривалого миру на цьому континенті. Ось чому, прагнучи викоренити загрозу нової війни та забезпечити надійні основи системи безпеки в Європі, СРСР послідовно виступав проти нав'язування державам даного регіону старих порядків і урядів, що збанкрутували в ході другої світової війни, польського емігрантського уряду зокрема. З іншого боку, в міру наближення кінця війни, у країнах Заходу, які входили до складу антигітлерівської коаліції, дедалі наочніше став виявлятися курс на маніпулювання долею народів, небажання рахуватись із змінами, що відбулися в їх свідомості та історичній долі.

Погоджені рішення союзників, чого добивалася радянська дипломатія на Кримській конференції, мали відбити ті величезні зрушення, які сталися в Європі у ході розгрому фашизму, та убезпечити її майбутнє від нової війни. На протилежну позицію штовхали уряди західних держав, представлені на конференції в Ялті, впливові сили Великобританії та США. В зв'язку з гостротою двобою між силами демократії й реакції в той час у Польщі останній відводилося чільне місце в підірвних діях міжнародного імперіалізму. Активізація буржуазної дипломатії в цьому напрямі пояснювалася насамперед переможним наступом Червоної Армії, яка разом з частинами Війська Польського приступила до остаточного вигнання окупантів з Польщі, а також успіхами народної влади на визволеній території. В міру наближення повної перемоги над фашизмом перспектива відродження Польщі як демократичної, дружньої щодо СРСР держави ставала дедалі реальнішою. Така перспектива не

⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов.— М., 1979, т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г.) (далі — Крымская конференция...), 326 с.

влаштовувала реакційні сили імперіалізму, і вони збиралися перейти в наступ на дипломатичному фронті.

На початку 1945 р. Польський комітет національного визволення (засновано 22 липня 1944 р.) був перетворений у Тимчасовий уряд країни. Це викликало зростаюче занепокоєння імперіалістів Заходу. Вони вирішили використати зустріч «великої трійки» в Криму, щоб зберегти позиції буржуазії Польщі й тим чи іншим шляхом забезпечити провідну роль збанкрутілих емігрантських політиків в органах державного управління цієї країни. «Польша,— згадував У. Черчілль,— справді виявилася найбільш невідкладним приводом (скликання.— О. К.) Ялтинської конференції»⁸. Тепер, розповідаючи про місце польського питання у взаємовідносинах між союзниками, буржуазні історики відзначають, що «дискусія про Польшу була в самому центрі ялтинської суперечки щодо Східної Європи»⁹.

Радянський Союз, із свого боку, надавав великого значення обговоренню польського питання й дипломатичному закріпленню перемоги народу Польщі над окупантами та внутрішньою реакцією. Розв'язання цього питання на демократичній основі було також невіддільне від послідовного здійснення програми антигітлерівської коаліції, яка, зокрема, передбачала створення надійної системи безпеки в Європі. Так, представники нашої держави на радянсько-французьких переговорах у грудні 1944 р. підкреслювали, що СРСР «...надає великого значення ситуації в Польщі, оскільки він не має спільного кордону з Німеччиною та оскільки його майбутня безпека й можливість подати допомогу тим країнам, з якими він зв'язаний пактом взаємодопомоги проти Німеччини, залежать від того, яка ситуація створиться у Польщі»¹⁰.

Польське питання обговорювалося на шести з восьми пленарних засідань конференції в Ялті. Одразу ж чітко визначились і дві позиції щодо його вирішення. Глава радянської делегації переконливо пояснив причини послідовної боротьби СРСР за справедливе розв'язання польської проблеми у перший же день її обговорення на Кримській конференції, підкреслив ясні й чіткі основи принципової позиції Країни Рад у цьому питанні. «Відомо,— відзначав він,— що царський уряд намагався асимілювати Польшу. Радянський уряд цілком змінив цю нелюдську політику й пішов шляхом дружби з Польщею та забезпечення її незалежності. Саме тут кореняться причини того, чому росіяни стоять за сильну, незалежну й вільну Польшу»¹¹. У той же час представники західних держав старанно маскували свої справжні цілі. У. Черчілль твердив, нібито розв'язання польського питання є для Великобританії «справою честі», Ф. Рузвельт заявляв про бажання США надати можливість полякам зберегти «своє обличчя». Водночас обидва західних керівники висловлювали сумніви щодо того, чи зможуть поляки самі створити власний уряд¹².

За цими показними висловлюваннями приховувалися наміри імперіалістів створити на конференції уряд поза участю демократичних сил Польщі¹³. «Черчілль бажає, щоб з Радянським Союзом межувала буржуазна Польша, ворожа нам, а ми цього допустити не можемо,— розповідав свого часу Й. В. Сталін Г. К. Жукову про хід конференції в Ялті.— Ми хочемо, раз і назавжди, мати дружню нам Польшу, цього хоче й польський народ»¹⁴.

⁸ Черчілль У. Вторая мировая война.— М., 1955, т. 6, с. 350.

⁹ Kolko G. The Politics of War: Allied Diplomacy and the World Crisis of 1943—1945.— London, 1969, p. 358.

¹⁰ Советско-французские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941—1945: Док. и материалы. В 2-х т.— М., 1983, т. 2, с. 205.

¹¹ Крымская конференция., с. 100.

¹² Там же, с. 97, 99, 180.

¹³ Там же, с. 101.

¹⁴ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3-х т.— М., 1983, т. 3, с. 206.

Дискусія з польського питання на Кримській конференції велась у двох основних взаємопов'язаних напрямках — про уряд і про кордони цієї країни. На перший план одразу ж висунулося питання про принципи і методи створення такого уряду, який визнали б усі великі держави антигітлерівської коаліції. Від його вирішення залежало розв'язання як проблеми кордонів, так і питання про характер влади й напрям зовнішньої політики післявоєнної Польщі. Отже, насамперед йшлося про те, кому належатиме влада у визволеній країні — демократичним силам, що героїчно билися проти окупантів, чи буржуазії, яка лишила Польщу беззбройною перед нападом Гітлера і воліла продовжувати свою антинаціональну політику та авантюристичні дії, спрямовані проти безпеки й миру в Європі. Пропозиції делегації СРСР були представлені на конференції 7 лютого 1945 р. Вони виходили з реальної ситуації, яка склалася в Польщі. За цих умов Радянський Союз, прагнучи досягти домовленості з союзниками, виступив з пропозицією розширити («поповнити») Тимчасовий уряд Польської Республіки за рахунок «деяких демократичних діячів з емігрантських польських кіл». Обговорення можливих кандидатур покладалося на спеціальну комісію у складі: народного комісара закордонних справ СРСР В. М. Молотова і послів Великобританії та США в Радянському Союзі А. К. Керра і А. Гаррімана разом з представниками Тимчасового уряду Польщі. Поповнений, визнаний всіма державами антигітлерівської коаліції уряд мав у найкоротші строки провести в країні загальні вибори для створення постійних органів державного управління¹⁵.

Лінія Союзу РСР, таким чином, принципово відрізнялася від погодженої на Мальті позиції Великобританії та США, згідно з якою ігнорувалося існування в Польщі уряду національного демократичного фронту. Відкидаючи наміри західних держав нав'язати польському народові рішення про владу, Країна Рад відстоювала його право самому вирішувати свою долю, захищала створений ним уряд та позиції демократичних сил щодо формування уряду національної єдності.

Обґрунтовуючи радянські пропозиції, нарком закордонних справ СРСР заявив 8 лютого 1945 р., що нехтувати існуванням Тимчасового уряду Польської Республіки неприпустимо. Він підкреслив, що домогтися практичних результатів можна лише шляхом розширення уряду, який вже існує, і предметом обговорення має бути лише питання про кількість його нових членів та їх персональний склад¹⁶.

Для пропозицій Радянського Союзу було характерним прагнення до пошуку погоджених і реалістичних рішень, до співробітництва в ім'я миру й безпеки народів. Порівнюючи наслідки діяльності двох наявних урядів, створених відповідно демократичними та реакційними силами, представники СРСР обґрунтовували пропозицію про розширення Тимчасового уряду неспростовними доказами: 1) його великою популярністю в Польщі і падінням авторитету емігрантського уряду; 2) неможливістю на даному етапі об'єднання Тимчасового і лондонського урядів внаслідок відкрито ворожої діяльності останнього; 3) тим, що Тимчасовий уряд забезпечує порядок у тилу Червоної Армії на відміну від дій керованих емігрантським урядом антирадянськи настроєних «сил внутрішнього опору»¹⁷.

Делегації ж Великобританії та США стояли на позиціях відновлення в Польщі старих, капіталістичних порядків, які існували до 1939 р. «Нині, — говорив на початку 1945 р. американський реакційний конгресмен Оконський, — з драматичною несподіваністю ми опинилися перед битвою за Польщу. Причому це не воєнна битва — в ній більше немає потреби. Це — дипломатична битва, яку ми зобов'язані будь-що

¹⁵ Крымская конференция., с. 130—131.

¹⁶ Там же, с. 151.

¹⁷ Там же, с. 101—103, 154—155.

виграти»¹⁸. Наведена заява цілком відповідала лінії поведінки делегацій Великобританії і США на конференції в Ялті.

«Битва за Польщу» була для агресивних заокеанських кіл битвою за розширення експансії американського імперіалізму в країнах Східної Європи. «Сполучені Штати,— наголошувалося у складеному держдепартаментом напередодні цієї конференції меморандумі «Відбудова Польщі та Балкан: американські інтереси та радянська позиція»,— можуть мати надію на утримання свого впливу тільки в разі збереження певною мірою рівних можливостей у торгівлі, інвестиціях, а також за умови доступу до джерел інформації»¹⁹. Використовуючи ці так звані «рівні можливості» в економіці, які завжди були прикриттям експансії США, та «доступ до джерел інформації», американський імперіалізм сподівався забезпечити повернення до Польщі емігрантського буржуазного уряду та відновлення збанкрутілих капіталістичних порядків.

Отже, різні за формою пропозиції делегацій Великобританії та США на Кримській конференції за своєю суттю мали на меті одне — створити польський уряд, де б головна роль належала прозахідно настроєним буржуазним елементам. Зовні це маскувалося різними закличками. Так, Ф. Рузвельт заявив: «...Американський народ хоче бачити в Польщі уряд національної єдності, до якого б увійшли представники всіх польських партій»²⁰. Його підтримав англійський прем'єр-міністр, наголосивши, що «...всі сторони повинні мати рівні можливості»²¹. В подібних пропозиціях ставилися на одну дошку лондонська реакційна еміграція і Тимчасовий уряд Польської Республіки, створений і підтримуваний народом. Згідно з англо-американськими планами представники народної влади мали розчинитися серед буржуазних діячів. Велика кількість буржуазних партій, що вели свій родовід з довересневої Польщі, повинна була приховати прогресуюче падіння їх впливу серед населення визволеної країни. Не можна не погодитись із сучасним польським істориком Л. Пастуськом, який цілком слушно вважає, що «за ширмою фраз про необхідність демократизації ладу в Польщі... приховується намагання (Великобританії та США.— О. К.) відновити й зміцнити капіталістичну систему»²².

Після провалу спроб нав'язати радянській стороні рішення про створення польського уряду без участі поляків і нереального плану запросити до Ялти по два представники відповідно від Тимчасового уряду та від «інших елементів польського народу» і в їх присутності вирішити питання про уряд (пізніше до них мали приєднатися два представники від емігрантських кіл)²³ західні держави виступили з новою пропозицією. 8 лютого 1945 р. делегація США подала на обговорення меморандум, в якому розвивалася й конкретизувалася теза про створення президентської ради, погоджена під час зустрічі на Мальті²⁴. Ця теза була запропонована Ф. Рузвельтом ще 6 лютого й одразу ж схвалена У. Черчиллем. Президентська рада у складі трьох осіб мала сформувати уряд «із провідних діячів нинішнього Тимчасового польського уряду у Варшаві, з інших демократичних елементів в самій Польщі та з польських демократичних діячів з-за кордону»²⁵.

План створення президентської ради викликав заперечення у радянської делегації. Відзначаючи його штучність, В. М. Молотов підкреслив,

¹⁸ Цит. за: Кундюба Н. Д. Советско-польские отношения: 1939—1945 гг.— К., 1963, с. 161.

¹⁹ FRUS..., p. 234—236.

²⁰ Крымская конференция..., с. 97.

²¹ Там же, с. 180; FRUS..., p. 779.

²² Pastusiak L. Roosevelt a sprawa polska: 1939—1945.— Warszawa, 1980, s. 298.

²³ Крымская конференция..., с. 98—99, Переписка..., т. 2, с. 200.

²⁴ Переписка..., т. 2, с. 158—159; FRUS..., p. 499—500, 508, 792—793.

²⁵ Крымская конференция..., с. 98—99, 159.

«якщо піти шляхом, запропонованим президентом, то замість однієї складної проблеми перед нами постануть дві складні проблеми (проблема уряду і проблема президентської ради.— О. К.). ...В результаті труднощі збільшаться, а не зменшаться»²⁶.

Відповідно до своєї принципової лінії, яка виходила з необхідності враховувати зміни, що відбулися в Польщі, делегація СРСР запропонувала відмовитися від створення президентської ради, замість чого розширити Крайову Раду Народову і Тимчасовий уряд²⁷. «Легше реконструювати існуючий Тимчасовий польський уряд, ніж створювати зовсім інший. Що ж до питання про президентську раду, то на цю тему краще було б поговорити з самими поляками»,— відзначав тоді глава Радянського уряду. Зважаючи на заперечення делегації СРСР, в новому меморандумі США відносно польського уряду (9 лютого 1945 р.) пункт про президентську раду було виключено²⁸.

Варто уваги те, як під впливом принципової позиції Радянського Союзу представники Великобританії та США відступали в найістотніших питаннях майбутнього Польщі. В ході Кримської конференції вони змінювали свої формулювання щодо шляхів створення польського тимчасового уряду, намагаючись, однак, залишити лазівки для насадження у визволеній країні буржуазного уряду.

В датованих 7 лютого 1945 р. англійських пропозиціях Тимчасовий уряд Польської Республіки навіть не згадувався. Вранці 9 лютого на засіданні міністрів закордонних справ А. Іден пояснив це тим, що у Великобританії, а також в Європі ніхто не вважає, що «Люблінський уряд» «належно» представляє Польщу. Згаданий варіант пропозицій передбачав «...утворення повністю представницького тимчасового польського уряду на базі всіх демократичних та антифашистських сил у Польщі, з включенням демократичних діячів Польщі з-за кордону»²⁹.

У переглянутих пропозиціях делегації Великобританії від 9 лютого 1945 р. Тимчасовий уряд Польської Республіки вже фігурував як складова частина демократичних сил Польщі: «...Уряд має складатися із членів існуючого Тимчасового уряду у Варшаві та інших демократичних діячів з самої Польщі й поляків з-за кордону»³⁰. Однак, по суті, продовжуючи відстоювати плани «змішування» в уряді представників різних політичних напрямів, А. Іден пропонував взагалі не згадувати, на якій основі створюватиметься польський уряд³¹. Так, за горезвісним принципом «рівних можливостей» західні держави розраховували протягти до уряду Польщі політичні угруповання, які втратили свій вплив серед населення або скомпрометували себе антинародною діяльністю.

Порівняно з англійськими пропозиціями меморандум делегації США від 9 лютого 1945 р. був кроком уперед. В ньому йшлося вже про те, що «...теперішній Тимчасовий уряд Польщі повинен бути реорганізований у повністю репрезентативний уряд на базі всіх демократичних сил у Польщі й включати польських демократичних діячів з-за кордону»³².

Цілком зрозуміло, що західні держави неохоче йшли на таку зміну своїх позицій. Обговорення польського питання на конференції зайняло більше часу, ніж будь-яка інша проблема³³. Радянська дипломатія наполегливо відстоювала завоювання народу Польщі у визвольній

²⁶ Там же, с. 152.

²⁷ Там же, с. 152—153, 156; FRUS..., р. 778.

²⁸ Крымская конференция..., с. 167—168; FRUS..., р. 815—816.

²⁹ Крымская конференция..., с. 159—161; FRUS..., р. 869—870.

³⁰ Крымская конференция..., с. 172—173; FRUS..., р. 870—871.

³¹ Крымская конференция..., с. 165—166.

³² Там же, с. 167—168; FRUS..., р. 815—816.

³³ Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс глазами очевидца: В 2-х т.— М., 1958, т. 2, с. 581.

антифашистській боротьбі й результати перемоги сил демократії над гітлерівською Німеччиною, інтереси миру в Європі та безпеки СРСР. Показовим є те, що через чверть століття, розглядаючи політику союзників у польському питанні, американська дослідниця Д. Клеменс була змушена констатувати: «В цьому хаосі поглядів лише радянська позиція була послідовною за своєю суттю»³⁴.

9 лютого 1945 р. делегація СРСР запропонувала принципово важливе формулювання, яке без істотних змін увійшло до комюніке Кримської конференції: «Теперішній Тимчасовий польський уряд має бути реорганізований на базі більш широкого демократизму за рахунок включення до нього демократичних діячів, що перебувають у Польщі й за кордоном»³⁵. Накреслювався й чіткий план здійснення цієї пропозиції. Комісія у складі В. М. Молотова, А. Гаррімана, А. К. Керра, яка створювалася для сприяння реорганізації Тимчасового уряду Польської Республіки, повинна була насамперед проконсультуватися з його представниками в Москві. Після розширення він діставав назву «Польський тимчасовий уряд національної єдності» і мав у найкоротший термін провести в країні вільні вибори. Західні держави зобов'язалися визнати його й обмінятися з ним послами³⁶. Це було перемогою принципової позиції Радянського Союзу в польському питанні, свідченням зростаючого впливу демократичних засад у будівництві післявоєнного світу та європейської безпеки.

Однак західні дипломати намагалися зберегти певні можливості для того, щоб у майбутньому «переграти» рішення по Польщі, схвалене «великою трійкою» в Ялті. Так, у меморандумі делегації США від 9 лютого 1945 р. було запропоновано доручити послам союзників повідомляти про виконання Урядом національної єдності зобов'язань щодо проведення вільних виборів. Західні держави обґрунтовували подібні пропозиції необхідністю одержання своєчасної інформації про події в країні та бажанням «заспокоїти громадську думку» в зв'язку з майбутньою відмовою від дипломатичних відносин з польським емігрантським урядом³⁷. Підтримуючи останній, Великобританія і США не хотіли миритися з тим, що Польща стає на новий, самостійний шлях розвитку. Вони плекали надії на перемогу прозахідних сил на виборах.

СРСР, послідовно здійснюючи свою зовнішньополітичну лінію, добився дипломатичного визнання корінних зрушень, що сталися у Польщі в результаті визвольної боротьби її народу проти фашизму, відстояв дальший вільний розвиток цієї держави. Внаслідок принципової боротьби Країни Рад на захист національних прав польського народу в підсумкових документах Кримської конференції було відбито характерні риси нового співвідношення політичних і класових сил у Польщі: неухильне зміцнення табору демократії та прогресуюча криза табору реакції. «Ялтинські рішення означали для нас політичну поразку»,—визнавав один з найвпливовіших лідерів «лондонців» В. Андерс³⁸.

Справді, в заключному комюніке відзначалося, що новий правлячий орган — Польський Тимчасовий уряд національної єдності — мав бути створений шляхом розширення діючого на території країни уряду, а про польський емігрантський уряд взагалі не згадувалося. Це черговий раз засвідчило крах планів внутрішньої та зовнішньої реакції затримати процес демократизації Польщі й оздоровлення всієї обстановки у Східній Європі. «Кримська конференція керівників великих держав,— підкреслював 3 травня 1945 р. на VII сесії Крайової Ради Народової прем'єр-міністр Тимчасового уряду Е. Осубка-Моравський,— ухвалила

³⁴ Clemens D. S. Yalta.— New York, 1970, p. 173.

³⁵ Крымская конференция..., с. 173.

³⁶ Там же, с. 269—270.

³⁷ Там же, с. 168, 177—178, 208—209; FRUS..., p. 816, 868.

³⁸ Anders W. Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939—1946.— Londyn, 1959, s. 318.

важливі рішення, які збігаються з програмою демократичного табору Польщі й були ним прийняті, а положення щодо створення в Польщі Уряду національної єдності, стрижнем якого повинен бути Тимчасовий уряд Польської Республіки у Варшаві, відповідає за своєю суттю нашим поглядам, як і, безсумнівно, прагненням більшості польського суспільства, що рішуче відвернулося від жменьки авантюристів, які називають себе польським «урядом» в Лондоні»³⁹.

Рішення конференції в Ялті щодо принципів створення уряду в Польщі не могло не позначитися на обговоренні другого аспекту польського питання — проблеми її кордонів. 7 лютого 1945 р. радянська делегація висунула з цього приводу такі пропозиції:

«1. Вважати, що кордоном Польщі на сході має бути лінія Керзона з відхиленням від неї в деяких районах на 5—6 кілометрів на користь Польщі.

2. Вважати, що західний кордон Польщі повинен йти від міста Штеттіна (для поляків), далі по р. Одер і по р. Нейсе (Західній)»⁴⁰.

Західні держави вважали надто незручним для себе заперечувати проти першого пункту радянських пропозицій — про східний кордон Польщі. Що ж до західного кордону, то тут погляди союзників розійшлися. Погоджуючись з необхідністю прирощення їй території на півночі й заході, делегації Великобританії й США твердили, що перенесення польського кордону на Західну (Лужицьку) Нісу (Нейсе) мало виправдане, теоретизуючи з приводу того, що Польща нібито не зможе управляти повернутими землями. Цей аргумент був явно непереконаливим. У ньому відбилася зневажливе ставлення правлячих кіл західних держав до польського народу, політична обмеженість буржуазних діячів, які не припускали можливості успішного економічного розвитку вікових північних і західних земель Польщі у складі ПНР, і, зрозуміло, вперте небажання бачити її сильною, процвітаючою.

Дипломати Великобританії та США, виступаючи проти повного возз'єднання всіх історичних польських земель в єдиній державі, висували й інші, не більш «переконливі» аргументи: проголошували непереборними труднощі, пов'язані з переселенням німецького населення; висловлювали безпідставні сумніви щодо того, чи зможе Німеччина розмістити репатріантів (при цьому підкреслювалося, що кількість переселених осіб не повинна перевищувати кількості вбитих німців); залякували неминучим економічним крахом Німеччини в разі повернення Польщі всіх земель на схід від Ніси Лужицької. Нарешті, вичерпавши подібні «доводи», президент США Ф. Рузвельт заявив, що він не має належних повноважень для прийняття рішень про польсько-німецький кордон. Західні союзники запропонували відкласти питання до майбутньої мирної конференції⁴¹.

Справжня ж причина такої позиції диктувалась імперіалістичними програмами післявоєнного устрою світу, зокрема планами відновлення буржуазного ладу в Польщі. Й у цьому випадку, як завжди, західна дипломатія намагалася перетворити ясне й зрозуміле питання про ліквідацію історичної несправедливості та задоволення справедливих вимог польського народу щодо західних і північних кордонів своєї держави на засіб зовнішнього тиску. Якби правлячим колам Великобританії та США вдалося нав'язати цій країні реакційний уряд, вони б подали йому дипломатичну підтримку, не заперечуючи проти певного прирощення території на заході й півночі. В даному разі вони вдалися до зволікання із задоволенням цих вимог Народної Польщі⁴².

³⁹ Od Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego do Rządu Jedności Narodowej: Dokumenty. VII. 1944—VI. 1945.—Warszawa, 1945, s. 59.

⁴⁰ Крымская конференция..., с. 130.

⁴¹ Там же, с. 97—98, 126—127, 150, 213; FRUS..., p. 717, 720, 792, 869—870.

⁴² Public Record Office. London. War Cabinet, 1945. CAB 65/51, p. 40; Pastusiak L. Roosevelt a sprawa polska, s. 256.

Навіть у питанні про західні й північні польські кордони — надзвичайно важливому для майбутнього розвитку знедоленої війною та окупацією держави — яскраво виявилася спільність інтересів внутрішньої реакції й агресивних сил міжнародного імперіалізму. «...Ми не бажаємо, — заявив в інтерв'ю кореспонденту газети «Санді таймс» прем'єр-міністр польського емігрантського уряду Т. Арцишевський, — розширяти наш кордон на захід так, щоб він охоплював від восьми до десяти мільйонів німців. Ми не бажаємо ані Вроцлава, ані Щеціна»⁴³. Ця антинаціональна політика здійснюється й сьогодні. Зокрема, теперішній, офіційно позбавлений визнання «польський емігрантський уряд» ще раз підтвердив свою ворожість щодо життєвих інтересів Польщі, виступивши в 1983 р. з «меморандумом про беззаконня Ялти та її результатів»⁴⁴. Наведені факти ще раз засвідчують класовий егоїзм польських буржуазних кіл, створення ними разом з імперіалістичними державами єдиного фронту боротьби проти народної влади у Польщі.

Дискусія про її західні та північні кордони завершилася прийняттям такої формули: «Глави трьох урядів визнають, що Польща має здобути істотні прирощення території на півночі й на заході. Вони вважають, що з питання про розмір цих прирощень у належний час буде запитано думку нового Польського уряду національної єдності і що слідом за тим остаточне визначення західного кордону Польщі буде відкладено до мирної конференції»⁴⁵. Даною формулою всі великі держави антигітлерівської коаліції визнали право цієї країни на її північні й західні землі. Таким чином було закладено основу для справедливого вирішення питання про кордони Народної Польщі.

Ленінська зовнішня політика Радянського Союзу сприяла збереженню єдності антифашистської коаліції та відкрила перспективи її успішного співробітництва в майбутньому. Досвідчені дипломати Заходу змушені були визнати дієвість послідовного зовнішньополітичного курсу Країни Рад, спрямованого на досягнення погоджених рішень, на ділове співробітництво в ім'я миру й безпеки в Європі та взаємовигідних відносин між державами. «Я вважаю, що конференція справді була успішною, — занотував постійний заступник міністра закордонних справ Великобританії О. Кадоган. — Ми прийшли до угоди про Польщу, яка (угода. — О. К.) може згладити суперечності...»⁴⁶. Результати дискусії в Криму продемонстрували всьому світові можливість ефективного співробітництва держав з різним суспільним ладом, що було особливо важливим у зв'язку з виробленням програми повоєнного мирного врегулювання. «Чи може хтось мати сумнів у тому, — говорив, виступаючи після конференції в парламенті, А. Іден, — що коли б єдність між Росією, Британією та Сполученими Штатами Америки, встановлена в Ялті, існувала у 1939 році, ця війна ніколи не вибухнула б»⁴⁷.

Захистивши невід'ємні права польського народу на Кримській конференції, СРСР заклав підвалини дальших успіхів Народної Польщі на міжнародній арені. Змушені відступити в Ялті, реакційні кола не склали, однак, своєї зброї. Їх злочинні підступи проти Народної Польщі було зірвано радянською дипломатією на конференціях в Сан-Франциско (квітень 1945 р.) та Потсдамі (липень — серпень того ж року). Польська Народна Республіка стала активним і рівноправним суб'єктом міжнародних відносин, важливим фактором політичної стабілізації та

⁴³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. т. 8, с. 319—320.

⁴⁴ *Zołnierz Wolności*, 1984, 1 luty.

⁴⁵ Крымская конференция..., с. 270.

⁴⁶ Cadogan A. *The Diaries of Sir Alekcander Cadogan: 1938—1945*. — New York, 1972, p. 709.

⁴⁷ Цит. за: Шевяков А. А. Советско-англо-французские переговоры 1939 г. и страны Восточной Европы. — В кн.: СССР в борьбе против фашистской агрессии 1933—1945 гг. М., 1976, с. 130.

безпеки на європейському континенті. Захищена від експорту контрреволюції, ця країна освоїла возз'єднані з нею її західні й північні землі, націоналізувала промисловість, здійснила важливі соціально-економічні перетворення на селі, зробила культурні цінності надбанням найширших мас трудящих, досягла значних висот у розвитку науки і техніки. Всіх цих історичної ваги успіхів було досягнуто на шляху будівництва соціалізму в ПНР, у напруженому подоланні внутрішніх труднощів та агресивних підступів міжнародного імперіалізму. На цьому складному шляху польський народ спирався і спирається на братерську допомогу країн соціалістичної співдружності, й, зокрема, на незмінну всебічну підтримку народів СРСР.

Виступаючи на мітингу, присвяченому урочистому відкриттю пам'ятника радянсько-польського братерства по зброї в Рязані, Перший секретар ЦК ПОРП, Голова Ради Міністрів ПНР В. Ярузельський підкреслив: «Ми завжди будемо захищати польсько-радянську дружбу як велике, неоціненне надбання. Саме такий основний висновок ми робимо з нашої історії, так розуміємо значення ленінського, інтернаціоналістичного заповіту. В цьому дусі ми виховуємо нове покоління»⁴⁸.

Біля джерел цих справді інтернаціоналістичних відносин між нашими країнами — боротьба СРСР на захист невід'ємних прав польського народу на міжнародній арені в завершальний період другої світової війни.

⁴⁸ Рад. Україна, 1984, 6 трав.

СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ І ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В МЕКСИЦІ В 1968 р.

Н. І. ВОЛОДИНА (Москва)

Майже протягом трьох десятиріч (40 — 60-і роки) Мексика являла собою приклад відносно соціальної і політичної стабільності на неспокійному латиноамериканському континенті. Цьому сприяли наявність сильної державної бюрократії при порівняно слабких буржуазії й робітничому класі, фактично однопартійна система правління Інституційно-революційної партії (ІРП), максимальна інституалізація та бюрократизація профспілкових і громадських організацій. Однак наприкінці 60-х років в економічному розвитку цієї країни сталися значні зрушення, що не могло не позначитися на суспільному житті. За словами радянської дослідниці Є. С. Пестковської, «...поступові зміни привели до якісного стрибка. Оновлена класова структура прийшла в зіткнення з явно застарілою політичною системою»¹. Зміцніла буржуазія рвалася до безпосереднього керівництва країною. Водночас прогресивні суспільні сили виступали проти монополії влади, бюрократизму, корупції, проти прямої залежності робітничих, селянських і громадських організацій від правлячої партії. Назрівала криза. Особливо наочно вона виявилася в студентських виступах 1968 р., які мали яскраво виражений політичний характер. Саме події літа — осені 1968 р. з усією наочністю показали неспроможність уряду розв'язати наболілі проблеми, реакційність і негнучкість інституту політичної влади в Мексичі. Студентський рух виніс на поверхню одне з найважливіших питань — проблему демократизації політичного режиму. Тому до нього була прикута увага всієї країни. Виступи студентів пожвавили суспільне життя, по-

¹ Пестковская Е. С. Эволюция классовой структуры Мексики в период стабильного развития (40—60 гг. XX в.). — М., 1979, с. 100.

служили поштовхом до розвитку політичної боротьби. Можна твердити, що саме оцінка подій, ставлення до них різних партій не тільки визначили їх позиції на політичній арені, а й стали формою політичної боротьби в Мексичі наприкінці 60-х років. Цьому питанню й присвячується дане повідомлення.

23 липня 1968 р. загін поліції і гренадерів втрутився в конфлікт між студентами шкіл Національного автономного університету й політехнічного інституту. Застосовавши зброю, він жорстко розправився з молоддю цих вузів. Обурення студентів вилилося в страйк, який тривав більше 4-х місяців (з липня по грудень 1968 р.). Його очолила національна страйкова рада (НСР), до якої входили представники всіх шкіл та інститутів незалежно від їх політичних переконань. Студенти висунули свої вимоги — так звані 6 пунктів, зокрема, свободи політ'язням, скасування антиконституційних статей «Про підрив громадського порядку», що застосовувалися проти людей з лівими поглядами, усунення шефів поліції генералів Л. К. Раміреса та Р. Мендьолеа, розпуску корпусу гренадерів — цієї прямої зброї репресій — і заборони створення подібних формувань, встановлення відповідальності властей за дії поліції і армії, відшкодування збитків пораненим студентам та сім'ям загиблих². В умовах політичного тиску, централізації бюрократичного апарату, державної й політичної корупції, відсутності демократії в профспілках та інших громадських організаціях ці програмні вимоги набували глибокого політичного значення.

Мексиканські студенти використовували різноманітні форми і методи боротьби, причому багато з них з арсеналу робітничого класу. Це, зокрема, страйки, мітинги, маніфестації. Так, було проведено кілька безпрецедентних за масштабами маніфестацій, у яких взяли участь сотні тисяч демонстрантів. Специфічною формою боротьби були політичні бригади, створені студентами з метою пропаганди своїх дій і налагодження зв'язків з широкими верствами населення. До студентського руху приєдналися викладачі й службовці страйкуючих вузів. Його підтримували частина робітників, а також селяни з найближчих сіл та молодь ряду провінційних університетів³. Боротьба студентів під час страйку 1968 р. вийшла за чисто академічні рамки, набула, як уже підкреслювалося, яскраво вираженого політичного, демократичного характеру.

Правлячі кола країни були налякані. Відбулися сутички молоді з поліцією, яка вривалася в навчальні приміщення, ламала меблі та обладнання, била студентів. Почалися арешти. Власті спробували ізолювати студентський рух, дискредитувати його перед громадськістю. Офіційна пропаганда намагалася нав'язати тезу, основна суть якої, незважаючи на безліч варіацій, зводилася до того, що студентський страйк у Мексичі є частиною «міжнародної комуністичної змови». Так, 30 липня на прес-конференції відомі державні діячі Л. Ечеверрія, А. Корона дель Росаль, Х. С. Варгас та Х. С. Торрес твердили, що безпорядки в країні — результат «бунтівного плану», розробленого Мексиканською кому-

² Historia y sociedad, 1968, N 13—14, p. XLVI.

³ Докладніше про студентський страйк 1968 р. див.: Мартинес Н. Мексика — 1968: студенческий взрыв — случайность или закономерность? — В кн.: Конференция молодых латиноамериканистов. 1-я. Москва, 1971. М., 1972, с. 229—242; Марин Б. М. Латинская Америка: студенчество и революционный процесс. — М., 1975; Carrion J. y otros. Tres culturas en agonía. — Mexico, 1971; Hernandez S. El PRI y el movimiento estudiantil de 1968. — Mexico, 1971; Jardon Arzate E. De la ciudadela a Tlatelolco (Mexico: el islote intocado). — Mexico, 1969; Paz O. Revolt of youth, 1968. — In: Mexico is people. New York, 1973, p. 95—98; Poniatowska E. La noche de Tlatelolco: Testimonios de historia oral. — Mexico, 1972; Ramirez R. El movimiento estudiantil de Mexico. — 1969, vol. I: Analisis. Cronologia; Vol. II: Documentos; Vallado Berron F. Proceso a la universidad y a los universitarios. — Mexico, 1973; Unzueta G. Sobre el problema estudiantil-popular. (Cartas desde la prision). — Mexico, 1969.

ністичною партією та Національним центром демократичних студентів (НЦДС) ⁴. Такої ж думки дотримувалися й шефи поліції, які заявили, що це «широка змова, інспірована з-за кордону професійними агітаторами комунізму» ⁵.

В такій ситуації важливого значення набувала позиція, зайнята президентом Мексиканських Сполучених Штатів Г. Діасом Ордасом, який мав не тільки широкі повноваження, а й був оточений ореолом вищого арбітра й глави «революційної сім'ї» ⁶. Саме до нього звернулися студенти із своєю петицією, саме до нього були прикуті погляди всіх мексиканців.

1 вересня Діас Ордас виступив з доповіддю національному конгресові, в якій висвітлив основні питання внутрішньої і зовнішньої політики уряду за минулий рік. Торкнувшись студентських виступів, він висловив ряд положень, які лягли в основу діяльності властей. Президент підкреслив, що причиною хвилювання студентів стало запозичення чужих ідей, лозунгів і теорій, «прагнення до рабського наслідування», яке «оволоділо сотнями молодих людей» ⁷. Пояснивши студентські виступи в Уругваї, Франції та інших країнах намаганням «безвідповідальної» молоді зірвати там важливі міжнародні акції, він з таких же позицій підійшов до цього питання і в своїй державі. За його словами, студенти поставили мету — «дискредитувати Мексіку, використовуючи спортивні зустрічі, перешкодити проведенню Олімпійських ігор» ⁸. Г. Діас Ордас також вказував на певну роль провокаційних елементів, не уточнюючи при цьому їх політичної приналежності. В цілому така оцінка мала завуалювати суть проблеми і загальнодемократичну спрямованість руху, підірвати його престиж.

Звинувачуючи студентів у порушенні громадського порядку, в підживленні «національної єдності», президент виправдовував і обгрунтовував репресії властей їх вимушеністю. Він заперечував факт порушення університетської автономії 30 липня, коли війська зайняли приміщення підготовчої школи, і демагогічно заявляв: «Ми не тільки поважаємо свободу і автономію, а й захищаємо її» ⁹.

Г. Діас Ордас намагався переключити увагу з політичних проблем на навчальні. Він наголошував на необхідності зміцнення автономії вузів країни та проведенні докорінної реформи освіти ¹⁰. Посилаючись на декларацію університетської ради 1966 р., в якій ішлося про неучасть студентів у політиці, президент стверджував, що політичні питання «мають обговорюватися й досліджуватися не в університетських стінах, а в тій обстановці, яка їм відповідає» ¹¹. Однак зовсім обійти мовчання вимоги студентів він не міг. З 6-ти пунктів він торкнувся лише 2-х (про свободу політв'язнів і скасування 145-ї статті Карного кодексу). Президент заперечував наявність політв'язнів і демагогічно обіцяв звільнити їх, якщо йому доведуть, що вони в Мексичі є. А щодо статей Карного кодексу він уточнив, що скасування закону не в компетенції виконавчої влади, й тому запропонував створити комісію національного

⁴ Jardon E. Op. cit., p. 25.

⁵ Carrion J. y otros. Op. cit., p. 13.

⁶ Згідно з офіційною платформою ІРП — теорією «перманентної мексиканської революції» — революція 1910—1917 рр. продовжується в діях «революційних» урядів, мета яких — побудова «справедливого суспільства». Для її досягнення необхідно об'єднання всього мексиканського народу під керівництвом так званої «революційної сім'ї», до якої належать вищі кола партійно-державної бюрократії і главою якої є президент республіки.

⁷ Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 196.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, p. 198.

¹⁰ Ibidem, p. 206.

¹¹ Ibidem, p. 199.

конгресу для обговорення цього питання¹². Водночас Ордас погрожував: «Ми не відступимо, якими б не були наслідки»¹³. В ніч на 18 вересня 10 тис. солдатів при підтримці поліції та гренадерів зайняли університетське містечко. Було заарештовано 500 чол.¹⁴ На боротьбу проти студентів було спрямовано весь пропагандистський державний апарат. Власти заохочували діяльність терористичних груп і банд, які нападали на учасників страйку, обстрілювали навчальні заклади¹⁵.

Позиція властей була підтримана головою ІРП А. М. Домінгесом, який розглядав події 1968 р. як «змову темних сил»¹⁶. «Непотрібним» і «незаконним» вважала студентський рух молодіжна організація ІРП¹⁷. 19 вересня партія опублікувала маніфест «Народу Мексика», в якому повністю солідаризувалася з діями уряду й засудила страйк студентів. Так само оцінили події її депутати в конгресі та комісія сенату. У документі, схваленому ними 4 жовтня, відзначалося: «...Ці події — продукт маневрів проти Мексика та її законних інститутів. Бунтівники використали групи студентів, що не розуміли, яку небезпеку становить їх діяльність... Вони мали на меті підірвати престиж країни, змінити хід її розвитку...»¹⁸.

Завершеного вигляду набула оцінка подій у звинувачувальному акті на процесі над учасниками страйку. Згідно з ним «злочинні дії» підсудних полягали у виконанні «міжнародного плану повстання», нібито розробленого в серпні 1967 р. на Кубі під час конференції Організації латиноамериканської солідарності, у якій взяли участь і такі ліві організації, як Комуністична молодь Мексика, НЦДС та ін. «Цей рух,— зробив висновок суддя,— не студентського походження. ...Студентство було використане як інструмент для досягнення цілі вищезазначених сил. 6 вимог студентів не стосуються жодної з проблем університету»¹⁹.

Заходи уряду, вжиті для придушення студентського руху, викликали зворотню реакцію. Вони дедалі більше сприяли радикалізації настроїв мас і поляризації суспільних сил у країні. Посилення репресій, зокрема, викликало незадоволення серед деяких партійних і державних діячів. На знак протесту з рядів ІРП вийшов Р. С. Аумада, подав у відставку посол Мексика в Індії О. Пас. З критикою культурної та соціально-економічної політики уряду виступив колишній голова ІРП К. Мадрасо. «Коли нормальні шляхи оновлення влади закриті й не вважається народна воля,— сказав він,— існує ризик, що невдоволення виллється в бунтівний рух, який вдасться до насильства через відсутність демократичних свобод у країні»²⁰.

Як уже відзначалося, студенти прагнули залучити на свій бік трудящих столиці. В робітничих кварталах працювали студентські політичні й інформаційні бригади, проводилися мітинги і т. д. Це дуже стурбувало лідерів корумпованих профспілок. Вони зайняли різко негативну позицію щодо студентського руху. Всі офіційні профспілки, що становили основу робітничого сектора в ІРП, повністю солідаризувалися з діями уряду й підтримали його звинувачення на адресу учасників страйку. Показовою в цьому плані є діяльність найбільшої профспілки країни — Конфедерації трудящих Мексика (КТМ). На XXIII генеральній асамблеї її національної ради, що проходила з 30 серпня по 2 вересня 1968 р., підкреслювалося, що керівництво КТМ розцінює студентські хвилю-

¹² Ibidem, p. 200—201.

¹³ Ibidem, p. 195.

¹⁴ Hernandez S. Op. cit., p. 110.

¹⁵ Jardon E. Op. cit., p. 40.

¹⁶ Ibidem, p. 64.

¹⁷ Ibidem, p. 142.

¹⁸ El Dia, 5 de octubre de 1968.

¹⁹ Los procesos de Mexico-68: Acusaciones y defenca.— Mexico, 1970, p. 253.

²⁰ Jardon E. Op. cit., p. 32.

вання як «замах» на єдність народу та «революційну сім'ю»²¹. На підтвердження цього висувався той аргумент, що виступи мали політичний характер, оскільки не було висунуто жодної академічної вимоги. «Реальної студентської проблеми не існує» — таким був висновок керівництва профспілки²². У виступі на закритті генеральної ради голова КТМ Ф. Веласкес закликав профспілки до активної боротьби проти студентської молоді²³.

КТМ схвалила всі заходи уряду, включаючи й масові репресії. Крім рішення про дискредитацію студентського руху, було розроблено заходи, спрямовані проти поширення впливу молоді на робітників. У всіх профспілках створювалися «бригади спостереження», члени яких мали виявити прибічників руху²⁴. Пізніше з'явилися так звані «ударні бригади», які використовували терористичні методи у боротьбі проти учасників страйку.

Побоюючись, що демократичне студентство все ж зможе вплинути на свідомість трудящих, профспілкові лідери демагогічно заявляли про необхідність поліпшення життя робітників, удосконалення трудового законодавства й активізації діяльності професійних спілок. Ф. Веласкес проголошував: «Справжній обов'язок революційного синдикалізму... — замінити сучасне суспільство таким, у якому буде соціальна справедливість»²⁵. Головною зброєю в боротьбі за таке суспільство він вважав колективний договір та зміцнення державних інститутів.

Однак у ряді профспілок Мексичі існували течії й групи, які боролися за самостійність і незалежність від правлячої партії. Вони сприймали студентський рух як частину битви робітничого класу за кращі умови життя й праці, за єдність і незалежність класових організацій, за профспілкову демократію й громадянські права²⁶. Зокрема, студентів підтримали Незалежний селянський центр (НСЦ), Революційний рух учителів, організаційна комісія телефоністів, Національна рада залізничників, окремі секції профспілки працівників нафтової промисловості та ряд інших. Вони засудили репресивну діяльність властей і виявили готовність сприяти розвитку демократичного руху студентів. Так, VIII пленум НСЦ прийняв рішення «проводити всілякі акти солідарності, такі, як маніфестації, мітинги, асамблеї, конференції й т. д. разом із студентами, викладачами та всіма демократичними силами, яких дедалі більше об'єднує обурення і протест проти урядових репресій»²⁷. 12 вересня 1968 р. з критикою політики насильства, терору й погроз з боку властей виступила група профспілкових організацій. Вона опублікувала декларацію, в якій стала на захист молоді²⁸.

Ставлення Партії національної дії (ПНД) — основної опозиційної партії — до студентського руху визначалося суто політичними мотивами боротьби з її головним суперником — Інституційно-революційною партією. Студентська проблема цікавила керівництво ПНД не стільки сама по собі, скільки як привід для різкої критики ІРП. 20 вересня депутати ПНД у конгресі виступили на засіданні палати депутатів проти введення військ в університетське містечко. Р. П. Ернандес, зокрема, сказав у своїй промові: «Ми засуджуємо репресії проти студентів... Університет підняв прапор справжньої реформи освіти. Що може бути зроблено в галузі розвитку науки й одержання знань, якщо університет зайняли війська?»²⁹.

²¹ Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 215.

²² Ibidem, p. 217.

²³ El Día, 16 de noviembre de 1968.

²⁴ Jardon E. Op. cit., p. 165.

²⁵ El Día, 16 de noviembre de 1968.

²⁶ Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 272.

²⁷ La voz de Mexico, 20 de octubre de 1968.

²⁸ Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 27.

²⁹ Jardon E. Op. cit., p. 57.

Треба відзначити, що в ході полеміки з правлячою партією лідери ПНД висловили ряд правильних зауважень щодо обстановки в країні. Так, не заперечуючи в принципі версії про змову, вони водночас наполегливо проводили думку, що така змова була б неможливою без наявності в Мексичі відповідних причин³⁰. Серед останніх називалися корупція офіційних студентських лідерів, поверхові, бюрократичні реформи освіти, матеріальні труднощі, яких зазнають студенти, зростання безробіття і, нарешті, що було найважливішим для ПНД, «закриті політичні структури, які не дають можливості брати участі у суспільному житті тим, хто не приєднався до правлячої групи»³¹.

Однак ПНД не дала подіям чіткої оцінки. Аналіз документів партії свідчить, що, розуміючи причини хвилювань студентства, її керівники не схвалювали тієї форми, в яку вони вилились. ПНД виступила проти насильства як з боку уряду, так і з боку студентів. Вона вважала, що обидві сторони «стали жертвами власних помилок»³². Цілком зрозуміло, що опозиційна партія не хотіла продовження конфлікту й розвитку руху, який мав демократичний характер. В її відозві від 31 серпня відзначалося: «В моменти, подібні цьому, найважливішим обов'язком правителів і підлеглих стає збереження інститутів, які можуть зробити можливим співіснування всіх мексиканців, незалежно від їх політичних, релігійних та соціальних поглядів»³³.

Активно включилася в полеміку й інша опозиційна партія — НСП — Народна соціалістична партія. Вона трактувала події згідно із своєю попередньою стратегічною і тактичною лінією. Підтримуючи в цілому теорію «мексиканської революції», лідери НСП керувалися тим, що дії уряду забезпечують прогресивну еволюцію мексиканського суспільства. Звідси неминуче випливала теза про необхідність встановлення тісного союзу з «демократичними силами» в уряді й вжиття реформістських заходів. «Ми знаємо, — заявив голова партії В. Л. Толедано, — що революція, яку ми називаємо мексиканською, неминуче приведе нас до соціалізму»³⁴.

Соціалісти одразу ж засудили студентський страйк, що порушив спокій у Мексичі. В подіях літа — осені 1968 р. керівництво НСП також вбачало змову. Проте, на відміну від інших, воно вважало, що змову організували не «комуністичні підбурювачі», а агенти ЦРУ та крайніх правих організацій всередині країни. Соціалісти твердили, що виступ студентів «створює ланку широкого антинаціонального плану, який порушує конституційні права народу в цілому, передбачає зміну шляху в регресивному напрямі й зачіпає найдорожчі інтереси... батьківщини»³⁵. З діями крайніх правих елементів у Мексичі змикалися необдумані, безвідповідальні, а інколи й просто провокаційні дії «ультралівих». НСП вважала, що мета цих сил — порушити єдність мексиканського народу, перешкодити прогресивній політиці уряду й дати привід властям для широкої кампанії проти лівих сил. З цього, на її думку, випливало, що рух студентства за своїм характером має реакційний, антидемократичний характер.

Соціалісти наполегливо виступали за якнайшвидше припинення конфлікту³⁶. Доклавши чимало зусиль для досягнення «конструктивного діалогу» з урядом Г. Д. Ордаса, вони постаралися відмежуватися від студентського руху.

Однак з часом позиція НСП дещо змінилася. Побачивши, якого розмаху набули події, як відгукувалася на них демократична громад-

³⁰ El Dia, 16 de agosto de 1968.

³¹ Ibidem.

³² Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 180.

³³ Ibidem.

³⁴ Politica, 1967, 1/1, N 161, p. XXXIV.

³⁵ El Dia, 6 de agosto de 1968.

³⁶ Ramirez R. Op. cit., vol. II, p. 171.

ськість, соціалісти в листопаді вже твердили про те, що «необхідно розрізняти в русі два елементи: основний — стан неспокою й справедливого незадоволення молоді з різних причин, які заслуговують на вивчення й розуміння урядом та всіма демократичними силами країни»³⁷, і другий елемент — діяльність агентів ЦРУ та внутрішню реакцію. Керівництво НСП визнавало, що в нього немає доказів про дії ЦРУ (і не лише серед студентів, а й у правлячих колах), але, на його думку, їх підтверджує весь хід подій. Саме на них покладалася відповідальність за репресивні дії властей³⁸.

Навіть після подій 2 жовтня соціалістам не вистачило сміливості рішуче засудити урядові репресії. Протягом усього конфлікту НСП проводила лінію на підтримку президента. Вихід із ситуації вона вбачала в проведенні широкої дискусії між студентами й властями і намагалася «... сприяти в міру своїх сил захисту демократичних інститутів у Мексичі»³⁹. Демагогічно оголосивши себе захисницею прав та інтересів молоді, НСП радила студентам «готуватися до приходу соціалізму», а тепер працювати в ім'я зміцнення прогресу Мексичі...»⁴⁰.

Активну позицію зайняла Мексиканська комуністична партія (МКП). Вона виявилася єдиною партією, яка не тільки рішуче підтримала студентів, а й вказала на глибокі причини хвилювань, їх роль у політичному житті країни, постаралася використати їх для поглиблення й розширення демократичної боротьби.

Ще на XV з'їзді МКП у 1967 р. зверталася увага на посилення реакційності режиму й висувалися ті ж вимоги, що й під час студентського страйку (поважання конституційних свобод, негайне звільнення всіх політв'язнів, проведення демократичної виборчої реформи, надання профспілкових свобод, відновлення права на страйки, поважання університетської автономії).

Комуністи одразу ж підтримали виступ студентів, добре розуміючи всю «глибину подій та їх вплив на соціально-політичний розвиток Мексичі»⁴¹. Це послужило приводом до розгортання властями розгнужаної антикомуністичної кампанії.

Однак, незважаючи на переслідування, мексиканські комуністи взяли активну участь у подіях, хоч і не були «організаторами студентських безпорядків». На сторінках «La voz de Mexico» публікувалися матеріали, в яких давалася оцінка подій й аналізувалися конкретні дії студентів та уряду. 11 вересня відбувся V пленум ЦК МКП, де, зокрема, підкреслювалося, що протест студентів має глибокі соціально-економічні корені. Керівництво компартії відгукувалося на всі події. Так, 24 вересня було опубліковано декларацію МКП, в якій за-суджувалися військово-поліцейські репресії, 7 жовтня прийнято документ «Новий етап у боротьбі за демократизацію політичного режиму», де давалася розгорнута характеристика руху, 6 грудня визначено ставлення партії до припинення страйку⁴².

На думку комуністів, студентський рух 1968 р. як за характером програмних вимог, так і за формами й методами дій був продовженням і поглибленням боротьби мексиканського народу за демократію. Йому передували страйки шахтарів (1950 р.), залізничників (1954 р. та 1958—1959 рр.), телеграфістів і студентів (1958 р.), нафтовиків та викладачів (1960 р.), селян (1962 р.)⁴³. Студентський страйк 1968 р. був дальшим кроком у боротьбі проти антидемократичного режиму. Як відзначала МКП, всі попередні виступи було придушено або дезор-

³⁷ Ibidem, p. 458.

³⁸ Ibidem, p. 459.

³⁹ Jardon E. Op. cit., p. 214.

⁴⁰ Ibidem, p. 70.

⁴¹ Unzueta G. Op. cit., p. 7.

⁴² Partido comunista mexicano 1967—1972.— Mexico, 1973, p. 227—247.

⁴³ La voz de Mexico, 9 de octubre de 1968.

ганізовано ще до того, як їх учасникам вдавалося добитися активної підтримки широких верств населення⁴⁴. В 1968 р. студенти зуміли не тільки протистояти найжорстокішим репресіям властей, а й залучити на свій бік робітників, селян і службовців. І навіть більше того, комуністи розцінювали виступ студентів як найбільш гострий за останні десятиріччя. Один з керівників партії Х. Унсуета, який перебував у той час у в'язниці, писав: «У Мексичі ці чотири місяці вмістили 30 років боротьби»⁴⁵. Заперечуючи різноманітні варіанти тези про «змову», МКП підкреслювала, що студентський рух «не є тільки результатом незаконних репресій уряду... Це вибух незадоволення, що назрівав протягом довгих років політичного руху»⁴⁶. Причини його комуністи вбачали не в підбурювальній діяльності якихось агентів, а в економічній експлуатації робітничого класу, селян і більшості мексиканців, у відсутності умов для реалізації творчих можливостей молоді, а також в опортунізмі й корупції політичних панівних кіл. Компартія називала страйк народним рухом і підтримала всі вимоги його учасників. «На ділі мова йде про боротьбу проти правлячої олігархії,— наголошував перший секретар МКП А. М. Вердуго,— про захист політичної свободи для всіх мексиканців»⁴⁷.

Комуністи виступили з різкою критикою політики уряду. Вони засудили репресії й насильства, жертвами яких стало й багато членів МКП. Особливе обурення викликали в комуністів масові вбивства 2 жовтня. На думку МКП, під час конфлікту з студентами уряд виявив свою реакційну суть, зробив кроки до встановлення військово-поліцейської диктатури⁴⁸. Явно полемізуючи із соціалістами, які намагалися виправдати уряд Ордаса, комуністи твердили, що «репресії, яких зазнають студенти, робітники, селяни, службовці й інтелігенція..., є класовими репресіями, репресіями буржуазії»⁴⁹.

Одним з головних досягнень руху 1968 р. комуністи вважали той факт, що він розвінчав міф про політичну стабільність у Мексичі, дискредитував лозунги інституалізованої мексиканської революції. Боротьба студентів наблизилася народні маси до розуміння того, що «сама капіталістична система — причина насильства репресивних органів»⁵⁰. МКП виступила за зміцнення студентського руху, вбачаючи його перспективу в згуртуванні з боротьбою робітників, селян і службовців.

Активно боролися в рядах студентів члени організації Комуністичної молоді Мексичі. Вони брали безпосередню участь у виступах, йшли в колонх демонстрантів.

З боротьбою студентів солідаризувалися комуністи — політв'язні в'язниці Лекумберрі. Вони оголосили в жовтні голодний страйк на підтримку шести вимог студентів і на знак протесту проти репресій⁵¹.

Таким чином, студентський рух оживив політичну боротьбу в країні, сприяв посиленню міжпартійних дискусій, розвінчав міф про соціально-політичну стабільність у Мексичі. Державні власті й Інституційно-революційна партія, що являли собою правлячий блок, намагалися ізолювати рух і придушити його. Вони вбачали в діях студентів загрозу існуючій політичній системі й хотіли розправитися з ними випробуваними засобами — поєднанням дрібних поступок і жорстоких репресій. Однак цього було недостатньо. Стала очевидною необхідність модернізації методів управління країною.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Unzueta G. Op. cit., p. 38.

⁴⁶ La voz de Mexico, 9 de octubre de 1968.

⁴⁷ Ibidem, 23 de noviembre de 1968.

⁴⁸ Ibidem, 9 de octubre de 1968.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Jardon E. Op. cit., p. 194.

Ідеологічні суперечки навколо подій літа — осені 1968 р. привели врешті-решт до дискредитації режиму й пожвавлення демократичного руху. Як відзначалося в «Маніфесті до нації», прийнятому НСР 2 жовтня, у країні почався етап дискусії, політичної критики⁵². Трудящі маси виявили готовність боротися за розв'язання насутих проблем.

⁵² Carrion J. Op. cit., p. 76.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ АНТИРАДЯНСЬКОГО ЗГОВОРУ КОНСЕРВАТИВНОГО УРЯДУ АНГЛІЇ Й РЕЖИМУ «САНАЦІЇ» (1926—1927 рр.)

І. М. ПОГРЕБІНСЬКА (Київ)

Великий Жовтень поклав початок новій ері в історії людства — ері переходу від капіталізму до соціалізму. Протиборство двох соціальних систем стало відтоді основним змістом міжнародних відносин. Усі події світової політики зосередилися, як вказував В. І. Ленін, «...навколо одного центрального пункту, а саме: боротьби всесвітньої буржуазії проти Радянської... республіки»¹.

У 20-х роках реакційні правлячі кола імперіалістичних країн, вбачаючи у зміцненні СРСР загрозу для всієї системи експлуатації та гніту, всіляко намагалися зірвати будівництво соціалізму в першій у світі державі робітників і селян, наполегливо готували «хрестовий похід» проти неї. В перспективі передбачалося, що його ударною силою буде Німеччина. Такою була спрямованість, зокрема, плану Дауеса та рішень Локарнської конференції (жовтень 1925 р.). Найбільшу активність у спробах створити антирадянський блок виявляли англійські імперіалісти. Партія консерваторів, що очолила у другій половині 1924 р. уряд Великобританії, відхилила висунуту дипломатією Союзу РСР програму врегулювання взаємних претензій.

Для здійснення війовничих планів торі необхідні були слухняні виконавці. Адже буржуазія Англії звикла тягати каштани з вогню чужими руками. У своїх злочинних планах велике місце англійські консерватори відводили буржуазно-поміщицькій Польщі. Саме вона мала стати передовим загonom інтервенціоністських сил і плацдармом для їх удару проти СРСР. Їй призначалася головна роль у Прибалтійській Антанті, створенням якої уряд торі розраховував вивести нову ланку кільця планомірного оточення Країни Рад. Важливою частиною цього ланцюга мав стати антирадянський альянс Берлін — Варшава, організації якого наполегливо добивалися політики Уайтхолла. Такими бачили підвалини змови проти молодого держави соціалізму реакційні уряди Англії та Польщі. Висвітленню провалу цих замірів і присвячується дане повідомлення.

Актуальність цієї теми зумовлена, зокрема, тим, що існує аналогія між антирадянською тенденцією політики Англії у відносинах з Польщею в досліджувані роки і контрреволюційною практикою імперіалізму США, Англії та їх союзників з боку НАТО щодо Польської Народної Республіки в наші дні. До того ж пропонується тема вивчена недостатньо².

¹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 155.

² Деякі її аспекти розглядаються в працях з історії зовнішньої політики Великобританії, радянсько-англійських відносин. До них належать дослідження В. Г. Трухановського (Внешняя политика Великобритании на первом этапе общего кризиса ка-

Англійські консерватори взяли рішучий курс на використання Польщі як ударного загону нового антирадянського наступу зразу ж після того, як у Варшаві в результаті державного перевороту 12—14 травня 1926 р. до влади прийшов уряд «санації». Його фактичним лідером став Пілсудський, який зайняв пост военного міністра.

Уряд Великобританії відкрито підтримував цей архіреакційний переворот. Прихід до влади маршала Пілсудського «можна вважати кроком уперед і приймати з симпатією»³,— офіційно заявило міністерство закордонних справ Англії. Польський посол в Лондоні Скірмунт повідомляв уряд «санації», що вчинений «...переворот був ... із задоволенням зустрінутий англійцями й ... відповідав їх намірам»⁴.

Зовнішньополітичні концепції Пілсудського повністю відповідали планам торі. Він влаштовував англійський уряд насамперед як запеклий ворог Радянського Союзу. Ще в 1919 р. Пілсудський заявляв послу Великобританії у Польщі Румбольду про те, що напад на більшовиків у будь-який час завжди був його політикою⁵. Як відомо, саме такою була і його політична практика. Виступаючи в лютому 1925 р. перед своїми прибічниками, Пілсудський так характеризував свої політичні симпатії: Англія «...споконвіку була запеклим ворогом Росії. Вона залишиться таким ворогом, і саме з нею по дорозі йти Польщі, яка ніколи не зможе стати другом Росії. В цьому основна спільність інтересів Англії й Польщі»⁶. Репутація непримиренного ворога СРСР, підкреслював згаданий К. Скірмунт, робила маршала «...особливо цінним для тих, хто вважав Ради головною небезпекою і головним джерелом труднощів у Європі»⁷. Консервативна газета «Таймс», розпочавши в ті дні широку кампанію на користь Пілсудського, особливо вихваляла його за критику попередніх кабінетів, яким нібито властива була «надмірна дружелюбність до Радянської Росії»⁸.

Чітко вказав на причини підтримки урядом торі режиму «санації» Центральний Комітет Компартії Польщі. У відозві, опублікованій в листопаді 1926 р., він зазначив: «Намагаючись закувати радянський робітничий клас у ланцюги нового рабства, позбавити польський і міжнародний пролетаріат їх єдиного союзника в революційній боротьбі, англійський уряд підтримував у травні переворот Пілсудського ..., бо Пілсудський — це непримиренний ворог Радянського Союзу, завоює Львова й Вільно, що постійно мріє про приєднання до Польщі Києва і Мінська»⁹.

питализма.— М., 1962, 411 с.), Ф. Д. Волкова (Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.— М., 1980, 462 с.), С. В. Ніконової (Антисоветская внешняя политика английских консерваторов.— М., 1963, 244 с.). У працях Х. Арумяне (За кулисами «Балтийского союза».— Таллин, 1966, 281 с.), К. Почса (Вопрос о польско-балтийском военном союзе.— Рига, 1966, 39 с.), В. Я. Сіполса (Тайная дипломатия. Буржуазная Латвия в антисоветских планах империалистических держав.— Рига, 1968, 347 с.) та деяких інших викриваються підступні плани англійського імперіалізму по створенню антирадянського блоку під егідою буржуазної Польщі у Прибалтиці. Аргументованій критиці реакційної політики консервативного кабінету, що намагався використати складний комплекс польсько-німецьких відносин в боротьбі проти Радянського Союзу, присвячено монографії А. А. Ахтамзяна (Рапальская политика.— М., 1974, 303 с.), Д. С. Климовського (Германия и Польша в Локарнской системе европейских отношений.— Минск, 1975, 288 с.), С. В. Ніконової (Очерк европейской политики Германии в 1924—1929 гг.— М., 1977, 374 с.), Г. М. Трухнова (Почительные уроки истории.— Минск, 1979, 183 с.).

³ Documents on British Foreign Policy (далі — DBFP).— London, 1966, ser. 1A, vol. 1, p. 36.

⁴ Landau Z. Przewrót majowy w raportach poselstwa RP w Londynie.— Kwartalnik Historyczny, 1959, № 1, s. 156.

⁵ DBFP.— London, 1947, ser. 1, vol. 3, p. 634.

⁶ Ніконова С. В. Антисоветская внешняя политика английских консерваторов.— М., 1963, с. 102.

⁷ Landau Z. Przewrót majowy w raportach poselstwa RP w Londynie, s. 156.

⁸ Times, 1926, 19 May.

⁹ Документы и материалы по истории советско-польских отношений.— М., 1967, т. V, с. 71.

Для зовнішньополітичного курсу Польщі після перевороту став характерним повний відступ від нормалізації відносин з Союзом РСР, що було намітилося.

Найвиразніше солідаризація Англії й Польщі на ґрунті антикомунізму виявлялася на міжнародній арені у трьох напрямках. Насамперед — у гарячковій мілітаризації економіки, підготовці армії до нападу на СРСР та підтримці урядом «санації» білогвардійських і націоналістичних емігрантських угруповань, зокрема, їх антирадянської пропаганди й терористичних акцій. По-друге, — у спільній політиці створення ворожого для Країни Рад блоку в Прибалтиці під егідою буржуазної Польщі. І, нарешті, — в намаганні консолідувати польсько-німецькі відносини на антикомуністичній основі з метою ізоляції Радянського Союзу на міжнародній арені.

Свої агресивні плани уряд «санації» маскував пацифістськими заявами. Наприклад, у бесіді з радянським послом П. Л. Войковим міністр закордонних справ Польщі О. Залеський твердив, що у його уряду «немає ніяких мотивів і... намагань діяти тим чи іншим способом проти Росії...»¹⁰. Старанно приховувалася і справжня суть відносин між Англією й Польщею. Той же Залеський твердив, нібито польському урядові «ніколи, ні від яких англійських кіл, тим більше урядових... не робилися пропозиції загострити становище в Європі утворенням єдиного фронту проти Радянського Союзу»¹¹. Навпаки, підкреслював він, намагаючись обілити торі, Великобританія «...схвалює бажання Польщі жити з Росією в мирі»¹².

Миролюбна — на словах — політика польського уряду виявлялася протилежною у світлі дійсних фактів, про які повідомляла радянська та зарубіжна преса. Запевнюючи СРСР у мирних намірах, Польща тим часом готувалася до війни. У Варшаві під керівництвом Пілсудського відбувалися наради вищих офіцерів штабів, військові конференції та зустрічі власників підприємств, що виробляли озброєння, з міністрами торгівлі й промисловості. Влітку 1926 р. він наказав утриматися від надання військовим відпусток, підвищити платню офіцерам. Реакційна польська преса, оперуючи матеріалами лондонського походження, розгорнула антирадянську кампанію. Орган військового міністерства «Польська збройна» заклично сурмив про наближення «великих подій», про необхідність взяти участь у «грі», яку вже почали французькі й англійські батальйони¹³. Все це насторожувало, особливо якщо врахувати, що події розвивалися на фоні активної воєнної підготовки.

Ворожість кліки Пілсудського до СРСР, зведена до рангу державної політики, всемірно підтримувалася англійським урядом. Одним з перших кроків на шляху здійснення антирадянських планів правителів обох країн стала нарада, яка відбулася в серпні 1926 р. у військовому міністерстві Великобританії. На нараді обговорювався стан авіації в європейських країнах, які мали кордони з СРСР. Було схвалено заходи Пілсудського щодо розвитку повітряного флоту Польщі та його звернення по допомогу до військового відомства Англії. Визнано було також, що підтримка цих починань польського уряду відповідає її інтересам.

Про причетність Великобританії до мілітаристських приготувань Польщі свідчили секретні наради Пілсудського з послом Лондона у Варшаві. На них не мав допуску навіть польський міністр закордонних справ. Депутат Незалежної селянської партії Баллін у зв'язку з

¹⁰ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. — Warszawa, 1967, t. V, s.9.

¹¹ Правда, 1926, 6 марта.

¹² Там же, 15 марта.

¹³ Там же, 3 февр.

цим так заявив у сеймі: «Судячи з закулісних переговорів, він (Пілсудський.— І. П.), мабуть, має намір викликати війну з Радами»¹⁴.

В той час «зненацька» потеплішало ставлення до Польщі англійських фінансових кіл, яке було до цього досить недоброзичливим. За фінансову допомогу в милітаризації польської економіки Лондон розраховував одержати великі політичні дивіденди. Про це цілком ясно свідчили наступні події. У липні 1926 р. Варшаву відвідав колишній редактор «Таймс» Стід. На суто конфіденціальному прийомі в Пілсудського від імені англійського уряду він обіцяв економічну підтримку Польщі й водночас дав зрозуміти, що платою за неї мають бути політичні та воєнні акції проти СРСР¹⁵.

Спроби нацькувати Польщу на нашу країну, змонтувати антирадянський блок були складовою частиною курсу консерваторів на організацію «хрестового походу» проти першої у світі робітничо-селянської держави. Радянський Союз докладав великих зусиль, щоб запобігти конфронтації, зберегти нормальні відносини з Англією. Проте, як відзначав Г. В. Чичерін, рука миру, яку Країна Рад простягала їй, повисла в повітрі¹⁶.

27 травня 1927 р. Лондон розірвав дипломатичні стосунки з СРСР. Це активізувало сили, які, спекулюючи на напруженості міжнародної обстановки, намагалися допомогти войовничій імперіалістичній реакції спровокувати ускладнення і сутички між Радянським Союзом та іншими державами. «Манчестер гардіан» тоді відкрито писала, що метою уряду консерваторів є «... на чолі з Англією створити антирадянський блок у Європі й тим самим підготувати майбутню війну проти СРСР»¹⁷. Небезпека війни в зв'язку з розривом відносин між Великобританією і Радянським Союзом настільки посилилася, що навіть Ллойд Джордж був змушений заявити: «Ми випустили останню стрілу з сагайдака, в якому залишилася тільки громова стріла війни»¹⁸.

Санаційні кола з задоволенням сприйняли повідомлення про розрив Англією дипломатичних відносин з СРСР. У телеграмі Залеського послу в Лондоні Скірмунту говорилося: «З нашої точки зору розрив англо-радянських відносин завдає тяжкого удару комуністичній пропаганді не лише в Англії, а й у всій Європі, що польський уряд... розцінює як явище дуже позитивне»¹⁹. Черчілль, якого Скірмунт інформував про позицію «санації», відізвався про неї із схваленням²⁰.

Проводячи дворушницьку політику, уряд Польщі лицемірно намагався заспокоїти СРСР, переконати його в тому, що вона збереже нейтралітет у англо-радянському конфлікті. 1 червня 1927 р. орган міністерства закордонних справ «Сессаже Полоне» писав: «...Відносно Польщі, то її ставлення до Радянської Росії таке, що політика Польщі без сумніву залишиться в душі миролюбства й у відповідності з укладеним договором». Йй підспівувала також газета пілсудчиків «Глос правди»²¹. Польща, твердила вона, прагне «... до міцного миру з Росією». Подібні висловлювання і запевнення буржуазних політичних діячів були спрямовані на те, щоб замаскувати справжні наміри уряду «санації». Тим часом його військове міністерство роздмухувало милітаристський психоз. За вказівкою Пілсудського уряд зажадав від сейму виділення йому надзвичайних воєнних кредитів, здійснив масові закупки коней, мобілізував військову промисловість, нарощуючи ви-

¹⁴ Там же, 20, 23 июля.

¹⁵ Там же, 17, 18 июля.

¹⁶ Известия, 1926, 8 дек.

¹⁷ Manchester Guardian, 1927, 5 May.

¹⁸ История дипломатии.— М.— Л., 1945, т. III, с. 485.

¹⁹ Документы и материалы... т. V, с. 142.

²⁰ Там же, с. 146.

²¹ Правда, 1927, 1 марта.

робництво озброєння, імпортував амуніцію, розпочав реорганізацію керівництва армією. Польські війська були розташовані поблизу радянського кордону в повній бойовій готовності.

Англія не лишалася осторонь цих мілітаристських приготувань. Широким потоком звіди надходили у Польщу зброя, боеприпаси та військоове спорядження. На переговорах між ними, зокрема в Данцігу, конкретизувалися потреби війська Пілсудського. Комісія офіцерів англійського генерального штабу разом з польськими військовими вивчали пропускну спроможність цього міста як порту й залізничного вузла²².

В умовах, що склалися, англійський імперіалізм та його контрреволюційна агентура при потуранні польських властей здійснили ряд злочинних провокацій. В червні 1927 р. у Варшаві від руки білогвардійця, платного агента англійської розвідки загинув повноважний посол СРСР полум'яний більшовик П. Л. Войков. Консервативні газети Англії, не схвалюючи відкрито цього терористичного акту, знаходили стільки пом'якшуючих обставин, що, кінець кінцем, ставало зрозумілим: торі виправдовують злочин Коверди²³. Прямий зв'язок між антирадянськими акціями в Лондоні й Варшаві був наявним. Лейбористська преса так і вказувала, що вбивство радянського посла має на меті примусити «Польщу напасти на Росію»²⁴, будь-що спровокувати збройний конфлікт між цими країнами. «Відносини між Варшавою і Москвою поступово поліпшувалися, — писала, наприклад, «Дейлі геральд». — Для тих, хто сподівався, що англо-російський конфлікт приведе до об'єднаних дій проти СРСР, вкрай необхідно було знищити ці добрі відносини і знову запалити війну між двома країнами»²⁵.

Підштовхуючи Польщу до воєнного завершення конфлікту з Радянським Союзом, журнал «Форін афеарз», офіціоз англійського міністерства закордонних справ, у ті дні відкрито заявляв, що Великобританія подасть Польщі необхідну допомогу у війні проти СРСР. «Польща єдина значна країна, що межує з Росією, — говорилося в цьому журналі. — Завдяки матеріальній підтримці західних країн вона є найімовірнішою силою в боротьбі проти Росії»²⁶.

Уряд «санації» покірно йшов на повідку в торі, які намагалися всіляко загострити польсько-радянський конфлікт. Прислужництво правлячих кіл Польщі всіляко заохочувалося валютними ін'єкціями. Так, вашінгтонська нарада представників емісійних банків США, Англії, Франції та Німеччини затвердила договір Польського банку про надання йому кредиту в 20 млн. доларів²⁷. Це зумовлювало й відповідне посилення воєнного тиску на Польщу. До Гдині з офіціальним візитом прибула англійська ескадра, з офіцерами якої Пілсудський зустрівся у Варшаві²⁸. У вересні 1927 р. Балтійське море відвідав загін англійських військових літаків. Очоловав його, звичайно не випадково, відомий своїми зв'язками з російськими білогвардійцями міністр авіації Семюель Хор²⁹.

Діючи синхронно з цим, уряд Пілсудського вживав заходів до мілітаризації країни. Зокрема, ухвалювалися постанови про перетворення шкіл у госпіталі, негайне придбання обмундирування офіцерами запасу. Водночас посилювалася антирадянська пропаганда³⁰. Поль-

²² Див.: Климовский Д. С. Германия и Польша в Локарнской системе европейских отношений. — Минск, 1975, с. 66.

²³ Волков Ф. Д. Указ. соч., с. 299.

²⁴ Economist, 1927, № 4371, p. 1175.

²⁵ Daily Herald, 1927, 9 June.

²⁶ Foreign Affairs, 1927, vol. IX, № 1, p. 20.

²⁷ Правда, 1927, 18 марта.

²⁸ Там же, 16 июля.

²⁹ Там же, 2 сент.

³⁰ История Польши. — М., 1958, т. 3, с. 282.

ські заводи і фабрики, що виробляли військову продукцію, почали працювати у три зміни. До правління залізниць були прикомандировані офіцери з генерального штабу³¹.

СРСР, який неухильно дотримувався ленінського курсу на мирне співіснування держав з різним соціальним ладом, вжив необхідних заходів, щоб зірвати спроби консервативного уряду Англії спровокувати радянсько-польську війну. Уряд Країни Рад у цій кризовій ситуації поставив перед Польщею такі вимоги: провести всебічне розслідування вбивства П. Л. Войкова й покарати винних, ліквідувати на польській території білогвардійські організації, що діяли проти СРСР. «Ми вважаємо,— твердо заявив наш уряд,— що в даному разі все залежить від волі самого уряду (польського.— І. П.), від його поведінки на ділі. Зберегти нейтралітет — це означає, насамперед, розірвати всякий зв'язок з тими елементами, які англійський уряд використовує у своїй боротьбі проти Радянського Союзу. Якщо монархічні змовники, що працюють на англійські гроші, зустрічатимуть до себе таке ставлення, яке зустрів у Швейцарії вбивця Воровського, то слова про нейтралітет виявляться пустими словами... Якщо польський уряд бажає на ділі зберегти нейтральну позицію, це залежить від нього самого»³².

Позицію СРСР рішуче підтримала прогресивна громадськість капіталістичних країн. Могутній вал виступів робітників Західної Європи, очолюваних компартіями, на захист миру й першої у світі держави соціалізму перепинив шлях організаторам інтервенції. Непримиренну боротьбу проти небезпеки війни розгорнули польські комуністи. По всій країні прокотилася хвиля виступів солідарності з Радянським Союзом. Обурений жажливим злочином, пролетаріат Польщі справедливо твердив, що руку вбивці спрямовував англійський уряд. Польські комуністи відзначали, що саме торі зацікавлені в тому, щоб створити видимість того, нібито «нападаючою стороною» є СРСР. Тавруючи ганьбою Лондон, вони заявили, що він підступно провокує Радянський Союз, порушуючи власні зобов'язання і всі міжнародні закони³³⁻³⁴. Комуністична фракція внесла у сейм запит, в якому вказувалося про зростання ознак, що свідчать про посилення воєнних приготувань Польщі, викривалася реакційність політики урядів «санації» й торі. «Війна, що проектується,— підкреслювалося в цьому документі,— не лише буде атакою на пролетарську державу, на СРСР як оплот соціалістичної революції, а й має на меті залити кров'ю робітничий і селянський рух в інших країнах, щоб шляхом страшенної різанини, репресій та експлуатації зміцнити підвалини капіталізму, що захиталися». Компартія Польщі твердо заявила, що польські трудящі «... не дадуть використати себе як гарматне м'ясо, щоб відібрати у робітників і селян Радянського Союзу землі та фабрики й віддати їх знову експлуататорам; вони не дозволять, щоб їх руками буржуазія знищила опору і фортецю соціальної революції — Союз Радянських Республік»³⁵. Водночас ЦК КПП запевнив трудящих СРСР у тому, що «...посилить серед пролетарських мас Польщі... боротьбу проти загрози імперіалістичної війни»³⁶. Грізною пересторогою паліям війни стали масові мітинги й демонстрації на захист СРСР у Франції, Німеччині, США, Чехословаччині, Болгарії, країнах Латинської Америки³⁷.

³¹ Коммунистический Интернационал, 1927, № 28, с. 13.

³² Правда, 1927, 11 юнія.

³³⁻³⁴ Документы и материалы..., т. V, с. 171.

³⁵ Международная солидарность трудящихся в борьбе с наступлением реакции и военной опасностью (1925—1927).— М., 1959, с. 405, 407.

³⁶ Правда, 1927, 9 юнія.

³⁷ Международная солидарность трудящихся... (1925—1927), с. 394—400.

Послідовна і тверда позиція Радянського уряду, міжнародна солідарність трудящих дали можливість у короткий строк врегулювати польсько-радянський конфлікт. Уряд «санациї» був змушений віддати до суду Коверду — вбивцю посла Країни Рад — і певною мірою обмежити активність білогвардійщини. СРСР, прагнучи якнайшвидше покласти край загостренню відносин з Польщею в зв'язку з підлою терористичною акцією, погодився з цими частковими заходами³⁸. Таким чином, організувати з допомогою польського уряду нову військову інтервенцію проти першої в світі соціалістичної держави британським консерваторам не вдалося. Підступний план паліїв війни провалився. Так було ліквідовано ще одну перепону на шляху до встановлення нормальних відносин між СРСР і Польщею.

Намагання тримати останню у фарватері своєї антирадянської політики визначало позицію уряду Англії і в питанні укладення договорів про ненапад та взаємний нейтралітет між СРСР, Польщею, Естонією, Латвією і Литвою. З цієї ініціативою виступив Радянський уряд, дбаючи про зміцнення миру в Прибалтиці³⁹. Підписання відповідних угод, цілком зрозуміло, не влаштовувало англійську буржуазію. Торі всіляко протидіяли встановленню мирних відносин між державами даного регіону. Реакційність політики Лондона рельєфно виявилася, зокрема, у контрплані (початок 1926 р.), в якому йшлося про утворення економічної федерації країн Прибалтики і Польщі, що протистояла б СРСР⁴⁰.

Пропозицію Радянського Союзу у Варшаві зустріли вкрай недоброзичливо⁴¹. Проте санацийний уряд розумів, що пряма відмова від переговорів у цьому питанні може викликати широке невдоволення серед населення Польщі. Міністр закордонних справ Ю. Бек відзначав пізніше у своїх мемуарах, що пілсудчики погодилися на офіційні переговори, які почалися в серпні 1926 р., головним чином з метою заспокоїти громадську думку країни⁴². Дослідниця радянсько-польських відносин І. В. Міхутіна справедливо відзначає, що основний ефект цієї лінії уряд «санациї» вбачав не в досягненні угоди, а в самому факті переговорів, які намагалися використати як регулятор політичної атмосфери у відносинах між двома країнами та на інших напрямках своєї зовнішньої політики⁴³, насамперед у стримуванні німецького реваншизму.

Це стало зрозумілим вже на початку переговорів. Посол Польщі в СРСР Патеk визнавав тоді, що одержав директиви від Залеського більше у справі, «чого не робити», ніж про те, «що робити»⁴⁴. І хоч міністр закордонних справ твердив, що «... в переговорах з Росією відносно пакту про ненапад Англія не відіграє ніякої ролі»⁴⁵, було цілком очевидно, що «... намагання Пілсудського можуть так чи інакше залежати від його недовдоволеності з Англією і також можуть бути просто засобом тиску на Англію». Таким чином, позиція Польщі визначалася певними розрахунками англійського уряду та її сподіванням одержати як плату за свою підтримку додаткові фінансові ін'єкції й політичні гарантії безпеки кордону з Німеччиною.

Головним в ході переговорів стало питання про участь прибалтійських держав у майбутній угоді. «Польський уряд,— відзначав Г. В. Чичерін,— незмінно намагається вести з нами переговори так,

³⁸ Łopatniuk S. Konflikt polsko-radziecki na tle zobójstwa posła Wojkowskiego.— Z dziejów stosunków polsko-radzieckich.— Warszawa, 1972, s. 71—83.

³⁹ История дипломатии.— М., 1945, т. III, с. 470.

⁴⁰ Мировое хозяйство и мировая политика, 1926, № 5—6, с. 139.

⁴¹ Правда, 1926, 1 сент.

⁴² Pamiętniki Józefa Becka.— Warszawa, 1955, s. 41—42.

⁴³ Михутіна І. В. Советско-польские отношения 1931—1935.— М., 1974, с. 20.

⁴⁴ Dokumenty i materiały..., т. V, s. 98.

⁴⁵ Zaleski A. Przemowy i deklaracje.— Warszawa, 1929, т. I, s. 55.

щоб в результаті одержати колективний східноєвропейський гарантійний договір. Інакше кажучи, Польща хоче здобути протекторат над балтійськими державами. Такою є безодня, що відділяє нас від Польщі»⁴⁶.

У бесіді з польським послом нарком закордонних справ СРСР рішуче зірвав маску миролюбства з пропозицій уряду «санації» і вказав на їх справжні цілі та зміст. «Я тоді заявив Патеку,— писав він,— що... основні моменти політики Польщі ставляться в залежність від бажань і навіть примх ревельських політиків; виявляється, вони вирішують, а польська дипломатія підлегла їм; мало того, ми знаємо, що англійська дипломатія перешкоджає Естонії та Фінляндії укласти з нами пакти; таким чином, основні моменти політики польського уряду, який говорить весь час про свою повну самостійність, виявляються підпорядкованими діям англійської політики. Кінець кінцем командує Англія». Г. В. Чичерін відзначив також, що Патеку не спростував цього твердження, що цілком свідчило про високий ступінь залежності від Лондона політики Польщі в питанні про підписання договорів з Радянським Союзом⁴⁷.

Поступитися вимогам уряду «санації» означало опинитися в ізоляції перед лицем об'єднаного блоку прибалтійських держав на чолі з антирадянськи настроєною буржуазною Польщею. Це було особливо небезпечно в умовах зростаючого загострення відносин з Англією. Щоб зміцнити мир у даному регіоні й безпеку кордонів своєї країни, Радянський уряд запропонував Литві, а потім Латвії прискорити укладення пактів про нейтралітет. У вересні 1926 р. було підписано відповідний радянсько-литовський, а в березні 1927 р. радянсько-латвійський договори. Вони знаменували великий успіх миролюбної політики Країни Рад. Так ще на одній ділянці було прорвано ланцюг імперіалістичного оточення СРСР, стабільнішою стала обстановка й у Східній Європі.

На рубежі 1926—1927 рр. уряд торі настійно продовжував здійснювати курс щодо врегулювання на антирадянській основі польсько-німецьких відносин. Його вістрія було спрямоване проти перспективи радянсько-німецького і радянсько-польського зближення, що дуже непокоїло англійський імперіалізм⁴⁸.

У журналі «Фортнайтлі ревю» (грудень 1927 р.) було опубліковано план створення єдиного європейського фронту, до якого ввійшли б Англія, Франція, Німеччина й Польща⁴⁹. В устах Чемберлена це виглядало як намагання створити «між Німеччиною і Польщею атмосферу довір'я та дружби»⁵⁰. Щоб прискорити укладення такого антирадянського союзу, уряд Великобританії наполегливо нав'язував польським правлячим колам підступну, хоч і неоригінальну, думку про існування нібито таємних статей у договорах між Німеччиною та СРСР, спрямованих проти Польщі. З цією метою, зокрема, польському послу в Англії було поставлене провокаційне запитання про міру його поінформованості щодо таємних доповнень до Рапалльського і Берлінського договорів⁵¹.

Не приховували антирадянської спрямованості можливого зближення з Німеччиною й діячі «санації». Польський посол у Москві Кентшинський відзначав: «Справа замаскованого відриву німецької політики від Радянської Росії є дуже цікавим питанням і вимагає

⁴⁶ Известия, 1926, 8 дек.

⁴⁷ Документы и материалы..., т. V, с. 199.

⁴⁸ DBFR, 1966, ser. 1A, vol. 1, p. 75.

⁴⁹ Ніконова С. В. Очерк внешней политики Германии в 1924—1929 гг.— М., 1977, с. 196.

⁵⁰ Історично-дипломатичний архів (далі — ІДА), ф. 15, оп. 1, спр. 11, арк. 152.

⁵¹ Там же, спр. 16, ч. 4, арк. 757.

дальшого глибокого дослідження»⁵². Залеський підтримував цей підхід, підкреслюючи в численних інтерв'ю закордонним журналістам необхідність польсько-німецького примирення⁵³.

Виправдовуючи сподівання Лондона, уряд Польщі вжив ряд конкретних заходів у цьому напрямі. В липні 1926 р., під час бесід у Берліні, лідер правого крила ППС Діаманд так охарактеризував цілі «санації»: «Піلسудський... настроєний рішуче антиросійськи і був би дуже радий, якби зміг поліпшити відносини з Німеччиною»⁵⁴.

У серпні того ж року французькі й польські буржуазні газети вмістили ряд матеріалів про те, що урядові кола Варшави і Берліна під загальним керівництвом англійського міністерства закордонних справ ведуть переговори про організацію польсько-німецького блоку з антирадянською спрямованістю⁵⁵. Аналіз наявних документів, антипольська кампанія, що активізувалась якраз у цей час в Німеччині, не дають підстав для таких категоричних висновків. Однак безперечним є те, що будь-яка польсько-німецька консолідація в тих умовах мала б антирадянське вістря. Саме на цій основі уряд Великобританії намагався зблизити обидві країни. Спроби досягти цього здійснювалися під знаком укладення торгового договору між ними. Після тривалої перерви переговори з даного питання відновилися 20 травня 1926 р. Незабаром, однак, між Польщею і Німеччиною виникли незгоди, які призвели до припинення польсько-німецького врегулювання.

Певний прогрес у справі зближення між цими державами мав місце в лютому—березні 1927 р. Характеризуючи становище на східних кордонах Німеччини, міністр закордонних справ Штреземан визнав: «Нині ми прагнемо до встановлення дружніх відносин із східним сусідом (Польщею.— *І. П.*)»⁵⁶. Одним з нечисленних проявів зрушень у врегулюванні польсько-німецьких відносин слід вважати угоду про відновлення переговорів, досягнуту між Штреземаном і Залеським у березні 1927 р. в Женеві. Підбадьорюючи донесення надійшли у польське міністерство закордонних справ від Ольшовського*. «В результаті двох бесід з лордом д'Аберноном...— зазначалося в них,— Штреземан прийшов до висновку, що слід досягти угоди з Польщею. Він схильний з цією метою навіть піти шляхом певних, може найважливіших поступок... Тепер тут утвердився погляд, що східну проблему... варто врегулювати з допомогою Заходу»⁵⁷.

Британська буржуазна преса прийняла такий факт з почуттям найглибшого задоволення, підкреслюючи значну роль у цьому Чемберлена. Польські газети схильні були віднести успіх Залеського в Женеві на рахунок зростаючої симпатії у Англії до Польщі. «Великобританія, — підкреслювалося в цих друкованих органах,— нарешті усвідомила значення Польщі як важливого фактора європейської рівноваги й тому прагне до взаєморозуміння між Польщею і Німеччиною на основі рівноправності»⁵⁸.

Разом з тим заклики деяких німецьких політиків і лідерів соціал-демократії примкнути до антирадянського блоку нашоувхнулися на протидію тієї частини буржуазії Німеччини, що не хотіла жертвувати вигідними економічними взаємовідносинами з СРСР заради облудних обіцянок англійських торі. Ці настрої вміло використала радянська дипломатія.

⁵² Там же, спр. 10, ч. III, арк. 598.

⁵³ DBFR, 1966, ser. 1A, vol. 1, p. 102.

⁵⁴ Pamiętniki Józefa Becka, s. 15.

⁵⁵ Історія Польщі, т. 3, с. 279.

⁵⁶ DBFR, 1966, ser. 1A, vol. III, p. 36.

* Польський посол у Німеччині.

⁵⁷ ІДА, ф. 15, оп. 1, спр. 16, ч. IV, арк. 757.

⁵⁸ DBFR, 1966, ser. 1A, vol. V, p. 109.

11 червня 1927 р. Г. В. Чичерін повідомив у Москву про свої бесіди з міністром закордонних справ Німеччини 7, 9 і 10 червня у Баден-Бадені й Берліні. За свідченням Г. В. Чичеріна, Штреземан «... кілька разів категорично і дуже рішуче запевняв, що ставлення Німеччини до СРСР залишається незмінним»⁵⁹. Щоб підтвердити це, останній на Женевській нараді міністрів закордонних справ у червні 1927 р. назвав думку про «хрестовий похід» проти Радянського Союзу «безглуздою і непродуманою»⁶⁰. Відмова Німеччини приєднатися до ворожого нашій країні блоку підтвердила правильність ленінського курсу ВКП(б) на закріплення рапальської лінії у радянсько-німецьких відносинах.

Таким чином, політика планомірного оточення СРСР системами антирадянських воєнних союзів, що її проводила англійська буржуазія й усіляко підтримували польські реакціонери, зазнала поразки на всіх напрямках. Причини краху цього британського політичного курсу були досить різноманітні. Цьому насамперед сприяла миролюбна політика Країни Рад, що спиралася на успіхи в справі будівництва соціалізму, патріотизм та самовіддану працю народних мас багатонаціональної держави. Важко переоцінити й роль міжнародної солідарності трудящих з Радянським Союзом у зриві спроб завершити провокації проти нього інтервенцією. Нарешті, провал намагань організувати антирадянську коаліцію був зумовлений і загостренням суперечностей між імперіалістичними країнами.

Уроки історії повчальні. В 20-х роках міжнародна реакція, її ударний загін — англійські торі намагалися використати у своїх агресивних планах правлячі кола буржуазно-поміщицької Польщі. Ціною крові польського народу вони розраховували реставрувати капіталізм у нашій країні. Ця змова провалилася. Проте гинучі класи не здатні вчитися. І сьогодні вони знову і знову силкуються включити вже Народну Польщу в свою антикомуністичну стратегію. Їм не до вподоби її вірність соціалізму, братнім, союзницьким відносинам з Радянським Союзом. Вдаючись до методів, неприпустимих у практиці міждержавного спілкування, — підливних дій політичного й економічного характеру, бойкоту і санкцій, ідеологічних диверсій та агресії, підтримки антиправових дій своєї агентури, адміністрація Рейгана і Тетчер, їх підспівувачі намагаються перешкодити цій країні на шляху соціалістичного будівництва. Однак Польська Народна Республіка дає належну відсіч сучасним хрестоносцям антикомунізму. Вона є і завжди буде невід'ємною складовою частиною світової системи соціалізму. «Нікому, — підкреслив у своїй промові 4 травня 1984 р. у Великому Кремлівському палаці Перший секретар ЦК ПОРП, Голова Ради Міністрів ПНР В. Ярузельський, — не вдасться здійснити задум відколоти Польщу від соціалістичної співдружності»⁶¹.

⁵⁹ Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин — дипломат ленинской школы. — М., 1973, с. 210.

⁶⁰ Волков Ф. Д. Указ. соч., с. 302.

⁶¹ Рад. Україна, 1984, 5 трав.

Борці за щастя народу

Т. І. ПІКАЛОВА (Харків)
БОЙОВИМ ШЛЯХОМ

30 липня 1984 р. виповнюється 100 років з дня народження Ольги Володимирівни Пілацької — професійної революціонерки, державного і громадського діяча, члена Комуністичної партії з 1904 р. Свою революційну діяльність вона розпочала в 1903 р. О. В. Пілацька — один з активних членів Московської організації РСДРП. Вона проводила велику пропагандистську роботу серед поліграфістів, брала активну участь у Грудневому збройному повстанні.

Поразка першої революції в Росії, наступ реакції не похитнули її віру в майбутню перемогу, вона продовжувала революційну діяльність. Її не раз заарештовували. Переслідування поліції змусили О. В. Пілацьку виїхати за кордон, у Лейпціг. Там вона вперше особисто познайомилася з В. І. Леніним. Ця зустріч справила на неї великий вплив. О. В. Пілацьку вразили цілеспрямованість, принциповість Володимира Ілліча, його вміння цілком віддавати себе справі боротьби за щастя трудящих.

Повернувшись з-за кордону (1914 р.), О. В. Пілацька відразу ж включилася в роботу Московської організації РСДРП. У дні Лютневої революції Московський комітет партії направив її у Миський район на партійну роботу. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції її було обрано до районного військово-революційного комітету. О. В. Пілацька — член виконкому Ради робітничих депутатів, народний суддя і член колегії Московської Ради народних суддів.

Згодом О. В. Пілацьку було мобілізовано для роботи у Московській надзвичайній комісії, де їй доводилося працювати слідчим і членом колегії особливого відділу. В 1921 р. вона деякий час працювала у Головополітосвіті, звідки її було відкликано і призначено на посаду відповідального секретаря агітаційно-пропагандистського відділу Центрального Комітету партії.

У червні 1922 р. ЦК РКП(б) направив О. В. Пілацьку на Україну для проведення партійної роботи. Від того часу і до кінця свого життя, що обірвалося в 1937 р., її доля пов'язана з Україною. Це був найбільш плідний період у діяльності Ольги Володимирівни, коли всебічно розкрився її талант партійного організатора і керівника, державного діяча. В 1922—1926 рр. вона працювала в Катеринославі. Спочатку була заступником завідуючого агітпропом губкому, а потім — завідуючою агітпропом Центрального райкому партії. З січня 1925 р. — завідуючою агітаційно-пропагандистського відділу губкому.

Працюючи на цих посадах, усі свої зусилля О. В. Пілацька спрямовувала на поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи як у місті, так і на селі. Велику увагу вона приділяла політичній освіті мас, вихованню молодих членів партії, розвитку місцевої преси, залученню робітників і селян до участі в робіткорівському русі.

У липні 1926 р. ЦК КП(б)У призначив Ольгу Володимирівну завідуючою відділом робітниць і селянок ЦК КП(б)У. Роботу серед жінок вона вважала своїм найважливішим партійним обов'язком. Очоливши відділ, О. В. Пілацька розгорнула велику діяльність по ліквідації непись-

менності, підвищенню загальноосвітнього рівня робітниць і селянок, залученню жінок до активного суспільно-політичного життя¹.

Як член оргбюро ЦК КП(б)У, Ольга Володимирівна брала активну участь у підготовці питань, що стосувалися культурно-побутової роботи серед робітниць і селянок, звертала увагу на необхідність розширення мережі дитячих установ.

Виконуючи рішення II конференції Компартії України про залучення жінок до управління державою², О. В. Пілацька добирала кандидатури жінок для висунення на партійну, радянську та господарську роботу.

Значне місце у роботі жінвідділу ЦК КП(б)У займали питання підготовки та навчання партактиву. Багато сил Ольга Володимирівна віддавала вихованню кадрів жінпрацівників. Вона часто виступала з доповідями, проводила бесіди із слухачами Всеукраїнських курсів жінактиву, дбала про те, щоб кількість жінок у партшколах, комвузах і на різних курсах зростала³.

Багато уваги О. В. Пілацька приділяла розвитку жіночої преси, регулярно виступала в ній сама. В журналі «Комунарка України» були надруковані її статті — «Наши достижения и недостатки» (про підсумки роботи делегатських зборів)⁴, «Завдання культурного походу»⁵ та ін. Вона видала ряд брошур, присвячених питанням поліпшення партійного керівництва роботою серед трудового жіноцтва, підвищення його ролі у розв'язанні завдань соціалістичного будівництва.

Ольга Володимирівна постійно дбала про збільшення кількості видань для робітниць і селянок. Протягом 1927 р. на Україні було надруковано 5 серій політичної літератури для жінок⁶. О. В. Пілацька неодноразово порушувала питання про масове залучення робітниць та селянок для роботи у журналах «Комунарка України» і «Селянка України».

З 1930 р. по 1937 р. Ольга Володимирівна Пілацька працювала заступником голови Держплану УРСР. Вона керувала сектором праці, науки, культури та охорони здоров'я. Поряд з роботою в Держплані у листопаді 1932 р. її було призначено директором Інституту історії партії і Жовтневої революції, а в кінці 1933 р. — директором Інституту червоної професури. В 1932—1933 рр. вона — член редколегії журналу «Літопис революції»⁷.

О. В. Пілацька була постійним членом Товариства культурного зв'язку з закордоном, обиралася делегатом VI конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, що відбувся в 1928 р. у Москві, брала участь у роботі Всесвітнього жіночого антивоєнного конгресу в Парижі (1934 р.) та конгресах Міжнародного кооперативного альянсу в Стокгольмі (1927 р.) і Лондоні (1936 р.).

О. В. Пілацька користувалася великим авторитетом у трудящих. Її неодноразово обирали делегатом багатьох партійних з'їздів. Вона була членом Президії ВУЦВК і ВЦВК СРСР. Невтомний трудівник Ольга Володимирівна жила інтересами Комуністичної партії і свого народу. Для неї були характерні висока політична активність, глибоке усвідомлення свого партійного обов'язку. Вона з честю пройшла свій життєвий шлях, який по праву можна назвати бойовим шляхом.

¹ Комуніст, 1928, 8 берез.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976, т. 1, с. 610.

³ Пілацька О. В. Основные вопросы массовой работы партии среди работниц и селянок. — Харьков, 1927, с. 73.

⁴ Комунарка України, 1926, № 13.

⁵ Комунарка України, 1929, № 9.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 829, арк. 70.

⁷ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції»: Історіографічний нарис. — К., 1970, с. 18.

Б. І. ЗАХАРЧУК (Київ)

**УЧАСТЬ
РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ
В ОБОРОННО-МАСОВІЙ РОБОТІ
(1938 р. — червень 1941 р.)**

Внаслідок агресивних дій імперіалістичних держав міжнародна обстановка в кінці 30-х років значно загострилася. Прагнення Німеччини та її союзників до переділу світу поставило людство перед загрозою нової світової війни. Правлячі кола Англії, Франції і США розраховували за допомогою німецької воячини знищити першу в світі соціалістичну державу, всіляко намагалися зірвати плани Радянського Союзу щодо створення міцної системи колективної безпеки і відсічі агресору.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали всіляких заходів, щоб зміцнити воєнно-економічний потенціал країни. На виробництво бойової техніки переводилися сотні підприємств. Завдяки вжитим заходам промисловість СРСР значно збільшила випуск військової продукції.

Активну участь у боротьбі за дальше зміцнення обороноздатності країни взяли робітники України. Велика увага цьому питанню приділялася на XIV з'їзді КП(б)У, що відбувся в червні 1938 р. На ньому, зокрема, підкреслювалося, що «Радянська Україна є західним форпостом країни соціалізму»¹. З'їзд закликав усіх трудящих постійно дбати «про безустанне зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини»².

Відповідаючи на заклик партії, робітники республіки взяли активну участь в організації широкої мережі оборонних гуртків і військово-навчальних пунктів, які розгорнули велику роботу по підготовці населення до захисту країни. Так, на Ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції в 1938 р. діяло 33 оборонних пункти, в яких робітники опановували різноманітні військово-оборонні спеціальності. Понад 800 чол. заводу здали норми на значок «Ворошиловський стрілець» I ступеня, близько 15 тис. робітників навчалися або вже закінчили навчання в гуртках «Протиповітряної і протихімічної оборони» (ППХО). Тсоавіахімівська організація заводу була однією з найбільших у республіці і налічувала 11 500 членів³.

У вересні 1938 р. робітники цього ж заводу звернулися до трудящих Української РСР з пропозицією розгорнути масове соціалістичне змагання за кращу організацію оборонної роботи. Одними з перших на їх заклик відгукнулися металурги Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського. За два місяці з початку оголошення змагання заводська тсоавіахімівська організація зросла на 2156 чол., а наприкінці року в її рядах налічувалося 12 170 членів. За той же період на підприємстві було підготовлено 137 кулеметників, 150 зв'язківців, у 37 стрілецьких гуртках готувалися до складання норм на значок «Ворошиловський стрілець» 530 робітників, а у 142 гуртках ППХО навчалися 3 тис. чол.⁴

Робітники харківських заводів ім. Комінтерну, електромеханічного та турбогенераторного викликали на змагання робітників ленінградських заводів ім. Кірова й «Електросила»⁵. Ініціативу ворошиловградців і харків'ян по розгортанню соціалістичного змагання за кращу організацію оборонно-масової роботи схвалив Пленум Центральної ради Тсоавіахіму України, що відбувся в січні 1939 р. Пленум зобов'язав усі тсоавіахімівські організації республіки активно включитися в це змагання⁶.

¹ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 889.

² Там же, с. 890.

³ Комс. України, 1938, 11 верес.

⁴ Вісті, 1938, 20 груд.

⁵ Очерки истории Харьковского электромеханического завода.— Харьков, 1965, с. 260.

⁶ Вісті, 1939, 3 січ.

За підсумками республіканського оборонного змагання, переможцем у 1939 р. була визнана Харківська область. Серед правofлангових були робітничі колективи багатьох заводів. Так, тсоавіахімівці Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе підготували більше 700 ворошиловських стрільців, 30 снайперів, 130 кулеметників, 250 гранатометників. Близько 4 тис. робітників здали норми на значок ППХО, відбулося 15 тренувань у протигазах, в яких взяли участь понад 10 тис. чол.⁷ Серед активістів оборонної роботи відзначилися комуністи Зибнєв і Ярцев. Перший підготував 50 кулеметників і 100 значкистів ППХО, другий — близько 90 робітників до здачі норм на значок «Ворошиловський стрілець». Крім того, Ярцев організував у цеху, де працював, дві стрілецькі команди — чоловічу і жіночу, які успішно виступали в заводських змаганнях⁸.

Велику увагу оборонній роботі на промислових підприємствах республіки приділяли партійні та комсомольські організації. Так, за починком парторганізації Київського вагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання на всіх підприємствах міста і районів області відбулися партійно-комсомольські збори, на яких обговорювалося це питання. Перед комуністами і комсомольцями висувалися завдання наполегливо опановувати військові спеціальності і бути прикладом у цій справі для безпартійних⁹. Так, кожний комуніст Київського машинобудівного заводу ім. Артема володів однією чи кількома військовими спеціальностями. Особистий приклад комуністів і комсомольців, широка пропаганда оборонних знань сприяли тому, що робітники заводу добилися відмінних результатів і завоювали першість у змаганні серед тсоавіахімівських організацій міста¹⁰.

Серед членів масових оборонних гуртків переважну більшість становила молодь, зокрема комсомольці. В лютому 1938 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову «Про підготовку КСМ організацій України до 20-річчя РСЧА і Військово-Морського Флоту та поліпшення оборонної і військово-шефської роботи в комсомолі», в якій закликав молодь розпочати республіканське змагання за краще проведення оборонно-масової і військово-шефської роботи в комсомольських організаціях. Переможець цього змагання нагороджувався перехідним Червоним прапором ЦК ЛКСМУ та Центральної ради Тсоавіахіму України¹¹.

Активно включились у це змагання комсомольці Дарницького вагоноремонтного заводу Києва. Вони розгорнули широку роботу по залученню робітників в оборонні гуртки. Зокрема, комсомольці організовували зустрічі з молодими робітниками, під час яких розповідали їм про завдання і діяльність Тсоавіахіму та Товариства Червоного Хреста, роз'яснювали важливість оволодіння військово-технічними спеціальностями. Часто завод відвідували ветерани громадянської війни, які ділилися з молодими робітниками спогадами про буремні роки боротьби з інтервентами та білогвардійцями¹².

Оборонне змагання, що розгорнулося серед комсомольців республіки, дало свої позитивні наслідки. У 1938 р. комсомол України підготував понад 353 тис. ворошиловських стрільців I ступеня та 13 тис. II ступеня, 9,4 тис. ворошиловських вершників, 4,5 тис. парашутистів, 1 тис. льотчиків, 13,7 тис. планеристів, більше 500 тис. мотористів, 317 тис. інструкторів ППХО, 1200 тис. значкистів ГПО¹³.

Важливе значення в справі дальшого поліпшення оборонно-масової роботи мали рішення XVIII з'їзду ВКП(б), який відбувся в березні

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 78, арк. 26 (Підрахунки автора).

⁸ Партробітник України, 1939, № 3, с. 25.

⁹ Вісті 1939, 3 січ.

¹⁰ Партробітник України, 1939, № 11, с. 31—32.

¹¹ Комс. України, 1938, 6 лют.

¹² Більшовик, 1938, 11 квіт.

¹³ Вісті, 1938, 7 верес.; Комс. України, 1938, 29 жовтн.

1939 р. Згідно з ними при партійних комітетах, обкомах, міськкомах і райкомах партії були створені військові відділи, а в центральних та обласних Радах Тсоавіахіму — політсектори, що відіграли помітну роль у зміцненні роботи оборонних і фізкультурних організацій. Одним з найголовніших завдань, яке з'їзд поставив перед Тсоавіахімом і Товариством Червоного Хреста, було добиватися якнайширшого охоплення військово-оборонним навчанням трудящих країни. В результаті вжитих заходів чисельність робітників серед членів Тсоавіахіму республіки значно зросла. У першій половині 1939 р. з понад 2 млн. членів цього Товариства робітників було 644 тис.¹⁴

Широку програму конкретних заходів по втіленню в життя рішень XVIII з'їзду ВКП(б) накреслив липневий (1939 р.) Пленум ЦК КП(б)У. В його роботі взяли участь працівники військових відділів, голови обласних рад Тсоавіахіму і Товариства Червоного Хреста, представники командування і політвідділів військових округів. Особливу увагу на Пленумі було звернуто на підвищення рівня оборонно-масової роботи, необхідність ширшого розвитку військово-прикладних видів спорту. Пленум ЦК КП(б)У поставив перед Тсоавіахімом республіки, Товариством Червоного Хреста і фізкультурно-спортивними організаціями завдання — поліпшити роботу з тим, «щоб масово-оборонні організації виховували у своїх членів почуття радянського патріотизму, безстрашності, героїзму, фізичне загартування і виносливості, твердості і рішучість в досягненні мети»¹⁵.

Рішення липневого Пленуму ЦК КП(б)У широко обговорювалися в робітничих колективах республіки й одержали одностайне схвалення. Протягом 9 місяців 1939 р. ряди Тсоавіахіму України зросли на 432 тис. чол., а кількість первинних організацій збільшилася на 8162¹⁶. Сотні тисяч трудящих республіки через оборонні товариства здобували військові спеціальності. Вони стали ворошиловськими стрільцями, кулеметниками, гранатометниками, парашутистами, планеристами, льотчиками, зв'язківцями.

Велика увага приділялася підготовці населення до санітарного захисту країни. Значну роль у цій справі відіграло Товариство Червоного Хреста, яке у 1939 р. налічувало в своїх рядах 1375 тис. чол.¹⁷ На багатьох заводах створювалися пости санітарної оборони, курси медсестер. Тисячі робітників навчались у гуртках «Готовий до санітарної оборони». Успішно проводилася санітарно-оборонна робота на підприємствах Сталінської області. Однією з найбільших у республіці була організація Червоного Хреста Сталінського металургійного заводу ім. Кірова. В її рядах налічувалося 7530 членів, на заводі діяло 32 санпости, близько 2700 робітників здали норми комплексу ГСО. Члени Товариства проводили також велику масово-політичну роботу. В період підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих вони часто виступали з доповідями перед робітниками заводу та місцевим населенням¹⁸.

Великих успіхів у проведенні санітарно-оборонної роботи добилися трудівники шахти № 5 та робітники заводів ім. Жовтневої революції Ворошиловського району, ім. Кірова Горлівського району, «Красный металлист» Слов'янського та ім. Г. І. Петровського Амвросіївського районів¹⁹.

Техніка, що надійшла у роки третьої п'ятирічки до Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, вимагала кваліфікованих кадрів. Тому особлива увага в робітничих колективах приділялася навчанню

¹⁴ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР.— К., 1973, т. 1, с. 250.

¹⁵ Компартия України в резолюціях і рішеннях з'їздів..., т. 1, с. 929.

¹⁶ Партробітник України, 1939, № 3, с. 30.

¹⁷ Історія Української РСР.— К., 1977, т. 6, с. 494.

¹⁸ Комс. України, 1939, 6 черв.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 9501, оп. 2, спр. 529, арк. 70.

допризовників. З цією метою тсоавіахімівські організації створювали на підприємствах спеціальні гуртки, військові команди, клуби, секції, в яких майбутні воїни Армії і Флоту опановували військово-технічні спеціальності. Великих успіхів у цій справі було досягнуто на київському заводі «Більшовик». Серед молодих робітників цього підприємства, призваних у 1939 р. на військову службу, було понад 20 парашутистів, планеристів, снайперів і зв'язківців²⁰.

Нова техніка, що надійшла до Червоної Армії, вимагала значної кількості водіїв автомашин і мотоциклів. Виходячи з цього, на багатьох промислових підприємствах республіки були створені й успішно діяли автомотогуртки. У першому півріччі 1938 р. на Запорізькому комбайновому заводі «Комунар» одержали посвідчення водіїв автотранспорту близько 50 молодих робітників²¹. У 1939—1940 рр. автотоклуби були відкриті в Дніпропетровську, Сталіно, Харкові, Одесі, Миколаєві та інших містах України. На початок 1941 р. автотоклуби республіки підготували близько 20 тис. водіїв²².

Одним з найважливіших напрямів діяльності Тсоавіахіму була підготовка льотчиків. У передвоєнний період на Україні діяло близько 40 аероклубів, в яких у 1938 р. навчалися 6263 курсанти. Успішно проводили роботу аероклуби Сталінської, Ворошиловської і Дніпропетровської областей, в яких на кінець року було підготовлено майже 2 тис. авіаційних спеціалістів²³. Більшість курсантів аероклубів становила робітнича молодь, яка навчалася льотній справі без відриву від виробництва. Про це, зокрема, свідчить аналіз соціального складу Одеського аероклубу. Серед його слухачів було 55% робітників, 35% студентів і учнів старших класів, 5% службовців та 5% колгоспників²⁴.

Активно проводилася робота по підготовці молоді для служби у Військово-Морському Флоті. Особливого поширення змагання по підготовці морських спеціалістів набуло в робітничих колективах після прийняття 22 червня 1939 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постанови про святкування Дня Військово-Морського Флоту²⁵. Ініціаторами змагання виступили робітники Миколаївського суднобудівного заводу. Цю пропозицію схвалили Миколаївський обком партії, Наркомат Військово-Морського Флоту та Центральна рада Тсоавіахіму СРСР.

Одними з перших на заклик миколаївців відгукнулися робітники Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського. Вони створили військово-морський гурток, в якому проходили підготовку понад 110 чол. Крім того, у місті почав діяти військово-морський навчальний пункт, у роботі якого брали участь робітники багатьох інших підприємств. На серпень 1939 р. цей пункт підготував 40 інструкторів військово-морської справи. Близько 50 його слухачів здали норми на значок «Моряк»²⁶.

Велика робота по підготовці кадрів для Військово-Морського Флоту проводилася серед робітників Києва, Маріуполя, Одеси та багатьох інших промислових центрів республіки. Так, комсомол України у 1939 р. направив у Військово-Морський Флот 2,5 тис. членів своєї спілки²⁷.

Борючись за дальше вдосконалення військово-оборонної роботи, робітники України активно сприяли проведенню ряду змагань з військово-прикладних видів спорту. Розпочатий з ініціативи Героя Радянського Союзу, учасника боїв біля озера Хасан І. Д. Чорноп'ятка рух

²⁰ Вісті, 1938, 6 верес.

²¹ Комс. України, 1938, 7 верес.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2597, оп. 1, спр. 32, арк. 11.

²³ Боевой отряд советских патриотов.— Киев, 1976, с. 75.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 177, арк. 118; спр. 150, арк. 80, 82.

²⁵ Правда, 1939, 23 юня.

²⁶ Комс. України, 1939, 15 серп.

²⁷ Історія Української РСР, т. 6, с. 494.

за оволодіння гранатометанням швидко перетворився в масове змагання. Так, у республіканських заочних змаганнях гранатометників у 1939 р. взяли участь 18 тис. учасників, об'єднаних у 1199 команд. Одним з переможців змагання стала команда Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського²⁸. Готуючись до них, тсоавіахімівці цього підприємства з вересня 1938 р. по лютий 1939 р. підготували понад 2 тис. гранатометників²⁹.

Ініціаторами республіканського змагання кулеметників стали робітники-активісти Тсоавіахіму Запоріжжя³⁰. Під час підготовки до їх проведення на багатьох підприємствах створювалися гуртки кулеметників. Не відставали від чоловіків і жінки. Так, на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча було організовано команду кулеметниць, до складу якої ввійшли 20 жінок-робітниць. Вони успішно виступали спочатку у заводських, а потім і в міських змаганнях, часто випереджаючи команди кулеметників-чоловіків³¹.

У республіканських змаганнях, що пройшли на початку листопада 1939 р. у Києві, взяли участь 23 команди з 12 областей України. Перемогу здобула команда кулеметників Запорізької області³².

Поряд з посиленням військово-оборонної роботи партійні, профспілкові і комсомольські організації постійну увагу приділяли залученню робітників до активних занять фізкультурою і спортом. Численні спортивні змагання, підготовка і складання норм фізкультурного комплексу «Готовий до праці й оборони СРСР» стали невід'ємною частиною життя заводських колективів. Провідне місце у підготовці значкистів ГПО в республіці належало гірникам, металургам і машинобудівникам Донбасу. Так, у 1939 р. на металургійних підприємствах цього регіону, які входили до складу Добровільного спортивного товариства «Сталь», значкистами ГПО стали понад 3 тис. чоловік. За підсумками Всесоюзного змагання фізкультурників, перше місце зайняла Сталінська область, де було підготовлено 29 538 значкистів ГПО I ступеня та 348 значкистів ГПО II ступеня³³. За відмінні показники у змаганнях були відзначені фізкультурні організації Сталіно, Маріуполя, Дніпродзержинська і ряду інших промислових міст³⁴.

Важливим елементом підготовки до складання комплексу ГПО стали лижні кроси. Особливо масового характеру набув розпочатий в 1940 р. за пропозицією ЦК ВЛКСМ перший Всесоюзний лижний крос, присвячений 23-й річниці Червоної Армії. Комсомол України гаряче підтримував цю пропозицію. В багатьох робітничих колективах розпочалася підготовка спортсменів-лижників. На Харківському тракторному заводі посилено тренувалися 2600 лижників. З метою поліпшення якості тренувань і встановлення точного обліку підготовки, для кожного учасника кросу була заведена «особова картка», в яку заносилися його результати.

На київському Червонопрапорному заводі (нині завод «Арсенал») велику практичну допомогу в підготовці до проведення лижного кросу подали комсомольцям і тсоавіахімівцям демобілізовані з лав РСЧА. Завдяки їх допомозі на заводі було створено 65 команд лижників, 229 робітників успішно пройшли тренування і були допущені до фінальних змагань кросу. В цілому по республіці у фінальних змаганнях лижного кросу взяли участь 1900 тис. лижників, з них 470 тис. склали лижні норми комплексу ГПО³⁵.

²⁸ Комс. України, 1939, 22 трав.

²⁹ Вісті, 1939, 14 лют.

³⁰ На страже, 1939, 15 сент.

³¹ Вісті, 1938, 3 жовт.

³² Советская Украина, 1939, 11 нояб.; На страже, 1939, 5 нояб.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 7576, оп. 9, спр. 22, арк. 15; спр. 23, арк. 40.

³⁴ Спорт, 1939, № 4, с. 25.

³⁵ Комс. України, 1941, 28 січ., 29 берез.

Активна участь робітників у військово-оборонній роботі стала яскравим виявом їх високої політичної свідомості й патріотизму, сприяла дальшому піднесенню ролі робітничого класу в суспільно-політичному житті.

М. М. КОРИННИЙ (Київ),
Ю. Ю. МОРГУНОВ (Москва)

**ДО ПИТАННЯ
ПРО РУЙНУВАННЯ КОНЧАКОМ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОСУЛЛЯ
в 1185 р.**

Літописні й літературно-епічні розповіді про похід у квітні — травні 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців всебічно вивчалися літературознавцями, мовознавцями, фольклористами, археологами та істориками¹. Останні, зокрема, досліджували такі аспекти проблеми: мотиви і маршрут

походу, місце й хід битви русичів з половцями, авторство «Слова о полку Ігоревім» та літописних повістей про дану подію². Проте багато в подіях тієї буремної весни досі залишається нез'ясованим через відсутність надійних джерел.

У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити одне з недостатньо вивчених в історичній науці питань про наслідки нападу половецького хана Кончака на Переяслав і Посулля (травень 1185 р.), що стався безпосередньо слідом за трагічною загибеллю дружини князя Ігоря.

Як відомо, Іпатіївське та Лаврентіївське літописні зведення, а також «Слово» містять ряд свідчень про значні руйнування Кончаком Посульської оборонної лінії, створеної протягом X—XII ст. Тракткування літописцем події 1185 р. в історичній літературі давно стало загальноприйнятим й не викликало у переважній більшості дослідників заперечень³.

Однак нагромадження значного фактичного матеріалу та детальне вивчення джерел змушують взяти під сумнів вірогідність літописних повідомлень.

Спробуємо на основі порівняльного аналізу наявних писемних й археологічних джерел з'ясувати, які саме реальні події та факти мали місце навесні 1185 р.

Як відомо, великий київський князь Святослав у лютому 1185 р. здійснив успішний похід проти половців, які постійно робили напади на землі Південної Русі. Щоб завдати остаточного удару по них, у квітні того ж року він особисто відправився у віддалені «верхні» землі (район Корачева) «сбирашеть... вои, хотя ити на половци к Донову на все лето»⁴. В той час новгород-сіверський князь Ігор Святославич, дізнавшись про плани Святослава, вирішив здійснити сепаратний похід на половців таємно від свого сюзерена, а також сусіднього, переяс-

¹ Див. огляди літератури: Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література.— К., 1978, с. 54—57; Кусков В. В. История древнерусской литературы.— М., 1982, с. 90—112; Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI—XVII веков.— М., 1978, 320 с.; Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве».— Л., 1979, с. 211—239.

² Сазонова Л. И. Летописный рассказ о походе Игоря Святославича на половцев в 1185 г. в обработке В. Н. Татищева.— ТОДРЛ.— М.; Л., 1970, т. 25, с. 29—46; Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники.— М., 1971.— 294 с.; Добрушкін Є. М. До історії походу руських князів на половців 1186 року.— УІЖ, 1972, № 8, с. 108—114; Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы: «Слово о полку Игореве».— Харьков, 1982.— 144 с. та ін.

³ Гончаров В. К., Богусевич В. А., Юра Р. О. Раскопки древнерусского города Воиня в 1956 г.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 8, с. 70; Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньюоруське місто Воїнь.— К., 1966, с. 108.

⁴ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1908, т. II, стб. 645.

лавського князя Володимира Глібовича з метою «собе хвалы добыти»⁵. Залучивши до походу свого старшого сина, брата з Трубчевська, а також Святослава Ольговича з Рильська з їх дружинами, Ігор на чолі війська вирушив у половецький степ. Як відомо, цей необачний похід дорого обійшовся південно-східним землям Русі: кілька тисяч вбитих, п'ять тисяч полонених⁶, «и бысть скорбь и туга люта якоже николи же не бывало во всем Посемьи»⁶.

Дізнавшись про трагедію на Каялі, великий князь Святослав, очікуючи напад половців, вжив енергійних заходів до оборони Руської землі: «посла по сыны свое и по вси князи, и собрашася к нему к Киеву...»⁷. Син Святослава — Олег був негайно посланий у новгород-сіверські землі відбивати можливий напад половців. У бойову готовність приведено полк переяславського князя. Основні сили розташувалися, щоб «постеречь земле Руское» біля Канева, охороняючи важливі стратегічні броди, які вели на Правобережжя.

Половці не примусили себе довго чекати. Перегрупувавши свої сили, вони двома загонами напали на ослаблене Лівобережжя: «Кза **... поиде на Семь, где ся остале жены и и (їх.— М. К.) дети... готов... полон собран», «Кончак поиде к Переяславлю...»⁸. Однак, незважаючи на масованість удару, бажаного успіху кочовики не досягли. Хану Гзі на Посем'ї вдалося спалити лише ряд сіл та пригород Путивля. Втративши в жорстокому бою з дружиною Олега Святославича значну частину свого війська⁹, він змушений був відступити. Героїчно відсічю під стінами переяславської фортеці Володимир Глібович зупинив похід Кончака вглиб Русі. Повернувши назад у степ, половецька орда зруйнувала лише одну з посульських фортець — Римів***. Допомогла ворогам оволодіти містом випадковість: старезні дерев'яні стіни фортеці не витримали ваги воїнів, які приготувалися до захисту¹⁰. Місто було пограбоване, а його жителів захоплено в полон. Ось і все, що, очевидно, мало місце тієї тривожної весни 1185 р.

Проте деякі літописні статті Лаврентіївського та Іпатіївського зведень містять свідчення про значно сильніші руйнування та спустошення внаслідок нападу половців¹¹.

Першим, хто звернув увагу на суперечливість повідомлень про руйнування Кончаком у травні 1185 р. великої кількості посульських порубіжних укріплень, був П. Г. Клепатський. Його насторожила неконкретність свідчень літописів, що, як правило, більш-менш точно фіксували сумні наслідки половецьких вторгнень. Він підрахував, що за весь час боротьби проти половців літописи відзначили лише 15

* Ігор не брав участі в організованому Святославом лютневому загальнопосулському поході.

⁵ Татищев В. Н. История Российская. — М., 1964, т. 3, с. 136.

⁶ ПСРЛ, т. II, стб. 399.

⁷ Там же, стб. 339.

** Гза — один з половецьких ханів.

⁸ ПСРЛ, т. II, стб. 646.

⁹ ПСРЛ, т. II, стб. 649; Татищев В. Н. История Российская, с. 138.

*** Локалізується в районі сучасного села Велика Бурімка Чорнобаївського району Черкаської області, де виявлено два давньоруських городища, на одному з яких є сліди згарищ кінця XII ст. — Див.: Кучера М. П. Звіт про роботу Лівобережної археологічної експедиції «Зміюві вали» за 1979 рік. — Науковий Архів Інституту археології АН УРСР; Моргунов Ю. Ю. Отчет Посульской разведгруппы ИА АН СССР в 1979 г. — НА ИА АН СССР; Моргунов Ю. Ю. Разведки на Суле. — В кн.: Археологические открытия за 1979 г. — М., 1980; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведгруппы ИА АН СССР в 1980 г. — НА ИА АН СССР; Моргунов Ю. Ю. Работы Посульской разведгруппы. — АО за 1980. — М., 1980; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведгруппы в 1981 г. — НА ИА АН СССР.

¹⁰ «Римовичи же затворишася в городе и воздешше на заборолі и тако божьим судом летеста две городниции с людьми». — ПСРЛ, т. II, стб. 647—648.

¹¹ ПСРЛ, т. I, стб. 399: «половци... взяша все города по Суле...», ПСРЛ, т. II, стб. 716: (Кончак) «снесе Сулу...».

випадків знищення кочовиками давньоруських міст (з них 9 спалені після того, як були залишені населенням)¹².

Розглянемо різні джерела, що розповідають про досліджувані події.

1. «Повість 1185 року» з Іпатіївського літопису містить повідомлення про знищення половцями тільки Римова. Частина її, що нас цікавить, на думку переважної більшості дослідників, належить перу київського літописця¹³. «Повість» створена між 1188 і 1190 рр. у колах, близьких Рюрику Ростиславовичу*, на основі двох одночасних великокнязівських літописів Святослава й Рюрика¹⁴. Як доведено Б. О. Рибаківим, автор цього твору мав на меті зняти з Ігоря звинувачення, які мали місце в літописах, аналогічних Лаврентіївському. Його не дуже вміла редакторська правка дає можливість виділити у «Повісті» використані джерела з їх достовірними фактами та вставки, що мають суто риторичний характер. До зведення 1199 р. Рюрика Ростиславича «Повість» внесено між 1188 і 1192 рр.¹⁵. Вставки першого редактора (автора) не вплинули на фактичну основу розповіді — така думка більшості дослідників. Доповнення ж другого зводяться до привнесення в зведення Рюрика кількох некрологів та риторичних приміток¹⁶.

Припущення про те, що автор «Повісті», прагнучи реабілітувати Ігоря Святославича, опустил факт знищення кочовиками 15 посульських укріплень, замінивши його детальним описом пограбування одного Римова, маловірогідне. «Повість» внесено до офіційного великокнязівського літопису Рюрика Ростиславича не пізніше як через 7 років після походу Кончака. За такий короткий період ця хвилююча подія в історії Південної Русі не могла забути настільки, щоб літописець дозволив собі її видозмінити такою мірою.

2. Стаття під 1185 р. Лаврентіївського літопису¹⁷ вперше детально досліджувалася М. Д. Приселковим. Він гіпотетично виділив у ній фрагменти тексту літописця переяславського князя Володимира Глібовича, що увійшли після певної обробки до Владимирського зведення 1193 р.¹⁸. А. Н. Насонов слідом за М. Д. Приселковим відніс статтю 1185 р. до переяславського джерела¹⁹. Прийняв гіпотезу М. Д. Приселкова й А. Г. Кузьмін, який вважав, що повідомлення про знищення міст по Сулі взяті з літопису Володимира Глібовича, а до Києва (Іпатіївський літопис) дійшла тільки трагедія Римова²⁰.

Текст Лаврентіївського літопису досліджувався також Б. О. Рибаківим, який дійшов висновку про неможливість прийняття гіпотези

¹² Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли.— Одесса, 1912, т. I, с. 558—561.

¹³ Приселков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник.— Историк-марксист, 1938, кн. 6, с. 114, 118; Насонов А. Н. История русского летописания XI—начала XVIII вв.— М., 1969, с. 97; Кузьмин А. Г. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве».— История СССР, 1968, № 6, с. 72—76; Добрушкин Е. М. Летописные рассказы о походе русских князей на половцев 1185 г.— Ученые записки Казанского Государственного пединститута.— Казань, 1959, т. 21, с. 267—269.

* Великий київський князь. Правив разом із Святославом (1180—1194) з 1180 по 1202 рр.

¹⁴ Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в.— СПб., 1868, с. 110—115; Рыбаков Б. А. Киевская летописная повесть о походе Игоря в 1185 г.— В кн.: Литература и общественная мысль Древней Руси.— Труды отделения древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР.— Л., 1969, т. 24, с. 58—63.

¹⁵ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» ... с. 9—10, 172—193; Рыбаков Б. А. Русские летописцы... с. 137, 159, 168, 502.

¹⁶ Рыбаков Б. А. Русские летописцы..., с. 178, 183.

¹⁷ ПСРЛ, т. I, стб. 399.

¹⁸ Приселков М. Д. Указ. соч., с. 114—118.

¹⁹ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 86, 99, 143.

²⁰ Кузьмин А. Г. Указ. соч., с. 76. Останнє припущення дослідника викликає сумнів: звістка про знищення цілої ланки лівобережної оборонної лінії, що прикривала дорогу не лише на Переяслав, а й на Київ, не могла минути останнього.

М. Д. Приселкова. В цьому переконують географічні помилки, певні симпатії літописця, довгий перелік суперечливих і недостовірних відомостей про південноруські справи, що дуже добре узгоджується із загальним тоном владимирсько-суздальського літописання²¹. Поверховість повідомлень Лаврентіївського літопису за 1185 р., яка свідчить про недостатню інформованість літописця, відзначена й Є. М. Добрушкіним²².

3. Інформованість автора статті під 1201 р. Іпатіївського літопису також викликає сумнів; вона написана після оформлення Київського літописного зведення 1199 р. та через 15 років після згадуваних подій²³. Уривок, що нас цікавить, насичений легендарними відомостями і має майже поетичну форму, що дає право окремим дослідникам зробити припущення про внесення його у літопис з епічних пісень²⁴.

4. Автор «Слова о полку Ігоревім» з притаманною йому художньою лаконічністю лише кількома фразами описує осаду Римова та Переяслава:

Се у Рим кричать под саблями половецькими,
а Володимир под ранами²⁵.

5. Матеріали археологічних досліджень посульських градів також не дають підстав говорити про значні руйнування їх у 1185 р. Всього від літописного Ромена до Воїня* досліджено 23 давньоруські фортеці, з них у межах нижньої Сули (від Лубен до Воїня) — 15. Однак сліди значної пожежі, які можна вважати наслідками руйнувань посульських градів, виявлені лише на двох городищах, розташованих відповідно на місці с. Воїнська Гребля та Велика Бурімка²⁶. Останнє городище ототожнюється більшістю сучасних дослідників з давньоруським Римовим**. При цьому у Воїні, на думку археологів, населення заздалегідь встигло залишити місто перед знищенням його половцями. На решті городищ сліди руйнування й згарищ не виявлені.

Наведений короткий огляд джерел свідчить про те, що твердження, ніби Кончак «снесе Сулу» чи «взяша все городаы по Суле», не можна розуміти буквально.

Розв'язанню складної проблеми певною мірою допомагає дослідження хронології подій 1185 р. та шляхів половецьких вторгнень у межі Переяславської землі.

Розгляд подій весни — літа 1185 р., проведений Б. О. Рибаківим, допомагає приблизно визначити відрізок часу, протягом якого кочовики могли перебувати в межах Переяславщини. За його розрахунками, Ігор зазнав поразки 12 травня; Кончак зміг дістатися Сули 18—19; підійти до Переяслава — 21 того ж місяця. Втеча Ігоря з полону, яка відбулася після повернення половців з походу, датується 21 червня. При цьому дорога від Переяслава до кочовищ могла зайняти не біль-

²¹ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве»..., с. 194—197, 229, 238, 247, 248, 255; Рыбаков Б. А. Русские летописцы..., с. 9, 13—14, 79, 112.

²² Добрушкін Є. М. До історії походу руських князів на половців 1185 року, с. 108—109.

²³ ПСРЛ, т. II, стб. 716.

²⁴ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве»..., с. 101.

²⁵ Слово о полку Игореве. Под ред. В. П. Андриановой-Перетц.— М.; Л., 1950, с. 21.

* Локалізується на місці колишнього с. Воїнська Гребля Градизького району Полтавської обл. Нині на тому місці знаходиться Кременчуцьке водосховище.

²⁶ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь.— К., 1966, с. 108; Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведывательной группы в 1981 г.— НА ИА АН УССР.

** Автори даного повідомлення не поділяють точок зору Ю. А. Олександрова-Ліпкіна та М. Т. Сокола про локалізацію Римова за межами територіального ядра Переяславської землі.— Див.: Сокол М. Т. Римов — древньоруське місто-застава.— Археологія, 1977, № 21, с. 72—76; Александров-Липкин Ю. А. Поиски древнего Рима.— Знание-сила, 1969, № 8, с. 19—21.

ше 9 днів²⁷. Таким чином, військо Кончака могло перебувати в межах Русі з 18—19 травня по 13—14 червня, тобто близько 25 днів.

На якому етапі походу половці могли штурмувати укріплення на нижній Сулі?

Розглядаючи хронологію подій, викладених у Лаврентіївському зведенні, з'ясовуємо, що Кончак спочатку «взяша все городы по Суле», а потім підступив до Переяслава²⁸. Такий розвиток військових дій, на перший погляд, здається логічним. Відомо, що половецькі хани не любили залишати у себе в тилу гарнізони давньоруських фортець, які могли перешкодити успішному поверненню їх військ, обтяжених здобиччю, у степ. Однак, навряд чи досвідчений половецький воєначальник займався осадою та штурмом численних (до того ж небагатих) містечок нижньої Сули на першому етапі свого походу, коли важливо було зберегти всі сили для оволодіння Переяславом і походу на Київ, до чого він особисто схиляв хана Гзу²⁹. Звідси виходить, що половці двічі руйнували Посульську оборонну лінію: рухаючись до Переяслава й на зворотному шляху — в половецьку землю. При всій умовності підрахунків, на руйнування 15 відомих нам укріплень Посульської лінії у них залишалось 9—10 днів. Розташовані вказані фортеці на 100-кілометровому відрізку. Технічні засоби для ведення облоги були в половців відбиті 1 березня на Хоролі³⁰, а без них неможливо розраховувати на взяття такої кількості укріплень за невеликий відрізок часу. Кінні загони Кончака могли зруйнувати і спалити значну кількість сіл, взяти «изъездом» один чи два погано захищених містечка, як це трапилось з Римовим, але ніяк не завдати значної шкоди цілій оборонній системі.

Аналіз літописних свідчень про напади кочовиків на південно-східні області Русі, проведений В. Г. Ляскоронським, свідчить, що головний їх шлях із степу до Переяслава й далі на Київ проходив через нижню течію Сули до зручних Зарубського та Витичевського бродів, які вели на правий берег Дніпра³¹. Це був, за словами Б. О. Рибакова, найкоротший шлях, основна дорога степовиків на Правобережжя, прямо до серця Русі — Києва³².

Наведені факти дають змогу висунути таку гіпотезу. Рухаючись із степу на північ вздовж дніпровської заплави, Кончак спочатку спалив на нижньому Посуллі кинутий населенням Воїнь, що лежав на його шляху до Переяслава. Зазнавши невдачі під стінами останнього, половецький хан повернув у степ і «вземше (по дорозі) Римовъ и ополонисаша полону, поидоша восвоаяси»³³.

Висловлені у даному повідомленні думки, звичайно, не претендують на роль відкриття, а лише закликають дослідників постійно враховувати найновіші дані історичної науки, критичніше ставитись до традиційних уявлень, які ще недавно здавалися незаперечними.

²⁷ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» ..., с. 261, 270—271.

²⁸ ПСРЛ, т. I, стб. 399. Цей похід не був звичайним наскоком степовиків, підготовка до нього тривала довгий час. Про це свідчить консолідація Кончаком союзів половецьких племен з початку 80-х років XII ст., спроба в лютому 1185 р. застосувати заздалегідь підготовлену техніку для руйнування міських укріплень та ін.— Детальніше див.: Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» ..., с. 202—217, 239—251, 258.

²⁹ ПСРЛ, т. II, стб. 646.

³⁰ Там же, стб. 636.

³¹ Ляскоронский В. Г. Русские походы в степь в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г.— СПб., 1907.— 122 с.

³² Рыбаков Б. А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве». — В кн.: Вопросы географии. Историческая география России.— М., 1970, с. 69—81.

³³ ПСРЛ, т. II, стб. 648.

С. О. ГУСЕВА (Одеса)

РОЛЬ ДЕПУТАТСЬКИХ ГРУП РАД У ПІДВИЩЕННІ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ МАС УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ

У нашій країні Ради, за визначенням В. І. Леніна, є «постійною і єдиною основою всієї державної влади, всього державного апарату»¹. Через них Комуністична партія розв'язувала й розв'язує грандіозні господарські та соціально-культурні завдання, залучає широкі маси трудящих до управління. «...Народ, об'єднаний Радами,— говорив В. І. Ленін,— ось хто повинен управляти державою»².

В середині 20-х років трудящі нашої країни приступили до соціалістичної реконструкції народного господарства. Одним з важливих завдань Комуністичної партії було підвищення ролі державних і громадських організацій у розвитку трудової й політичної активності мас. Курс партії на залучення трудящих до керівництва державою вимагав постійного вдосконалення організаційної діяльності Рад, форм та методів їх роботи, які б сприяли розвитку самодіяльності, ініціативи і колективної творчості мас.

Важливу роль у цій справі відіграли депутатські групи, що виникли з ініціативи комуністів у другій половині 20-х років. Депутати міських і районних Рад, які працювали на одному підприємстві, об'єднувалися у групу. До участі в її діяльності залучалися робітники-активісти. Групи спрямовували зусилля народних обранців на ефективне виконання функцій Рад у господарському й соціально-культурному будівництві, здійснювали контроль за роботою підприємств. Вони брали, зокрема, активну участь у роботі виробничих нарад, на яких висували конкретні пропозиції щодо поліпшення організації праці на заводах, шахтах і фабриках. Крім того, депутатські групи разом із секціями міськрад розглядали листи, заяви, скарги трудящих, перевіряли виконання депутатами наказів виборців тощо. У своїй діяльності вони керувалися рішеннями партійних і радянських органів.

Вперше депутатські групи виникли в Москві й Ленінграді у 1925—1926 рр., а пізніше — на Україні. В числі перших з ініціативою їх створення на підприємствах виступили депутати-комуністи Дніпропетровської міськради. Влітку 1927 р. на заводах «Комінтерн», ім. К. Маркса, ім. К. Лібкнехта, ім. Г. І. Петровського було організовано 11 таких груп. У 1929 р. їх чисельність на заводах і фабриках міста зросла до 58³.

В 1928 р. на промислових підприємствах Харкова, Києва та Одеси створено 134 депутатські групи, а до 1932 р. їх уже налічувалося понад 500⁴.

¹ Ленін В. І. Тези і доповідь про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату 4 березня.— Повне збір. творів, т. 37, с. 477.

² Ленін В. І. Промова до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку 10 (23) квітня 1917 р.— Повне збір. творів, т. 31, с. 180.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1598, арк. 27; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1029, арк. 4, 12; спр. 652, арк. 313.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1782, арк. 87—88; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 76, арк. 65, 68; Харківський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 18, спр. 318, арк. 297; Донецький обласний державний архів, ф. Р—279, оп. 2, спр. 441, арк. 79 (Підрахунки автора).

Багато уваги депутатським групам приділяли парторганізації республіки. Так, окружні (з 1932 р.— обласні) партійні органи неодноразово обговорювали на засіданнях бюро, секретаріатів, на пленумах питання про створення їх на підприємствах, заслуховували звіти комуністів міськрад про роботу, проведену в цьому напрямі, а також накреслювали конкретні завдання щодо діяльності депутатських груп. Наприклад, Харківська партійна організація протягом 1930—1932 рр. вісім разів обговорювала їх роботу⁵.

Багато уваги депутатським групам приділяли міські Ради республіки. Вони, зокрема, проводили на підприємствах спільні засідання секцій міськради з ними, організовували зльоти останніх, конкурси на кращу групу тощо. Так, Київська міськрада у 1928 р. провела 31 відповідне засідання, а Одеська — 60⁶.

Депутатські групи відіграли важливу роль в організації трудящих мас на успішне виконання завдань першої п'ятирічки. Так, на харківських заводах паровозобудівному (ХПЗ), тракторному, «Серп і молот» та фабриці ім. Тинякова вони проводили рейди по боротьбі з браком, організовували громадський контроль за раціональним використанням сировини, палива, електроенергії, виявляли недоліки в роботі підприємств. Все це сприяло значному поліпшенню виробничої діяльності останніх. З ініціативи депутатської групи на ХПЗ були створені ударні бригади, які перевиконували виробничі завдання⁷.

Беручи участь у Всеукраїнському конкурсі на кращу депутатську групу, народні обранці Харківського паровозобудівного заводу запропонували організувати конвейер погодинної подачі деталей і матеріалів, що сприяло достроковому виконанню промфінплану.

Депутатські групи міськрад Харкова, Києва, Дніпропетровська встановили контроль за ходом виконання замовлень для Магнітки, Кузнецькбуду та інших ударних будов п'ятирічки.

Велику роботу по залученню трудящих у боротьбу за прискорення соціалістичної реконструкції народного господарства проводила Київська міськрада. Вона, зокрема, спрямовувала діяльність депутатських груп і громадськості на конкретну участь у справі «всесірного забезпечення перемоги соціалістичних господарських форм над приватним капіталом»⁸. Особливо активно в цьому напрямі діяли такі групи на заводах «Більшовик», «Ленінська кузня», «Червонопрапорний», ім. Жовтневої революції, Київському паровозовагоноремонтному (КПВРЗ). Так, на заводах «Ленінська кузня» та «Червонопрапорному» вони організували на ударних об'єктах сигнальні пости, які своєчасно інформували народних обранців про порушення трудової дисципліни, хід виконання виробничих завдань, боролися за високу якість продукції, ліквідацію браку тощо. Бригади заводу «Більшовик», очолювані членами міськради, як правило, перевиконували свої виробничі завдання. Бригада Г. Хорошко, наприклад, за ударну працю одержала перехідний Червоний прапор, а бригада С. Долгова з честю виконала підвищені соцзобов'язання. Депутатські групи вищеназваних заводів активно допомагали партійним організаціям та Радам виявляти й ліквідовувати недоліки на виробництві. До кінця п'ятирічки в цих групах на київських підприємствах налічувалося понад 1600 чол. За 1932 р. кількість їх зросла з 59 до 120⁹.

⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 76, арк. 65; спр. 16, арк. 31, 72, 147, 299; спр. 9, арк. 6, 58, 84, 86.

⁶ Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 703, арк. 2; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1976, арк. 43—44, 46.

⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 76, арк. 65, 68.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 236.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1782, арк. 87; Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 4683, арк. 1, 2.

Значний вклад у виконання грандіозних планів першої п'ятирічки внесли депутатські групи підприємств вугільної промисловості. До кінця 1931 р. в Сталіно їх було створено 134¹⁰. Ради цілеспрямовано розставляли сили народних обранців, добивалися персональної відповідальності кожного з них за роботу своєї ділянки. Депутатські групи Донбасу мобілізували трудящих на виконання й перевиконання виробничих завдань у цехах, забоях, лавах.

Однією з важливих форм активізації їх діяльності було проведення в 30-і роки зльотів депутатських груп вугільної промисловості. Це сприяло розвитку цінних починань, поширенню досвіду новаторів виробництва тощо. Важливе місце приділялося, зокрема, ізотовському руху. Після проведення зльотів депутатські групи заключали договори на соцзмагання. Так, на шахті Рутченківська у 1931 р. їх підписали 8 бригад¹¹.

Мобілізуючи творчу активність робітників, залучаючи їх до роботи в державні органи, міські Ради розгорнули велику діяльність за економію палива і металу. Під їх контролем депутатські групи спрямовували діяльність трудящих на раціональне використання останніх. Так, група на станції Одеса-Сортирувальна організувала 9 бригад для роботи на суботниках по збору металолому. Цю ініціативу підтримали робітники заводу ім. Січневого повстання та інших підприємств міста¹².

Депутатська група київського заводу ім. Жовтневої революції взяла активну участь у заходах по переведенню бригад на госпрозрахунок, вишукуванню внутрішніх резервів виробництва. Виконуючи вказівки партійних органів, вона добилася значних успіхів у справі впровадження раціоналізаторських пропозицій, успішно розв'язувала питання освоєння нової техніки тощо¹³.

Велика група раціоналізаторів і винахідників працювала на київських заводах «Арсенал» та паровозовагоноремонтному. Так, депутат міськради Козлов з КПВРЗ вніс 16 рацпропозицій, а жіноча бригада, яку очолювала Аксютіна — 14. З ініціативи депутатської групи частина механічних цехів паровозовагоноремонтного заводу в 1929 р. перейшла на паротягову силу, що дало економію на 30%¹⁴.

Партійні організації проводили велику роботу по висуванню до складу Рад робітників від верстатів, насамперед передовиків виробництва, членів партії. Так, від 44 до 90% складу депутатських груп на ХПЗ у 1931 р. становили комуністи, а на заводі «Серп і молот» — 60%¹⁵.

Підвищенню активності народних обранців сприяла й організація в 1932 р. походу депутатських груп усієї республіки за право рапортувати про свою роботу у день 15-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Газета «Зоря» (Дніпропетровськ), наприклад, постійно публікувала матеріали про участь народних обранців міста в цьому поході, підтримувала й пропагувала заклик міськради працювати так, як депутатська група пасажирського цеху вагоноремонтного заводу, яка виконувала виробничі завдання в середньому на 130%¹⁶. Втілюючи в життя рішення міськради про підвищення добробуту народу, народні обранці на ряді підприємств України, зокрема, на заводах ім. Січневого повстання (Одеса), «Світло шахтаря», фабриці ім. Тинякова (Харків), провели велику роботу по налагодженню харчування у заводських їдальнях. Депутатська група одеського заводу ім. Січне-

¹⁰ Донський обласний державний архів, ф. Р—279, оп. 1, спр. 441, арк. 79.

¹¹ Там же, спр. 161, арк. 7, 9.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1782, арк. 87.

¹³ Там же.

¹⁴ Київський міський державний архів, ф. Р—1, оп. 1, спр. 4683, арк. 2.

¹⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 76, арк. 72.

¹⁶ Зоря, 1932, 10, 27 жовт.

вого повстання в 1931 р. виступила ініціатором шефства робітників над комунальною секцією міськради. Цей почин підтримали народні обранці Харкова, Луганська, Дніпропетровська, Запоріжжя та ін.¹⁷

Депутатські групи брали активну участь у забезпеченні підприємств робочою силою. Особистим прикладом їх члени — насамперед робітники — показували зразки нового ставлення до праці й громадської власності.

Однією з важливих форм всенародної підтримки генеральної лінії партії на соціалістичну індустріалізацію був збір коштів у фонд капітального будівництва. Активну участь у цій кампанії взяли депутатські групи міськрад. Під керівництвом партійних організацій вони проводили велику роботу по забезпеченню реалізації позик, зокрема, роз'яснювали трудящим їх значення для соціалістичної індустріалізації. Депутатські групи виділяли із свого складу спеціальні бригади для допомоги фінансовим відділам у проведенні цього заходу. Так, Київський паровозовагоноремонтний завод виділив бригаду, в яку входили 25 чол.¹⁸

Радянська держава розв'язувала грандіозне завдання створення та зміцнення економічного фундаменту соціалізму в обстановці масового ентузіазму трудящих. Він виявлявся як у їх виробничій діяльності, так і в участі у керівництві господарським будівництвом. Партія енергійно підтримувала й спрямовувала ініціативу мас на виконання завдань, висунутих радянськими органами. Новим імпульсом у розгортанні всенародного соціалістичного змагання було укладення договорів між міськими Радами та їх депутатськими групами з конкретних питань економічного і соціального будівництва. В числі перших у соцзмагання включилися групи з Одеси, Сталіно, Харкова, Дніпропетровська. Так, у 1931 р. в Одесі у соціалістичному змаганні брали участь 34 депутатські групи.¹⁹

Таким чином, депутатські групи, як представницькі органи міськрад, брали активну участь у роботі там, де вирішувалася доля п'ятирічки. Завдяки трудовому героїзму робітничого класу, керівній ролі Комуністичної партії, братньому співробітництву трудящих всіх союзних республік перший п'ятирічний план розвитку народного господарства був виконаний за 4 роки і 3 місяці.

Створення в роки соціалістичної реконструкції депутатських груп було дальшим розвитком Комуністичною партією лєнінських принципів організації й діяльності Рад як місцевих органів державної влади, утвердженням демократичних традицій радянського будівництва. «Уміти вчасно побачити і підтримати народну ініціативу, причому в найширшому розумінні — від хазяйського, творчого ставлення до справи на робочому місці, до активної участі в управлінні державою, суспільством, — підкреслював у доповіді на лютневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, — у цьому величезний, можна сказати, невичерпний резерв нашого прогресу»²⁰. У партійних документах зазначається, що «і сьогодні ключ до нових успіхів роботи органів нашої народної влади і насамперед Рад — дедалі ширше залучення до державних справ свідомих, політично зрілих, творчо мислячих громадян»²¹.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1782, арк. 88.

¹⁸ Там же, арк. 88—89.

¹⁹ Там же, арк. 87, 90.

²⁰ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 р. — К., 1984, с. 12.

²¹ Рад. Україна, 1984, 3 берез.

О. О. НЕСТУЛЯ (Київ)

ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ
ПРОДОВОЛЬСТВОМ У 1920 р.

Серед найважливіших соціально-економічних проблем, з якими зіткнулася пролетарська держава в роки громадянської війни, першочергове значення мали питання забезпечення робітничого класу продовольством. «У той момент, коли країна розорена,— вказував В. І. Ленін,— наше головне основне завдання — відстояти життя робітника... Якщо ми врятуємо його на ці кілька років, ми врятуємо країну, суспільство і соціалізм. Якщо не врятуємо, то скотимося назад, у наймане рабство... Усе треба принести в жертву, щоб урятувати існування робітника»¹.

Продовольча політика молодої Країни Рад саме й була спрямована на забезпечення трудящих країни і насамперед робітників необхідними для їх життя та діяльності продуктами харчування. Основні аспекти розглядуваної проблеми, зокрема, здійснення продрозверстки, в тому числі на Україні, боротьба продорганів Радянської влади за регулярне постачання продовольства пролетарським центрам республіки, шляхи та форми залучення робітничого класу та найбільшого селянства до вирішення продовольчої проблеми, знайшли своє висвітлення в радянській історичній літературі². Проте деякі питання теми досліджено ще недостатньо мірою. Так, учені повинні з'ясувати, як здійснювався розподіл продовольства серед трудящих України, розглянути його особливості на різних етапах соціалістичного будівництва в період громадянської війни, зокрема в 1920 р. Автор якоюсь мірою прагне заповнити цю прогалину.

Програма діяльності соціалістичної держави у справі організації постачання продуктів харчування міському населенню в умовах громадянської війни та продовольчої кризи була розроблена В. І. Леніним. У той час, вказував Володимир Ілліч, коли сили внутрішньої і зовнішньої контрреволюції відкрито виступили проти Радянської влади, основним принципом повинен стати лозунг — «хто не працює, той нехай не їсть»³. Суворе його дотримання, «правильний, справедливий,— як підкреслював В. І. Ленін,— без ніяких привілеїв і переваг багатому, розподіл хліба між усіма громадянами держави, під контролем робітничої, пролетарської держави»⁴ — головна умова врятування життя мільйонів трудящих.

В РСФРР, досвід якої мав особливе значення для організації продовольчої справи на Україні, ленінські принципи забезпечення населення продовольством знайшли практичне втілення в запровадженій у 1918 р. в містах республіки картковій системі класового пайка. Сутність її полягала в тому, що робітники, які були зайняті важкою фізич-

¹ Ленін В. І. I Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти 6—19 травня 1919 р.— Промова про обман народу лозунгами свободи і рівності 19 травня.— Повне збір. творів, т. 38, с. 348.

² Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики (1918—1920 гг.).— К., 1964, 263 с.; Терещенко Ю. І. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні.— Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Респ. міжв. науковий зб. Вип. 3.— К., 1977.— с. 44—59; Шерман І. Л. До історії продовольчої політики на Україні в 1919 р.— Наук. зап. Харківського пед. ін-ту, 1951, вип. 12, с. 3—37; Юбкін В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации продовольственных отрядов и их роль в осуществлении продовольственной политики в 1920 г.— Труды аспирантов кафедр общественных наук. Вип. 1.— К., 1962, с. 3—23; Реент А. П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны.— К., 1984.— 168 с.

³ Ленін В. І. Про голод (лист до пітерських робітників).— Повне збір. творів, т. 36, с. 337.

⁴ Там же, с. 338.

ною працею, одержували більшу, в порівнянні з іншими верствами населення, кількість харчових продуктів.

У 1919 — на початку 1920 рр. аналогічні заходи було здійснено також у промислових та адміністративних центрах України⁵. IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) схвалила ці заходи, які давали можливість насамперед задовольнити «інтереси міських робітників». Водночас перед партійними організаціями, продорганами республіки було поставлене завдання централізувати справу розподілу продовольства, спрямувати свої зусилля на дальше вдосконалення карткової системи⁶. Справа полягала в тому, що в умовах, коли її основні положення розроблялися безпосередньо на місцях, продоргани зустрічалися з певними труднощами. По-перше, не існувало єдиних принципів поділу населення на соціальні категорії та категорії споживачів, а також установлених норм видачі їм продовольства. Це призводило до незбалансованого забезпечення продуктами харчування трудящих різних районів республіки. По-друге, надзвичайно слабким був зв'язок системи постачання з виробництвом. Розмір пайка, який одержували міські жителі, визначався лише їх належністю до тієї чи іншої соціальної категорії. В цих умовах, коли після визволення території України від денікінців на перший план висунулися проблеми відбудови народного господарства, продовольча криза, яка дедалі загострювалася, перешкоджала їх розв'язанню. Інтереси зміцнення економічного та політичного становища Радянської влади вимагали негайного усунення наявних недоліків у справі розподілу продовольства.

Важливим кроком на шляху становлення системи централізованого постачання продовольства населенню республіки, приведення її у відповідність із завданнями розвитку виробництва стало запровадження на Україні єдиного трудового пайка. Він був введений декретом Раднаркому республіки від 6 квітня 1920 р. з метою «підйому працездатності населення та продуктивності його праці»⁷. Крім загальногромадянської картки, яка давала можливість всім жителям міст одержувати продукти з державних розподілорганів, робітники й службовці отримували додаткові трудові картки за відпрацьовані дні на підприємствах або в установах. Таким чином, робітники та службовці мали певні переваги та пільги при забезпеченні їх продовольством. Кількість продуктів, які одержували інші категорії населення, визначалася ступенем їх участі у суспільному виробництві.

Раднарком УСРР доручив Наркомпроду взяти під свій контроль запровадження загальної карткової системи на території республіки. Важливу роль у цій справі повинна була відіграти створена в травні 1920 р. за участю представників Наркомпроду, Наркомпраці, Промвійськради, Промбюро та Південбюро ВЦРПС Центральна комісія по постачанню робітників і службовців (Цекомпостачроб)⁸. Згідно з постановою РНК УСРР від 5 червня 1920 р. її члени мали розробити основні положення про порядок і норми постачання продовольства трудящим, стежити за їх дотриманням⁹. Влітку — восени 1920 р. аналогічні комісії були створені також у губернських центрах України¹⁰.

Забезпечення трудівників республіки продуктами харчування здійснювалося продорганами на основі декрету про єдиний трудовий пайок відповідно з установленим поділом населення на споживчі

⁵ Терещенко Ю. І. Становлення «воєнного комунізму» і продовольча справа на Україні, с. 53—54.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976, т. 1, с. 74—75.

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920. 36. документів і матеріалів.— К., 1957, с. 90—91.

⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 4910, арк. 1.

⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, с. 112—113.

¹⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, стр. 5041, арк. 68; спр. 5044, арк. 129.

категорії та нормами видачі їм продовольства. В червні 1920 р. Цекомпостачроб до першої трудової групи — «А», — що давала право на одержання підвищеного продовольчого пайка, включила робітників державних, кооперативних та громадських підприємств і закладів, працівників приватних підприємств, які виконували замовлення державних органів, а також матерів, що мали немовлят. До складу другої групи — «Б» — входили робітники та службовці приватних підприємств, які не працювали за державними нарядами, спеціалісти, багатодітні матері, учні, ремісники, інваліди. Всі інші категорії міського населення отримували харчі за загальногромадською нормою¹¹. Згідно з положенням Наркомпроду від 24 квітня 1920 р. їм видавалися лише хліб та картопля (в той час, як за трудовою — ще й крупа, овочі, жири, м'ясо, риба)¹². У серпні Наркомпрод УСРР включив до числа продуктів державного планового забезпечення трудящих чай, цукор, сіль. Було значно підвищено норми видачі робітникам і службовцям інших продовольчих товарів: у перерахуванні на калорії для групи «А» — з 1397 до 1712,6, а «Б» — з 1027,4 до 1275 одиниць на день¹³. Тобто в процесі постачання продовольства населенню робітничо-селянська держава на перше місце висувала завдання задоволення потреб трудящих, норми для яких були значно вищими від тих, за якими отримували продукти нетрудові елементи.

Проте в першій половині 1920 р. це питання ще лишалося відкритим. Наприклад, трудівники Донбасу в квітні того ж року одержали: хліба — 33% від установленої норми, м'яса — 3%, жирів — 7%¹⁴. У середньому за перші шість місяців 1920 р. вони отримали лише 50% необхідного для їх життєдіяльності хліба¹⁵. Через це під загрозою зачинення опинились навіть найважливіші для економіки та оборони республіки підприємства. Тому класовий принцип розподілу продовольства, за яким до особливої категорії переважного постачання було включено всіх робітників, був доповнений принципом забезпечення продуктами харчування груп робітників залежно від значення для країни тієї чи іншої галузі народного господарства (так званий «цільовий»).

У Радянській Росії виділення окремих підприємств, працівники яких одержували гарантований пайок, а згодом і цілих галузей як особливо важливих, почалося ще в 1919 р. У першій половині 1920 р. «цільове постачання» було поширено також на деякі металургійні заводи та шахти Донбасу. В березні на них працювало 65439 чол. Проте в квітні — травні кількість робітників, які отримували цей пайок, не збільшилася, що пояснювалося прагненням Наркомпроду УСРР забезпечити постачання продовольства трудящим на основі декрету про трудпайок¹⁶. IV Всеукраїнський з'їзд Рад (16—20 травня 1920 р.), який в цілому схвалив розроблені Наркомпродом УСРР принципи задоволення потреб населення в продуктах харчування, вказав на необхідність концентрації зусиль продорганів на забезпеченні «продовольством в першу чергу робітників найважливіших українських центрів»¹⁷. Керуючись рішеннями з'їзду, Цекомпостачроб внесла деякі зміни, що стосувалися ходу виконання декрету про єдиний трудовий пайок. Згідно із затвердженням комісією (23 травня 1920 р.) положенням про постачання товарів робітникам і службовцям підприємств

¹¹ Там же, спр. 4818, арк. 24.

¹² Там же, спр. 4857, арк. 52.

¹³ Там же, спр. 4852, арк. 50—54.

¹⁴ Там же, спр. 5858, арк. 61.

¹⁵ Гимпельсон Е. Г. Советский рабочий класс 1918—1920 гг. Социально-политические изменения. — М., 1974, с. 260.

¹⁶ Второй краткий отчет о работе комиссии по снабжению рабочих. 15 ноября 1919 — 15 ноября 1920 гг. — М., 1920, с. 68.

¹⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни, с. 101.

України, залежно від ступеня важливості останніх для зміцнення оборони та розвитку народного господарства республіки, їх було поділено на три такі групи: ударну, броньовану та решту. Працівники першої з них одержували необхідні для життя товари позачергово — в розмірі 100% встановленого для них пайка. Із запасів продовольства, що залишались, 50% від норми отримували робітники броньованої групи підприємств, а 25% — тих, що не ввійшли до складу першої чи другої груп¹⁸. Зростання загального числа трудящих, переведених на ударне та броньоване постачання, значення забезпечення їх продуктами харчування для продуктивної роботи на відбудові народного господарства зумовило й перегляд розмірів та порядку видачі гарантованих їм товарів. За рішенням Цекмпостачробу УСРР від 11 листопада працівники підприємств другої групи одержували повну норму хліба, крупи, цукру, солі і не менш як 50% решти продуктів. Ті, хто не був охоплений системою «цільового постачання», отримували продовольство лише після того, як задовольнялися потреби робітників і службовців перших двох категорій підприємств. Для безперебійного постачання харчів робітникам ударної групи Наркомпрод створив місячний резервний фонд продовольства, використання якого не за призначенням було суворо заборонено¹⁹. Таким чином, введення «цільового забезпечення» мало на меті гарантувати без збільшення існуючих норм своєчасне (позачергове) одержання робітниками найбільш важливих з точки зору держави підприємств встановленого пайка для забезпечення безперебійної роботи останніх.

Список заводів та фабрик, працівники яких були переведені на щомісячне гарантоване постачання, затверджувався Цекмпостачробом УСРР на підставі даних, переданих у комісію главками і галузевими радами профспілок. Губраднаргоспи та губернські ради профспілок готували аналогічні документи на підприємства, що не були об'єднані у трести²⁰. Тобто при їх залученні до системи «цільового постачання» враховувалися як інтереси виробництва і робітників, так і реальні можливості продорганів у справі забезпечення трудящих продовольством.

Закономірно, що в умовах громадянської війни Комуністична партія і Радянський уряд особливу увагу приділили постачанню товарів робітникам підприємств, що задовольняли потреби оборони країни. Так, у червні Президія Промбюро запропонувала зарахувати до складу ударної групи постачання Миколаївський суднобудівний та Шостенський пороховий заводи²¹. До їх числа також входили Луганський патронний завод, «Арсенал», Одеський, Олександрівський і Таганрозький авіазаводи та деякі інші²². В липні до цієї групи було включено електротехнічні підприємства Миколаєва, Харкова, Катеринослава та ін.²³ У міру того, як спадало напруження громадянської війни, було значно збільшено кількість переведених на гарантоване постачання робітників і службовців заводів та фабрик, що не виконували військові замовлення. Так, за цільовим принципом забезпечувалися продовольством працівники вугільної, соледобувної, текстильної, ряду підприємств шкіряної, тютюнової промисловості²⁴. За даними Наркомпроду на кінець 1920 р., цією формою постачання продуктів трудящим було

¹⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 5037, арк. 4.

¹⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 34, оп. 1, спр. 336, арк. 10.

²⁰ Там же, спр. 41, арк. 133.

²¹ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 3886, арк. 21.

²² Українська РСР в роки громадянської війни. 1917—1920 рр. В 3-х т.— К., 1970, т. 3, с. 224.

²³ ЦДАЖР УСРР, ф. 573, оп. 1, спр. 928, арк. 9.

²⁴ Там же, ф. 340, оп. 1, спр. 5037, арк. 6, 24, 29, 32.

охоплено близько 65% усіх робітників Української СРР²⁵. Приблизно таку ж цифру (68%) наведено у звіті Укрраднаргоспу за 1920 р.²⁶ Таким чином, «цільове постачання» було основною формою забезпечення пролетаріату республіки продовольством. Воно стало важливою умовою послідовного втілення в життя класових принципів постачання продуктів харчування населенню.

Розробляючи програму боротьби з голодом, В. І. Ленін особливу увагу приділив раціональному розподілу продовольства. Він неодноразово вказував, що в умовах розрухи та кризи «одно з основних завдань пролетаріату — зараз же правильно поставити справу постачання і розподілу продуктів»²⁷. За прикладом Радянської Росії в першій половині 1920 р. трудящі України одержували продукти харчування у розподільчих пунктах єдиних споживчих товариств, створених у той час в більшості міст республіки. Вони обслуговували жителів певних територіальних одиниць²⁸. Проте досвід їх роботи показав, що об'єднання різних категорій населення, які отримували різні за розміром пайки, мало певні недоліки. Інколи не дотримувалися принципів черговості при забезпеченні їх продовольством. Зокрема, не завжди задовольнялися потреби робітників у продуктах харчування. Тому вже весною 1920 р. за їх проханням продоргани почали закріплювати останніх за розподільниками споживчих товариств, які обслуговували лише працівників окремих підприємств (закриті розподільники)²⁹. Нарада з питань організації розподілу продовольства, яка відбулася в червні 1920 р. з ініціативи Південбюро ВЦРПС, рекомендувала Наркомпродові поширити це право й на робітників усіх заводів ударної групи³⁰. В інструкції про порядок розподілу продуктів харчування серед трудящих України, затвердженій 27 серпня Наркомпродом УСРР, закриті розподільники було названо основним типом пунктів видачі їм продовольства³¹. Наприклад, в Одесі на кінець 1920 р. завдяки їм місцеві споживчі товариства задовольняли потреби 65426 робітників і службовців 1600 підприємств та закладів міста у продуктах³².

Гарантією послідовного втілення в життя класових принципів постачання продовольства та необхідних для життя товарів населенню, свідченням дійсно народного характеру Радянської влади стало масове залучення робітничого класу УСРР до участі у розподілі продуктів харчування. Активну роботу в цьому напрямі проводили профспілки республіки. Їх представників було призначено в усі органи Наркомпроду (як у центрі, так і на місцях) на посади заступників завідуючих відділами постачання³³. Вони, як правило, очолювали й відповідні губернські комісії. Уповноважені професійних спілок у продорганах у своїй практичній діяльності спиралися на рядових членів профоб'єднань, фабзавкомів. Найважливіші рішення з питань забезпечення продовольством трудящих, які приймали губкомісії, попередньо обгово-

²⁵ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрод УССР.— Харьков, 1921, с. 18.

²⁶ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Укрсовнархоза, с. 10.

²⁷ Ленін В. І. Промова на зборах уповноважених Московського Центрального робітничого кооперативу 26 листопада 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 197.

²⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 296, оп. 1, спр. 10, арк. 32; ф. 340, оп. 1, спр. 5715, арк. 48, 93; спр. 3181, арк. 76; спр. 5695, арк. 159.

²⁹ Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 106, арк. 123.

³⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 2605, оп. 1, спр. 111, арк. 3.

³¹ Система и нормы распределения продуктов питания. Сб. постановлений и краткое руководство для работников по распределению.— Харьков, 1920, с. 31.

³² ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3464, арк. 36.

³³ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнарком УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрод УССР, с. 19.

рувалися на засіданнях губернських рад професійних спілок, на профспілкових зборах, конференціях³⁴. Така практика, як указувалося у звіті (за 1920 р.) Наркомпроду УСРР, дає «можливість постійно, широко інформувати робітничі маси про роботу як комісій, так і продовольчих органів.., а також сприяє фактичному залученню робітничого класу до роботи в продовольчих органах і контролю за постачанням робітників»³⁵.

Важливою формою контролю стала участь робітників у систематичних обстеженнях та ревізіях продорганів і споживчих товариств, які планувалися з ініціативи Робітничо-Селянської інспекції. В 1920 р., наприклад, лише представники Харківської губінспекції провели 65 ревізій з метою перевірки роботи губернського та міського продкомітетів, а також Харківського споживчого товариства. При цьому тільки в обстеженнях міських хлібопекарень та продовольчих складів взяли участь 90 чол. Їх направляли профспілкові організації та осередки сприяння РСІ³⁶. Вони викривали ті чи інші недоліки, які мали місце в діяльності продорганів, і добивалися їх усунення. Тобто контроль за діяльністю продорганів, участь у роботі РСІ давали їм можливість реально впливати на характер та організацію системи постачання продуктів харчування трудящим.

Заходи Радянської влади по мобілізації та раціональному використанню продовольчих ресурсів республіки дали змогу значно підвищити роль державного забезпечення населення республіки. Помітні зміни сталися в постачанні робітничого класу Української СРР. Це відповідало основним завданням зміцнення її економічного й політичного становища, свідчило про правильність розроблених Комуністичною партією принципів розподілу продовольства. За даними вибірових обстежень, проведених ЦСУ УСРР, у червні 1920 р. основні види продуктів у загальному обсягу товарів, які одержали різні категорії робітників ударних шахт Донбасу для свого споживання, становили (у процентах): у забійників — до 77,9%, кріпильників — до 84,5%, бурильників — до 77,4%³⁷. В липні робітники ударних підприємств баської одержали повну норму хліба, цукру, жирів, солі, 40% від установленої Наркомпродом норми крупи, 28% — м'яса; в серпні — 100% хліба, жирів, солі, 20% м'яса, 25% крупи, 203% цукру³⁸. На початку осені 1920 р. постачання продуктів ударникам дещо погіршилося — зменшилися видачі їм м'яса, крупи, жирів. Однак вже в грудні гірники цих шахт Донбасу одержали 100% борошна, жирів, цукру, м'яса, 20% крупи³⁹. Поліпшились також умови забезпечення продовольством робітників інших районів України. Так, у грудні 1920 р. працівники одеських підприємств ударної групи всі продукти, крім картоплі, отримали згідно з установленними Наркомпродом нормами⁴⁰.

В липні — серпні потреби ударників м. Києва було задоволено таким чином: у борошні — на 60%, інших товарах — на 100%⁴¹. Дещо гіршими були умови державного забезпечення робітників підприємств броньованої групи. Швидке зростання кількості тих, хто був переведений на цю форму постачання, не завжди відповідало реальним мож-

³⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3171, арк. 6; спр. 4780, арк. 1; спр. 5044, арк. 125; ф. 34, оп. 2, спр. 336, арк. 9.

³⁵ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины. Отчет Наркомпрода УССР, с. 19.

³⁶ Державний архів Харківської області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 97, арк. 39.

³⁷ Материалы по статистике труда на Украине. Вып. 2.— Харьков, 1921, с. 119.

³⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 4857, арк. 31 зв.

³⁹ Юбкин В. П. Деятельность Коммунистической партии Украины по организации рабочих продовольственных отрядов и их роль в осуществлении продовольственной политики в 1920 г., с. 22.

⁴⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 3173, арк. 66.

⁴¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 4838, арк. 21.

ливостям продорганів республіки. Наприклад, в Одесі у жовтні 1920 р. за броне-пайком видавалося: 58,9% норми хліба, 81,1% — крупи, 64,2% — борошна, 37,7% — картоплі⁴². Тобто і в 1920 р. держава ще не мала змогу повністю забезпечити трудівників продуктами харчування. Тому робітники були змушені звертатися до послуг приватного ринку. Оскільки ж ціни на продовольство на ньому зростали значно швидше, ніж зарплата трудящих, то це привело навіть до деякого зниження абсолютних норм споживання. Так, якщо у січні 1920 р. калорійність харчування робітників Миколаєва в середньому дорівнювала 3431 умовній одиниці, то в квітні — 3220, а в травні — лише 3144⁴³. Аналогічна картина спостерігалася у Харкові — відповідно з 2607 до 2472 одиниць (протягом літа — взимку 1920 р.)⁴⁴. Загалом по республіці у жовтні — грудні 1920 р. ці норми у середньому становили: 2326 калорій на день — у губернських містах і 2729 — у повітових, у тому числі 2281 — у великих містах, 2769 — середніх та 2580 — невеликих фабрично-заводських поселеннях і повітових центрах⁴⁵.

Таким чином, незважаючи на значне поліпшення державного постачання продуктів трудящим, їх становище залишалося складним. Однак саме завдяки такій формі постачання робітників удалося врятувати від голодної смерті. Про це, зокрема, переконливо свідчить аналіз опублікованих О. П. Реєнтом даних про рівень прожиткового мінімуму працівників Харківського паровозоремонтного заводу (ХПЗ), розміри їх зарплати та обсяг натуральних видач їм продовольства. Так, у березні 1920 р. робітник ХПЗ, який користувався лише послугами приватного ринку, зміг би забезпечити свої потреби в продуктах харчування на 30% (1080 кал. на день), у жовтні — на 13,5% (486), грудні — на 9% (324 кал.). З урахуванням же видач продовольства з державних розподільників даний рівень не тільки не зменшився, а й навіть зріс: з 65,1% у березні (2343,6 кал.) до 67,6% у грудні (2433,6)⁴⁶. Безумовно, цього було замало для того, щоб забезпечити нормальні умови для піднесення продуктивності праці на виробництві. Однак продуктів, які одержували робітники, було досить, щоб підтримати їх у найбільш тяжкий період громадянської війни, а також спинити вплив трудящих з підприємств.

Таким чином, основне завдання, поставлене В. І. Леніним перед Радянською державою: «передусім, у першу чергу врятувати робітника»⁴⁷, було успішно виконане. Пролетаріат зберіг свою роль керівної, провідної сили в боротьбі за торжество ідеалів соціалізму. Це було одним з важливих джерел перемоги нашого народу над зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією в роки громадянської війни.

⁴² Там же, спр. 3173, арк. 66.

⁴³ Там же, ф. 2605, оп. 6, спр. 32, арк. 65, 189.

⁴⁴ Известия Всеукраинского статистического бюро, 1921, № 1, с. 10.

⁴⁵ Статистика Украины. Серия V. Статистика обмена, распределения и потребления. т. I. Вып. I. Питание населения Украины зимой 1920—1921 гг.— Харьков, 1921, с. 13.

⁴⁶ Реєнт О. П. Боротьба за підвищення продуктивності праці і зміцнення трудової дисципліни на виробництві у 1920 р.— В кн.: На захисті завоювань Великого Жовтня.— К., 1982, с. 180.

⁴⁷ Ленін В. І. Герої Бернського Інтернаціоналу.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 383.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД СКАНДІНАВІВ НА РУСІ

Важлива історична проблема «Русь і скандінави» здавна привертала увагу дослідників, але тільки у радянський час дістала правильне методологічне розв'язання. Праці Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, М. Н. Тихомирова, В. В. Мавродіна, Б. О. Рибаківа, В. Т. Пашута, І. П. Шаскольського та інших учених переконливо довели ідеалістичний характер побудов істориків-норманістів, їх повну теоретичну неспроможність. Норманни виступали не творцями давньоруської державності, а в кращому разі учасниками тих великих змін у суспільно-політичному житті східних слов'ян, які були результатом їх тривалого внутрішнього розвитку¹. За визнанням ряду зарубіжних дослідників, норманізм, як наукова теорія, вичерпав свої аргументи. Однак у працях Х. Арбмана, Е. Оксентієрні, Т. Капелле й деяких інших учених повторюються давно спростовані положення про виняткову роль вікінгів в історії Давньоруської держави². Це зумовлює необхідність дальшої розробки теми «Русь і скандінави» на основі об'єктивного аналізу джерел та неупередженості.

Мета даного повідомлення — висвітлити лише один аспект проблеми — про етнічну належність скандінавів, які перебували на території Давньоруської держави в X—XI ст. У радянській історичній науці це питання спеціально не розглядалося, а для істориків-норманістів його, по суті, не існувало. Всі вони вважали, що на Русь проникали переважно шведи, яким східні слов'яни мусять завдячувати своєю державністю й навіть назвою «Русь». Згідно з Т. Капелле, в усіх населених пунктах на торговому шляху «із варяг в греки» — Старій Ладозі, Новгороді, Смоленську, Києві — у IX—XI ст. проживали шведи³. На жаль, ще не проведено під кутом зору поставленої проблеми аналізу археологічного матеріалу, що є основним джерелом для дослідження русько-скандінавських відносин. Однак у ряді досліджень радянських учених уже помітний відхід від традиційного погляду на скандінавські старожитності як виключно шведські. Зокрема, відзначається, що археологічні знахідки скандінавського походження, які виявляються на Русі, «вимагатимуть надалі необхідність з особливою увагою поставитися до синхронних старожитностей західного узбережжя Балтійського моря, зокрема Данії»⁴. Зафіксовано також тісний зв'язок ремісників Старої Ладogi — місця, де норманни з'явилися ще в IX ст., — з Фрісландією*. Він міг мати й етнічний характер⁵.

Важливим джерелознавчим матеріалом для висвітлення питання про етнічну належність скандінавів є монетне срібло, вивчення якого під таким кутом зору ще не проводилося, а також писемні свідчення. Ці дві категорії джерел є основою даного дослідження.

Відомо, що Київська Русь, не маючи власних покладів срібла, ввозила його з Арабського Сходу та країн Західної Європи. Особли-

¹ Див.: Шаскольський І. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.* — М.—Л., 1965, — 222 с.; Шаскольський І. П. *Норманская проблема в советской историографии.* — Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978, с. 152—163.

² Arbman H. *The Vikings.* — London, 1962, — 262 p.; Oxenstierna E. *Die Wikinger.* — Stuttgart, 1966, — 270 s.; Kapelle T. *Die Wikinger.* — Stuttgart, 1971, — 179 s.

³ Kapelle T. *Op. cit.*, s. 118.

⁴ Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А. *Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения.* — КСИА. М., 1980, вып. 160, с. 31.

* Область Данії.

⁵ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. *Археологические памятники Древней Руси IX—XI веков.* — Л., 1978, с. 89.

вий інтерес у зв'язку з досліджуванням питанням становить імпорт монетного срібла у Давньоруську державу з власне скандинавських країн (Данії, Швеції, Норвегії), а також Англії. Монети останньої, як вважає В. М. Потін, потрапляли на Русь не в результаті прямих торговельних контактів, а через посередництво норманнів⁶.

Найстарішими західноєвропейськими монетами на Русі були англійські. Характерно, що періоди інтенсивного їх надходження на Русь збігаються з датами виплати Англією так званих «датських грошей», тобто данини на користь Данії. Цілком очевидно, що англійське срібло потрапляло у Давньоруську державу через посередництво саме датчан. Востаннє ця данина сплачувалася в 1018 р. Після 1023 р. спостерігається поступове зменшення питомої ваги англійських монет у скарбах, знайдених на території Русі (див. табл. 1). Їх місце займає власне датське срібло. Це дає підстави стверджувати, що надходження монет цих двох країн у Давньоруську державу перебувало в певному зв'язку і становило єдиний безперервний процес. Причому їх чисельність набагато перевищує кількість знайдених шведських та норвезьких монет.

Все це наводить на думку, що надходження англійського й датського срібла на Русь було об'єктивним відображенням постійних русько-датських відносин. Останні були більш розвинутими, ніж русько-шведські або русько-норвезькі. Це справедливо принаймні для кінця X — початку XI ст. Характерно, що надходження англійських і датських монет було пов'язано не тільки з економічними, а й політичними факторами. В руських скарбах, згідно з дослідженням В. М. Потіна, найповніше представлені монети тих правителів, які були тісно зв'язані з Руссю⁷. Це повною мірою стосується й англійського срібла, яке йшло на Русь через Данію, особливо в ті часи, коли датські королі були водночас і правителями Англії.

При вивченні літописних відомостей виявляється, що ті роки, коли давньоруські князі запрошували наймані варязькі дружини, повністю збігаються з періодами найбільш інтенсивного надходження на Русь англійських монет. Після виплати в 1007 р. «датських грошей» спостерігається різкий спад цих монет у руських скарбах порівняно з попереднім та наступними періодами. Пояснити це можна тільки тим, що в той час скандинавські дружини у Давньоруській державі не викори-

Таблиця 1. Надходження на Русь англійських монет *

Час карбування	979—990 pp.	991—997 pp.	997—1003 pp.	1003—1009 pp.	1009—1017 pp.	1017—1023 pp.	1023—1029 pp.	1029—1035 pp.	1035—1038 pp.	1038—1040 pp.
Кількість монет	8	71	178	100	278	296	124	122	33	31

* Таблицю складено за: Потін В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. : Историко-нумизматический очерк, 240 с.

Таблиця 2. Надходження на Русь датських монет **

Час карбування	1017—1035 pp.	1035—1042 pp.	1042—1047 pp.	1047—1075 pp.	1076—1086 pp.
Кількість монет	39	116	48	138	1

** Таблицю складено за: Потін В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. : Историко-нумизматический очерк, 240 с.

⁶ Потін В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв.: Историко-нумизматический очерк.— Л., 1968, с. 119.

⁷ Там же, с. 140.

стовувалися. Найбільша кількість монет припадає на 1017 і 1023 рр., коли літописи фіксують два випадки запрошення варягів. Зокрема, перебування на Русі їх загону на чолі з Еймундом збігається в часі з різким збільшенням надходження власне датського срібла (див. табл. 1).

Таким чином, поява за київських князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого скандинавських загонів вела до збільшення кількості англійських, а пізніше й датських монет у Давньоруській державі. Це, безсумнівно, вказує на переважання датського етнічного елементу в цих варязьких загонах (див. табл. 2).

Зроблений висновок знаходить підтвердження і в писемних джерелах. Першими скандинавами, про яких достовірно відомо, що вони перебували на службі у Візантії, були варяги, вислані в 980 р. Володимиром Святославичем з Києва^{7-а}. Тим часом ні в скандинавських, ні у візантійських джерелах не містяться відомості про норманнів до початку XI ст. У візантійських хроніках варяги вперше згадуються під 1034 р., зокрема в творах історика XII ст. Кедріна. Ісландські саги датують проникнення норманнів у Візантію 1027—1030 рр. Першим скандинавом, який поступив на службу в цій країні, згідно із сагами, був Боллі Болліссон: «І після того, як Боллі провів зиму в Данії, він вирушив у далекі країни й не припиняв своєї подорожі, поки не прибув до Міклагарда (Константинополя — О. Т.). Не довго пробув він там, як вступив до варязької дружини. Ми ніколи не чули раніше, щоб якийсь норвежець або ісландець до Боллі, сина Боллі, став дружинником короля Міклагарда»⁸. Є свідчення, що ще раніше, в 1011 р., у Константинополі служили ісландці Гест, син Торгайла, і Торстейн⁹.

Згідно з В. Г. Васильєвським, який спеціально займався питанням служби скандинавів у Візантії, всі джерела одноставно свідчать, що перші норвежці та ісландці вступали до варязької дружини в цій країні тільки на початку XI ст., шведи ще пізніше — у середині того ж століття. У Давньоруській державі варязька дружина існувала (й називалася так) також ще до приходу перших норвежців, ісландців і шведів¹⁰.

Без сумніву, у Візантії варязькі загоны називалися так згідно з етнічною назвою народу, що становив їх основу. Але хто ж все-таки вони, якщо перші норвежці, ісландці та шведи не називали себе так (в усіх сагах вони відрізняються від власне варягів, або верінгів)? Назва «варяги», що трансформувалась у «варанги», потрапила до Візантії, очевидно, через Русь, і походить від руського «варязи».

Хто міг називатися на Русі етнонімом «варязи»? Для розв'язання цього питання звернемося до «Повісті времінних літ». В етно-географічному екскурсі літописець називає серед північних народів такі: «варязи, свеи, урмане, готе...»¹¹. У «свеях», «урманах», «готах» неважко впізнати відповідно шведів, норвежців (норманнів) та жителів о. Готланд. Серед скандинавських народів залишився тільки один, який може бути ототожнений з варягами. Це — датчани. В іншому місці «Повісті» знову називаються ті ж народи: «Си це бо ся зваху ты варязи — русь, яко се друзии зовутся свеи, друзии же урмане, ...друзии гъте, тако и си...»¹². Серед них знову відсутні датчани. Отже, на Русі «варягами» спершу, очевидно, називали саме останніх.

Певною мірою підтвердженням більш інтенсивного проникнення датчан у Давньоруську державу, а потім і у Візантію (порівняно з норвежцями й шведами) є свідчення італійського історика Льва Остій-

^{7-а} Повість временных лет. М. — Л., 1950, ч. I, с. 56.

⁸ Исландские саги. Редакция, вступительная статья и примечания И. И. Стебляна — Каменского. — М., 1956, с. 427—428.

⁹ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе. — Труды, т. I. СПб., 1908, с. 187—188.

¹⁰ Там же, с. 193, 195.

¹¹ Повість временных лет, ч. I. М. — Л., 1950, с. 10.

¹² Там же, с. 18.

ського. Розповідаючи про повстання Мело в південній Італії він зазначає, що воно було спричинене зловживаннями візантійців, які захопили Апулію та Калабрію «за допомогою союзних датчан, руських і гуланів у часи Оттона I»¹³. Якщо навіть у даному повідомленні дещо переплутано хронологію, як вважав В. Г. Васильєвський, сам факт згадки поруч руських та датчан є показовим. Очевидно, основу норманського елементу у візантійському війську становили саме датчани, які з'явилися в Константинополі у 980 р.

В зв'язку з датсько-руськими відносинами кінця X — початку XI ст. постає цікаве питання про вигнанців, які потрапили на Русь, зазнавши невдачі у боротьбі проти датських королів. Сюди слід віднести Олафа Святого, його сина Магнуса Доброго, Харольда Суворого, синів англійського короля Едмунда Залізнобокого — Едвіна й Едуарда, Гіту — дочку останнього англо-саксонського короля Гарольда, згодом — дружину Володимира Мономаха. До цього часу немає задовільного пояснення факту, що всі ці ізгої шукали притулку в далекій і незнайомій їм Русі, а не десь у сусідніх з Данією скандинавських країнах. Факти надання Давньоруською державою політичного притулку особам, яких датські королі не бажали бачити в своїй країні, розглядалися дослідниками, як свідчення близьких стосунків Русі з Англією чи Норвегією та мало не ворожих з Данією¹⁴. Крім того, ці факти досліджувалися окремо один від одного, без спроби побачити в них вияв якоїсь внутрішньої закономірності. Нам здається, що факти притулку «північних» ізгоїв у Давньоруській державі свідчать не про ворожі відносини між Руссю і Данією, а, як це не парадоксально, якраз про тісні й дружні. Звернемося до фактів.

Першими, хто «врятувався» в Давньоруській державі від переслідувань з боку датського короля Кнута Великого, були сини англійського короля Едмунда Залізнобокого. Після смерті батька (1016 р.) Едвін та Едуард деякий час жили у Данії під наглядом, але потім раптово, «злякавшись короля Кнута», втікли на Русь¹⁵. Обґрунтування такого вчинку хроністом не дуже переконливе. Злякавшись примарної «помсти», Едвін й Едуард тікають до зовсім незнайомої їм країни, не маючи там ні зв'язків, ні заступників. Отже, синів Едмунда Залізнобокого, очевидно, просто було вислано в Давньоруську державу. На це досить прозоро натякав Адам Бременський — найкомпетентніший серед усіх хроністів, які повідомляли про даний факт. Він писав: «...Діти його (Едмунда — О. Т.) були засуджені на вигнання»¹⁶. Не випадково один з братів — Едуард — повернувся на батьківщину тільки у 1057 р., тобто через багато років після смерті Кнута. Така ситуація, як побачимо нижче, характерна для долі всіх «північних» ізгоїв.

В 1028 р. після невдалої боротьби проти Кнута і його союзника ярла * Хакона, Олаф Товстий (пізніше — Святий), втративши норвезький престол, разом із сином Магнусом — майбутнім королем Норвегії та Данії — опинився при дворі Ярослава Мудрого. В його особі, згідно із сагою, Олаф знайшов однопумця й союзника. Однак, якщо прийняти цю версію, стають незрозумілими деякі подробиці його життя на Русі. Ярослав запропонував Олафу намісництво «у країні, яка називається Вульгарія» (очевидно, Волзька Болгарія)¹⁷, що схоже на спробу від-

¹³ Цит. по: Васильевский В. Г. Указ. соч., с. 204.

¹⁴ Потин В. М. Указ. соч., с. 122, 140; Алексеев М. П. К вопросу об англо-русских отношениях при Ярославе Мудром. — Научный бюллетень ЛГУ, № 4, 1945, с. 31—33.

¹⁵ «Хроника» Роджера з Ховендену. — У кн.: Матузова В. Н. Английские средневековые источники. М., 1979, с. 58.

¹⁶ Матузова В. Н. Указ. соч., с. 58.

* Ярл — титул скандинавського феодала.

¹⁷ Снорри Стурлуссон. Круг Земной. — М., 1980, с. 340.

далити конунга * від його батьківщини. Мабуть, зрозумівши це, Олаф відмовився від пропозиції Ярослава. В цілому сага повна натяків на те, що останній не бажав відпускати конунга і не вітав його намагання боротися за норвезький престол. «Коли Олаф конунг вирішив повернутися додому, він повідомив про це Яріцлейва (Ярослава — О. Т.) та його дружину Інгігерду. Вони стали його відмовляти... Вони просили його не їхати назустріч ворогам з таким невеликим військом»¹⁸. Водночас Олаф істотної допомоги від Ярослава не одержав. Коли він залишав Давньоруську державу в 1030 р., його дружина складалася з 100 чол. Імовірно це були ті ж самі люди, які прийшли з ним з Норвегії¹⁹.

Тим часом син Олафа — Магнус з невідомих причин залишився на Русі. Через кілька років за ним приїхали знатні люди Норвегії — Ейнар та Кальв Арінссон з метою зробити його прапором боротьби за визволення країни від датської зверхності. Проте Ярослав і на цей раз не поспішав відпускати Магнуса. «Восени вони (Ейнар та Кальв — О. Т.) дістались Альдейгюборга (Ладого — О. Т.). Вони направили своїх людей у Хольмгард (Новгород — О. Т.) до Яріцлейва конунга й просили переказати йому, що вони хочуть взяти із собою Магнуса... і відвезти його до Норвегії, а там допомогти йому одержати батьківську спадщину й стати конунгом у країні. Коли про це дізнався Яріцлейв конунг, він став радитися із своєю жінкою та іншими знатними людьми»²⁰.

Отже, Ярослав тричі подумав, перше ніж прийняти рішення. Це не узгоджується з існуючою думкою про безсумнівну підтримку Магнуса Руссю і твердженням, що він став королем завдяки руській допомозі²¹. Цей висновок зроблено всупереч джерелам, оскільки в сазі нічого не говориться про таку допомогу. Навпаки, вона свідчить про тривалі й складні переговори з цього приводу: спочатку Ейнар та Кальв направили посольство до Ярослава. Останній довго обмірковував їх пропозицію, потім посилав своїх людей до норвежців, які приїздили до Новгорода, де їх примусили дати клятву вірності²². Процедура, як бачимо, складна, двозначна і зовсім незрозуміла, якщо вважати, що Ярослав щиро підтримував Магнуса в його претендентських домаганнях. Зауважимо, що Магнус виїхав з Давньоруської держави тільки у 1035 р. — в рік смерті датського короля Кнута Великого. З 1028 по 1035 р. Русь нейтралізовувала законних претендентів на норвезький престол. Цей факт дає підстави твердити, що під час політичної боротьби між Норвегією та Данією Давньоруська держава перебувала більше на боці останньої.

В 1031 р. після невдалої спроби Олафа Святого визволитися від датської зверхності — його поразки у битві при Стікластадірі — на Русь потрапляє і його племінник Харальд Суворий, який згодом став королем Норвегії. Він прожив при дворі Ярослава кілька років і був, як стверджував Сноррі Стурлуссон, «ватажком людей, що охороняли країну»²³. Однак помітної ролі в Давньоруській державі він не відігравав, оскільки про нього, як і про інших скандинавських вигнанців, руські джерела не повідомляють. Після кількох років служби у Ярослава Харольд вирушив до Візантії. Звідти він повернувся на Русь тільки в 1046 р. — через багато років після смерті свого основного ворога — Кнута Великого. У другий приїзд в Давньоруську державу Ха-

¹⁸ Там же, с. 342. У сазі говориться, щоправда те, що Ярослав дав Олафу коней.

* Конунг — титул короля в Скандинавії.

¹⁹ Сноррі Стурлуссон. Указ. соч., с. 343.

²⁰ Там же, с. 378.

²¹ Потин В. М. Указ. соч., с. 140.

²² Сноррі Стурлуссон. Указ. соч., с. 377—378.

²³ Там же, с. 402.

рольда зустріли набагато тепліше. Ярослав навіть віддав за нього свою дочку Єлизавету, чого, очевидно, не хотів зробити раніше.

Свідченням тісних датсько-руських відносин може бути й доля Гіти — дочки англійського короля Гарольда. Після смерті батька (Гарольд загинув у битві при Гастінгсі в 1066 р.) вона залишила Англію і переїхала до Данії. Там була посватана за Володимира Мономаха.

Отже, усі норвежці та англійці, які потрапили на Русь, зазнали невдачі у боротьбі проти Кнута Великого. Всі вони повернулися на батьківщину (крім Олафа Святого) після смерті датського короля. Під час їх перебування при дворі Ярослава Мудрого дружні відносини Русі з Данією не порушувалися. Усе це наводить на думку про якусь домовленість між руським князем і Кнутом Великим щодо політичних ворогів останнього. А якщо згадати досить часте використання Ярославом скандинавських воїнів, які, ймовірно, були датчанами, то стає зрозумілою принаймні одна з умов цієї угоди: князь нейтралізував ворогів короля, а той подавав Давньоруській державі військову допомогу.

Доказом слушності зробленого висновку є маловідоме свідчення Адама Бременського про те, що в 1015 р. Кнут Великий віддав свою сестру Естрід заміж за одного із синів Володимира Святославича²⁴. Хоча цей шлюб не був тривалим (чоловік Естрід, очевидно, загинув у міжусобній боротьбі після смерті свого батька, й вона повернулася на батьківщину), він яскраво свідчив про бажання датського короля закріпити дипломатичні відносини між двома країнами.

Таким чином, наприкінці X — в першій половині XI ст. Київська Русь мала тісні стосунки з Данією. Закономірно постає запитання: чому саме з нею, а не з Швецією чи Норвегією, які були ближчими сусідами Давньоруської держави. Відповідь на це запитання слід шукати у тій історичній ситуації, яка склалася в Північній Європі у IX—X ст., зокрема в характері західнослов'яно-датських відносин.

Відомо, що західні слов'яни були безпосередніми сусідами датчан і підтримували з ними постійні зв'язки. Останні відзначалися складністю та нерівністю; періоди мирних відносин змінювалися часом військовою конфронтацією. Тиск датчан з півночі й саксів із заходу спричинив відхід значних масивів західнослов'янських племен на схід, у тому числі в райони Північно-Західної Русі. Про це свідчать західнослов'янські керамічні комплекси, виявлені в Новгороді, Старій Ладозі, Городку на Ловаті, Пскові²⁵, а також аналіз етнімії «Повісті временних літ», який, на думку Г. А. Хабургаєва, також указує на участь західних слов'ян у заселенні Новгородщини²⁶.

Імовірно, що разом із західними слов'янами через їх посередництво потрапляли на Русь і датчани. Не останню роль в проникненні датчан у Давньоруську державу, очевидно, відіграло знання ними слов'янської мови, що стало однією з найважливіших умов вживання варягів в етнічно чуже їм середовище, їх швидкої асиміляції з ним.

Таким чином, можна зробити висновок, що основним етнічним компонентом скандинавів, які перебували на службі в кінці X — на початку XI ст., були датчани. Вони становили переважну більшість у найманих варязьких загонах за правління Володимира та Ярослава Мудрого. Цілком можливо також, що таке становище зумовлювалося активною участю Давньоруської держави в північноєвропейській політиці того часу та у зв'язку з цим її орієнтацією на Данію.

²⁴ Свердлов М. Б. Данія и Русь в XI в. — В кн.: Исторические связи Скандинавии и России IX—XX в. Л., 1970, с. 84—85.

²⁵ Горюнова В. М. О раннекрюговой керамике на Северо-Западе Руси. — Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982, с. 44; Плоткин К. М. Псков и его округа в конце I тыс. н. э. — Там же, с. 158; Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч., с. 89.

²⁶ Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». — М., 1979. — 231 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО РОЗВИТКУ ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

В умовах розвинутого соціалізму предметом постійної турботи партії і уряду, одним із головних питань боротьби за комунізм є прискорення науково-технічного прогресу. Його значення і роль в суспільному розвитку науково обґрунтували К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони відзначили, що технічний розвиток великої (важкої — авт.) промисловості приведе до революційних змін в суспільстві, створить необхідні умови і стимули для дальшого його прогресу і здійснюватиме цей прогрес¹.

В. І. Ленін розвинув далі і поглибив ці положення стосовно до нових історичних умов переходу людства від капіталізму до соціалізму і комунізму. У розробленому під його керівництвом Державному плані електрифікації Росії (ГОЕЛРО) було визначено головний напрям створення нових продуктивних сил на базі електричної енергії, комплексного використання природних багатств, впровадження передової техніки, технології та організації виробництва. На всіх етапах комуністичного будівництва партія цілеспрямовано впроваджувала в життя єдину науково-технічну політику, основи якої були розроблені В. І. Леніним.

В умовах розвинутого соціалізму прискорення науково-технічного прогресу виступає важливим фактором зростання суспільного виробництва, підвищення його ефективності. В рішеннях XXIII—XXVI з'їздів КПРС відзначається, що максимальне прискорення науково-технічного прогресу виступає першочерговим завданням і що лише на його основі може бути побудоване комуністичне суспільство, що будівництво нового суспільства без науки просто немислиме².

Вирішальна роль у здійсненні науково-технічної політики КПРС належить робітничому класу. На всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва наша партія сприяла розвитку його технічної творчості, руху раціоналізаторів і винахідників, розглядаючи цю творчість як одну із важливих й ефективних форм участі в розвитку економіки та управлінні виробництвом, як необхідну умову прискорення науково-технічного прогресу.

Свобода технічної творчості гарантується новою Конституцією СРСР, в ст. 47 якої записано, що держава створює для цього необхідні матеріальні умови, «...організує впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у народне господарство та інші сфери життя»³. В рішеннях XXIV, XXV і XXVI з'їздів КПРС вказувалось на необхідність широко розвивати творчу ініціативу трудящих в технічному вдосконаленні виробництва, всемірно сприяти дальшому розвитку новаторства, масової технічної творчості раціоналізаторів і винахідників⁴.

¹ Див.: Енгельс Ф. Принципи комунізму.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 318, 322—324; Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Там же, т. 20, с. 288.

² Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 52; Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 50.

³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 21.

⁴ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1971, с. 273; Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 191; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 170.

Свідченням турботи партії про розвиток технічної творчості робітничого класу є те, що за період з 1965 по 1980 рік кількість новаторів на Україні майже подвоїлась, а економічний ефект від впровадження їх винаходів та рацпропозицій в промисловості республіки за цей час зріс більше, ніж втричі і становив у 1980 р. 1349 млн. крб.⁵

Діяльність партійних організацій України по прискоренню науково-технічного прогресу в умовах розвинутого соціалізму знайшла висвітлення в історіографічних працях істориків республіки⁶. В них частково піддано аналізу літературу з питань розвитку масової технічної творчості робітників, винахідницького та раціоналізаторського руху. Основна ж увага звертається на показ діяльності різноманітних громадських об'єднань трудящих, вдосконалення організаційної структури і управління розвитком технічної творчості робітників, різних форм її морального і матеріального заохочення. Питання партійного керівництва розвитком цього руху в згаданих дослідженнях розглядаються побіжно. Виходячи з цього, мета статті — проаналізувати ступінь розробки в республіці цієї проблеми, зосередивши основну увагу на тих працях, які вийшли у світ у 60—70-х роках.

Найбільш широко висвітлена діяльність Компартії України по розвитку масової технічної творчості трудящих в науковій літературі 60-х років⁷. Так, в історіографічній статті Я. С. Калакури відзначається посилений інтерес істориків України до розробки цієї проблеми, однак детальний аналіз літератури в ній відсутній, оскільки це не входило в коло наукових інтересів автора.

В інших згадуваних тут працях показана організаторська і політична діяльність партійних організацій трудових колективів по роз'ясненню рішень червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС, липневого (1959 р.) Пленуму ЦК Компартії України про дальший розвиток технічного прогресу та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 травня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню впровадження в народне господарство винаходів і раціоналізаторських пропозицій». В них показано, що впровадження досягнень науки і техніки були в центрі уваги партійних організацій республіки, обговорювались на пленумах і бюро обласних, міських і районних комітетів партії, зборах партійного активу. В колективах промислових підприємств були розроблені заходи щодо посилення партійного керівництва впровадженням нових

⁵ Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник.— К., 1981, с. 62. (Підрахунки авторів).

⁶ Калакура Я. С. Борьба партии за ускорение научно-технического прогресса в промышленности в условиях развитого социализма: Обзор литературы, вышедшей на Украине в 1959—1975 гг.— Вопросы истории КПСС, 1976, № 4, с. 123—130; Остапенко И. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики. 1945—1978 гг.: Историографический очерк.— Харьков, 1979, с. 62—77; Добродумов П. О., Клапчук С. М. Діяльність КПРС по розробці і здійсненню науково-технічної політики в умовах розвинутого соціалізму: Історіографія проблеми.— УІЖ, 1979, № 4, с. 104—110 та інші.

⁷ Див.: Калакура Я. С. Указ. соч., с. 125—126; Романцов В. О. Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес. 1959—1964 рр.— УІЖ, 1965, № 7, с. 54—58; Руденко Р. Г. Из опыта работы партийной организации завода тракторного машиностроения им. Малышева по развитию рационализаторского движения. 1959—1961 гг.— Вестник Харьковского ун-та. Серия история КПСС и история народов СССР. Вып. 2.— Харьков, 1965, с. 136—142; Драк М. М. Развитие руху винахідників і раціоналізаторів на підприємствах Львівщини. 1959—1965 рр.— УІЖ, 1968, № 10, с. 100—105; Шевчук В. П. Комуністична партія України — організатор творчої активності робітничого класу. 1959—1965 рр.— Вісник Київського ун-ту. Серія історія КПРС.— К., 1968, № 2, с. 3—12; Калакура Я. С., Марискевич Г. Ф. Партійні організації України на чолі масового руху винахідників і раціоналізаторів у західних областях УРСР. 1956—1966 рр.— УІЖ, 1970, № 7, с. 11—17; Дем'янов Г. С., Руденко Р. П. Діяльність партійних організацій України по розвитку раціоналізації і винахідництва між XXI і XXIII з'їздами КПРС.— Наукові праці з історії КПРС. К., 1972, вип. 54.— с. 153—161; Остапущенко О. Т. Боротьба партійних організацій Донбасу за розвиток технічної творчості робітників-будівельників. 1959—1965 рр.— Там же, с. 118—125 та ін.

технологічних процесів та дальшій механізації й автоматизації виробництва, висвітлюються питання вдосконалення форм і методів керівництва розвитком технічної творчості мас. Автори зосереджують увагу на аналізі роботи шкіл передового досвіду, народних університетів технічного прогресу, розкривають значення зльотів, конференцій, зборів і нарад раціоналізаторів, оглядів і конкурсів, естафет і вікторин, тематичних вечорів і днів новаторів, фестивалів технічних фільмів у розвитку технічної творчості робітничого класу.

У збірнику «Партийные организации Украины в борьбе за научно-технический прогресс» (Днепропетровск, 1975.—170 с.) висвітлено досвід партійних організацій підприємств важкого машинобудування та хімічної промисловості по вдосконаленню різноманітних форм морального заохочення новаторів виробництва і розвитку соціалістичного змагання між ними у 60-і роки. Велике значення для розвитку творчої ініціативи робітників, підвищення їх моральних стимулів до праці, відзначають автори, мало запровадження Президією Верховної Ради УРСР почесних звань «Заслуженный рационализатор Украинской РСР» та «Заслуженный винаходник Украинской РСР» із врученням грамоти та срібного нагрудного знака, а також виступи періодичної преси, радіо і телебачення з цих питань. Все це одночасно сприяло й широкому поширенню передового виробничого досвіду. В збірнику показана діяльність парторганізацій по підвищенню авангардної ролі комуністів у розвитку технічної творчості робітників, вдосконаленню партійного керівництва роботою різноманітних громадських об'єднань трудящих, що сприяло росту рядів новаторів виробництва, розвитку їх творчої ініціативи.

Робота партійних організацій по прискоренню науково-технічного прогресу сприяла виникненню нових форм технічної творчості робітників, зокрема появи різноманітних громадських об'єднань трудящих — конструкторських і технологічних бюро (ГКБ, ГКТБ), бюро економічного аналізу (ГБЕА), бюро технічної інформації (ГБТІ), патентних бюро (ГПБ) та інших. Їх діяльність висвітлена в працях О. Г. Мітюкова та М. Р. Плюща⁸. В них на значному фактичному матеріалі показано зростання провідної ролі робітничого класу республіки в розвитку паливно-енергетичного комплексу та основних галузей важкої промисловості, діяльність первинних організацій, Всесоюзного товариства раціоналізаторів та винахідників (ВТРВ), різноманітні форми пропаганди передового досвіду новаторів.

Слід відзначити, що в літературі досі немає одностайності з приводу місця і часу виникнення перших ГКБ. Так, М. М. Драк, В. Ф. Остафійчук і В. Г. Поставний вважають, що ГКБ організаційно оформилися на Уралі восени 1959 р.⁹, а О. Г. Мітюков, М. Р. Плющ, В. О. Романцов, П. Т. Рущенко, В. С. Чистяков — у Харкові влітку 1959 р.¹⁰ Очевидно, найбільш близькою до істини є думка другої

⁸ Мітюков А. Г. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности 1956—1966 гг.—К., 1965.—200 с.; Плющ М. Р. Техническая творчество рабочего класса Украинской РСР. 1959—1970 гг.—К., 1973.—183 с.; Плющ М. Р. Вклад рабочего класса Украинской РСР у прискорення науково-технічного прогресу в промисловості. 50—70-і роки.—К., 1981.—246 с.

⁹ Драк М. М. Назв. стаття, с. 102; Поставной В. Г. Руководство Компартии Украины деятельностью общественных организаций по развитию трудовой активности рабочего класса республики.—Днепропетровск, 1974, с. 178; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес: 3 досвіду роботи партійних організацій України по здійсненню науково-технічної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму.—К., 1980, с. 150.

¹⁰ Мітюков О. Г. Назв. праця, с. 77; Романцов В. О. Назв. стаття, с. 55; Рущенко П. Т. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості. 1959—1965 гг.—Харків, 1969, с. 65; Плющ М. Р. Технічна творчість робітничого класу, с. 24; Чистяков В. С. Партийные организации Украины во главе движения новаторов промышленности 1959—1965 гг.—Харьков, 1974, с. 109.

групи дослідників. Про це свідчить виступ газети «Комсомольская правда», яка 7 серпня 1959 р. опублікувала повідомлення секретаря Харківського обкому комсомолу О. Шухова «Бюро творческих дерзаний» про діяльність на трьох підприємствах міста самодіяльних конструкторських бюро (так спочатку їх називали — *авт.*), ініціатива створення яких була схвалена Харківським обкомом партії і раднар-госпом. А 4 листопада того ж року в кореспонденції Г. Удовенка на сторінках тієї ж газети розповідалося про досвід роботи таких бюро та організацію навчання на їх базі комсомольських працівників міста, а також представників комсомольських організацій промислових підприємств інших міст країни, які приїжджали знайомитися з досвідом харків'ян. Це дає підстави зробити припущення, що подібних ГKB на той час у країні ніде не було створено, або їх діяльність не мала такого значення, як у Харкові.

Загальним для більшості праць, присвячених досліджуваній проблемі є те, що в них немає чіткого викладу питання про виникнення та діяльність громадських об'єднань трудящих. Автори здебільшого констатують їх появу як свідчення зрослої комуністичної свідомості робітників, їх турботу про вдосконалення технічного устаткування виробництва, а також як результат партійної підтримки руху новаторів. На нашу думку, поява ГKB, ГTB, ГBEA та інших творчих об'єднань трудящих була обумовлена насамперед втіленням в життя партійних настанов про прискорення науково-технічного прогресу. В рішенні липневого (1955 р.), червневого (1959 р.) Пленумів ЦК КПРС, в листі ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 5 червня 1958 р. «Про дальший розвиток механізації і автоматизації виробничих процесів», в «Контрольних цифрах розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки» передбачався дальший розвиток технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, перехід до комплексної механізації й автоматизації промислового виробництва¹¹. Розв'язання цього завдання вимагало активізації зусиль кожного трудового колективу. З масовим поширенням на Україні руху за комуністичне ставлення до праці один з пунктів зобов'язань його учасників передбачав боротьбу за дальший розвиток науково-технічного прогресу.

Партійні організації республіки спрямовували роботу трудових колективів промислових підприємств на виконання поставлених партією завдань. Трудовий ентузіазм робітничого класу, його творче ставлення до праці сприяло народженню цінних патріотичних трудових починів. Серед них — громадські об'єднання новаторів виробництва з інженерно-технічними працівниками, діяльність яких має не лише велике економічне значення, а й соціальне.

На республіканській науково-практичній конференції «XXV з'їзд КПРС і актуальні питання партійного будівництва» були порушені питання технічної творчості робітничого класу. Серед різноманітних форм цієї творчості в матеріалах конференції висвітлюється діяльність комісій, груп і постів сприяння технічному прогресу, рад новаторів, комплексних бригад винахідників і раціоналізаторів. Значну роль у цьому процесі відіграли партійні комітети промислових підприємств республіки. Вони приділяли увагу впровадженню у виробництво нових досягнень науки і техніки, підвищенню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції і поліпшенню її якості. Це допомагало виховувати у робітників і інженерно-технічних працівників почуття відповідальності за технічний стан своїх підприємств, сприяло досягненню позитивних результатів. Робота комісій, постів і груп сприяння

¹¹ Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС.— К., 1959, с. 215—230; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1968, т. 4, с. 412—428; КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 7, с. 70—89, 498—529.

технічному прогресу, які виникли в робітничому середовищі в кінці 50-х років, витримали перевірку часом і сьогодні в усіх областях республіки діють ради і комісії сприяння технічному прогресу і підвищенню якості продукції¹². Ці ради зробили значний внесок у справу зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва, бо саме через них до розв'язання завдань технічного прогресу залучались широкі кола вчених, інженерів, техніків, передовиків і новаторів виробництва, партійні організації зміцнювали творчі зв'язки науковців і виробничників. З метою координації роботи партійних комітетів у цьому напрямі та забезпечення вищої результативності в роботі у 1983 р. утворено раду сприяння науково-технічному прогресу при ЦК Компартії України¹³.

Діяльність парторганізацій республіки по розвитку технічної творчості робітничого класу на протязі всього досліджуваного періоду висвітлена в нарисах історії обласних партійних організацій. В них показано керівну роль партійних організацій в прискоренні науково-технічного прогресу і розвитку технічної творчості робітничого класу, їх організаторська та ідейно-виховна робота по залученню широких мас трудящих до вирішення завдань науково-технічної політики КПРС і Радянської держави. З ініціативи партійних органів проводились громадські огляди-конкурси на кращу організацію раціоналізації і винахідництва, місячники-огляди масового впровадження у виробництво внесених пропозицій, тематичні конкурси, рейди-перевірки стану раціоналізаторської роботи, наради, конференції і зльоти.

В «Очерках истории Харьковской областной партийной организации» (Харьков, 1980) відзначається, що внаслідок цілеспрямованої роботи обкому партії і первинних парторганізацій рух винахідників, раціоналізаторів та ІТП значно активізувався, зросло число комплексних бригад новаторів, громадських конструкторських бюро (с. 464).

Діяльність Компартії України по розвитку новаторського руху трудящих у досліджуваній період знайшла висвітлення в працях партійних працівників¹⁴, в яких аналізуються основні форми партійного керівництва розвитком технічної творчості мас, міститься значний фактичний матеріал. Так, в книзі першого секретаря Запорізького обкому Компартії України М. М. Всеволожського¹⁵ висвітлено досвід роботи партійних комітетів, первинних партійних і громадських організацій області по розвитку технічної творчості робітників і залученню їх до боротьби за підвищення ефективності використання трудових ресурсів на основі механізації і автоматизації виробництва і скорочення ручної праці. В області розроблено і здійснено комплекс заходів по дальшому розвитку технічної творчості трудящих, організовано змагання під девізом «Ручну працю — на плечі машин». З цією метою створено обласну методичну раду по підвищенню ефективності використання трудових ресурсів і скороченню ручної праці, проведено пас-

¹² Див.: Шраменко В. М. Деятельность партийных организаций по ускорению научно-технического прогресса и внедрению его достижений в производство.— В сб.: Передовой опыт — в практику партийной работы: Материалы республиканской научно-практической конференции «XXV съезд КПСС и актуальные вопросы партийного строительства». — К., 1977, с. 312.

¹³ Рад. Україна, 1983, 16, 27 верес.

¹⁴ Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы партийных организаций Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении научно-технического прогресса.— К., 1983.—394 с.; Качура Б. В. С позиции эффективности.— К., 1978.—128 с.; Сила творческого содружества.— К., 1978.—191 с.; Від з'їзду до з'їзду.— К., 1980.—263 с.; Подшивалов В. І. Творча співдружність науки і виробництва.— У зб.: Змагання очолюють комуністи. К., 1980, с. 21—31.

¹⁵ Всеволожский М. Н. На основе комплексной программы: Из опыта работы Запорожской областной партийной организации по сокращению ручного труда.— К., 1980.—85 с.

портизацію всіх ручних робіт, в ході якої визначили свої завдання раціоналізатори і винахідники, ради ВТРВ, науково-технічних товариств (НТТ), профспілкові організації.

З ініціативи Запорізького обкому партії в усіх трудових колективах було налагоджено пропаганду технічних знань і передового досвіду. При організації змагання новаторів широко практикувалося прийняття особистих і колективних соціалістичних зобов'язань, індивідуальних творчих планів інженерно-технічними працівниками, заключення парних договорів на змагання між винахідниками і раціоналізаторами, творчими комплексними бригадами, колективами цехів, підприємств, інститутів, проведення конкурсів і оглядів. Створено також необхідну експериментальну і технічну базу для вирішення завдань механізації й автоматизації виробничих процесів, для успішної роботи новаторів. У всіх міських і районних комітетах партії розроблено плани ідеологічного забезпечення розвитку цього руху.

В результаті, області 5 років підряд, починаючи з 1972 р., виходила переможцем Всесоюзного змагання за досягнення кращих результатів у винахідництві й раціоналізаторстві, досвід роботи обласної партійної організації по розвитку технічної творчості трудящих був схвалений Центральним Комітетом Компартії України¹⁶. У жовтні 1978 р. в Запоріжжі відбувся Всесоюзний семінар «Досвід роботи партійних, профспілкових та господарських організацій Запорізької області по прискоренню скорочення ручної праці на виробництві». На промислових підприємствах області на той період введено в експлуатацію 697 механізованих поточних і автоматичних ліній, комплексно механізовано 512 дільниць і цехів, впроваджено понад 4,5 тис. прогресивних технологічних процесів, освоєно виробництво близько 600 нових видів виробів. Виконання заходів по новій техніці дало змогу одержати лише на промислових підприємствах області економічний ефект на десятки мільйонів карбованців. В одинадцятій п'ятирічці трудові колективи області зобов'язались скоротити тяжку ручну працю вдвічі, механізувати працю 30 тис. робітників¹⁷.

Досвід роботи Запорізької обласної партійної організації по розвитку масової технічної творчості трудящих, за скорочення ручної праці і підвищення ефективності суспільного виробництва чекає на дальше дослідження. Патріотичний рух «Ручну працю — на плечі машин», розпочатий запоріжцями, знайшов висвітлення в літературі останніх років. Проте в ній слабо розкривається участь парторганізацій в цьому процесі¹⁸.

Діяльність партійних організацій Донецької області по підвищенню технічного оснащення і культури виробництва розкрито в книзі її колишнього першого секретаря Б. В. Качури¹⁹. З метою координації зусиль вчених і трудових колективів підприємств, поєднання наукових досліджень з ініціативою і творчим пошуком трудящих при обласному, міських та районних комітетах партії Донеччини створені ради сприяння підвищенню ефективності виробництва, до складу яких входять вчені, інженерно-технічні працівники і передовики виробництва. Поряд з питаннями розробки, створення і застосування нової техніки і прогресивної технології, засобів управління складними виробничими процесами, ці ради вивчають і розповсюджують передовий досвід,

¹⁶ Технічної творчості трудящих — широкий розмах: У Центральному Комітеті Компартії України. — Рад. Україна, 1976, 5 трав.

¹⁷ Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная, с. 98.

¹⁸ Фатюха Л. К., Авхимов В. К. Ручной труд на плечи машин. — Днепропетровск, 1978. — 70 с.; Воденіков І. Г. На плечі машин. — У кн.: Від з'їзду до з'їзду, с. 21—30; Вороб'єв А. К. Соревнование: свершения и перспективы. — Днепропетровск, 1981 — 111 с.; Демин Ю. Ручной труд — на плечи машин. — Коммунист, 1981, № 11, с. 19—29 та ін.

¹⁹ Качура Б. В. Указ. соч.

націлюють партійні організації на конкретну роботу по розширенню технічних і економічних знань членів трудових колективів, організують навчання партійного та господарського активу.

Перший секретар Харківського обкому Компартії України В. П. Мисниченко²⁰ в статті «У боротьбі за науково-технічний прогрес» розповів про діяльність обкому партії, партійних організацій промислових підприємств Харківщини по забезпеченню творчої ініціативи робітничого класу у прискоренні науково-технічного прогресу. Особлива увага приділяється впровадженню в народне господарство винаходів і раціоналізаторських пропозицій, поширенню передового досвіду з питань прискорення науково-технічного прогресу.

Діяльність Компартії України по розвитку технічної творчості робітничого класу в 70-і роки в літературі висвітлена лише в окремих розділах колективних монографій, працях В. П. Шевчука і А. А. Ручки та інших публікаціях²¹. В них показано кількісне зростання винахідників і раціоналізаторів, їх творчий внесок в підвищення науково-технічного рівня промислових підприємств, економічний ефект від використання в народному господарстві запропонованих пропозицій. Серед особливостей технічної творчості робітників на сучасному етапі автори називають тенденцію росту її масовості і економічної ефективності, колективний характер, збільшення числа молоді серед раціоналізаторів і винахідників, її зростаючий науково-технічний рівень.

В літературі відзначається, що високий загальноосвітній рівень та професійна кваліфікація сучасних робітників змінюють і сам характер їх раціоналізаторських пропозицій та винаходів, які все більше базуються не лише на власному емпіричному досвіді, а й на досягненнях сучасної науки, що дало змогу зробити висновок про перетворення технічної творчості в науково-технічну²².

Якісні зміни в розвитку технічної творчості робітничого класу, що сталися в 70-і роки, обумовлені цілеспрямованою діяльністю партії по прискоренню науково-технічного прогресу. В результаті значно підвищився науково-технічний рівень сучасного промислового виробництва, що вимагало високої загальноосвітньої культури і професійної кваліфікації робітників, сприяло поліпшенню характеру і умов їх праці. Проте механізм партійного керівництва цим рухом, умови і фактори його дальшого розвитку розкриті ще недостатньо. Широкі можливості для технічної творчості мас відкриваються в умовах виробничих і

²⁰ Мисниченко В. П. У боротьбі за науково-технічний прогрес.— У кн.: Від з'їзду до з'їзду, с. 11—20.

²¹ Авангард трудового колективу: З досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.— К., 1976, с. 137—160; Ручка А. Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1977, с. 44—50; Шевчук В. П. Зростання творчої активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1979, с. 25—29; Остафійчук В. Ф., Білоусов Л. Ю. Партійне керівництво вдосконаленням форм технічної творчості робітничого класу. 1971—1975 рр.: На прикладі УРСР.— Вісник Київського ун-ту. Актуальні питання історії КПРС. Вип. 12.— К., 1979, с. 86—92; Робітничий клас України в боротьбі за виконання рішень XXV з'їзду КПРС.— К., 1980, с. 45—96; Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес: Історичний нарис.— К., 1980, с. 48—114; Береза В. Я., Чугуєнко А. Б. Руководство партийных организаций промышленности предприятий Украины движением изобретателей и рационализаторов в годы десятой пятилетки.— Вестник Харьковского ун-та, № 206. Серия история КПСС. Вип. 15.— Харьков, 1980, с. 3—9; Белоусов Л. Ю., Остафийчук В. Ф., Городяненко В. Г. О работе партийных организаций Украины по развитию коллективных форм технического творчества рабочего класса в условиях развитого социализма.— Научные труды по истории КПСС. Вип. 112.— К., 1981, с. 70—76; Рущенко П. Т., Щербак В. М. О работе партийных организаций Украины по вовлечению трудящихся в рационализаторское и изобретательское движение в промышленности. 1971—1975 гг.— Там же, с. 57—64.

²² Шевчук В. П. Назв. праця, с. 26; Советский рабочий: социальный и духовный облик.— Минск, 1983, с. 171—172; Социалистическое соревнование и развитие технического творчества в условиях зрелого социализма.— К., 1983, с. 4, 31, 226.

науково-виробничих об'єднань. Всі ці питання чекають висвітлення у вітчизняній історіографії.

В 70-і роки економічна політика КПРС була спрямована на підвищення ефективності суспільного виробництва. Важливою умовою його зростання є економія сировинних, матеріальних і трудових ресурсів. У матеріалах XXV і XXVI з'їздів партії відзначалось, що питання економії є стрижнем економічної політики і від вмілого і ефективного використання всіх наявних ресурсів у значній мірі залежить наш дальший рух вперед ²³.

У всенародному поході за економію і бережливість беруть активну участь члени первинних організацій ВТРВ, НТТ та інших громадських об'єднань трудящих. Партійні організації направляють їх зусилля на вдосконалення технологічних процесів, організації праці, вивчення і поширення передового досвіду. Новатори виробництва входять до складу оглядових комісій і рад, відкривають особисті рахунки економії, беруть участь у соціалістичному змаганні за економію і бережливість. Однак узагальнення досвіду партійних організацій республіки по спрямуванню технічної творчості робітників на підвищення ефективності виробництва, економію матеріальних і трудових ресурсів поки що не стало предметом спеціального дослідження науковців, які працюють над даною проблематикою. В той же час, як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш К. У. Черненко на зустрічі з робітниками московського металургійного заводу «Серп і молот», «тільки ініціатива, особистий вклад кожного — від робітника до директора — у проведенні курсу на посилення режиму економії скрізь і в усьому дадуть відчутні результати» ²⁴. Це важливе методологічне положення є основою для розкриття теми.

Таким чином, в літературі з питань партійного керівництва розвитком технічної творчості робітничого класу і залучення його до прискорення науково-технічного прогресу в досліджуваний період показана роль КПРС в його розвитку, зростання масовості і економічної ефективності руху раціоналізаторів і винахідників, механізм партійного керівництва ним. Проте в ній, як справедливо підкреслює В. І. Касьяненко ²⁵, не показана роль робітничого класу в розвитку науки і техніки; не розкритий механізм співробітництва робітничого класу, ІТП і вчених, умови й фактори зростання технічної творчості трудящих. В розглянутих працях недостатньо використано матеріали обласних, районних та фабрично-заводських багатотиражних газет, первинних організацій і рад ВТРВ тощо.

Потребує дальшого узагальнення досвід роботи партійних організацій по розвитку нових форм і особливостей технічної творчості робітників в роки дев'ятої і особливо десятої п'ятирічок. Узагальнення цього досвіду сприятиме прискоренню науково-технічного прогресу в нашій країні.

В. Т. ПОЗНЯК (Київ), Т. П. МАНДЕБУРА (Київ)

²³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 50; Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 50.

²⁴ Рад. Україна, 1984, 30 квіт.

²⁵ Касьяненко В. И. Развитой социализм: историография и методология проблемы.— М., 1976, с. 82.

ВИХОВАННЯ НОВОЇ ЛЮДИНИ — ПРОГРАМНА МЕТА КПРС

*Идеологическая работа: опыт, проблемы.
/ Ред. кол. Л. М. Кравчук и др. —*

Киев: Политиздат Украины, 1982—1983.—

*Вып. 1. Вопросы идейно-политического,
трудового и нравственного воспитания
молодежи.— 359 с.;*

*Вып. 2. Единство идеологической и
организаторской работы.— 422 с.;*

*Вып. 3. Совершенствование
идеологической, массово-политической
работы.— 351 с.*

/ Сост. Ю. М. Дяченко, И. П. Стафийчук.

На лютовому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар нашої партії товариш К. У. Черненко підкреслював: «Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання»¹. Саме під цим кутом зору питання ідейно-політичної, масово-політичної діяльності розглядалися на XXVI з'їзді КПРС та червеному (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС. Маючи ясні програмні цілі, партія добивається, щоб ідейно-політична робота повністю відповідала характерові величких завдань періоду розвинутого соціалізму. З огляду на це становить значний інтерес видання, три випуски якого вже побачили світ.

Колектив авторів рецензованих книг налічує 80 партійних, радянських, господарських працівників, учених. Вони детально аналізують основні напрями, форми і методи роботи партійних, комсомольських, профспілкових та інших громадських організацій, спрямовані на формування у трудящих комуністичного світогляду, вироблення активної життєвої позиції, показують, як на ділі забезпечується єдність ідейно-політичної та організаторської діяльності, роль у цьому усної пропаганди і політичної агітації, шляхи добору, навчання і виховання ідейно-політичних кадрів.

Суть і форми ідейно-політичної роботи партійних організацій України, в тому числі проблема виховання ідейно загартованих, активних борців за справу комунізму, полум'яних патріотів та інтернаціоналістів, всебічно проаналізовані у статтях члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького.

У першому випуску, присвяченому проблемам комуністичного виховання молоді, товариш В. В. Щербицький виступив із статтею «Виховувати ідейно загартованих,

активних борців за справу комунізму, полум'яних патріотів та інтернаціоналістів», в якій ґрунтовно розкрив завдання комсомольських організацій республіки в світі рішень XXVI з'їзду КПРС. У ній підкреслюється, що чудові традиції Ленінського комсомолу примножуються в повсякденних справах тих, хто сьогодні своєю самовідданою працею зміцнює економічну та оборонну могутність нашої Батьківщини. Сучасна молодь відрізняється від попередніх поколінь значно вищим культурно-освітнім рівнем, більшими можливостями застосування своїх творчих сил і обдарувань в ім'я рідної Вітчизни. В міру зростання освіченості молоді збільшується її громадсько-політична активність, ідейна зрілість. Нинішні комсомольці, як їх батьки та діди, беззавітно віддані справі партії, справі Великого Жовтня, полум'яні радянські патріоти, переконані інтернаціоналісти. Товариш В. В. Щербицький наголосив, що юнакам і дівчатам потрібно наполегливіше оволодівати теорією марксизму-ленінізму, рішуче боротися проти будь-яких проявів буржуазної ідеології, вміти розвінчувати антирадянські наклепи націоналістичної пропаганди, ідейно-політичні диверсії зарубіжних імперіалістичних центрів.

У статті на конкретних прикладах показано, що, беручи активну участь у розв'язанні найважливіших народногосподарських завдань, молодь проходить школу свідомого, творчого, воїстину комуністичного ставлення до праці, до громадської роботи.

Методологічною основою першого випуску збірника стала вимога нашої партії про необхідність комплексного підходу до комуністичного виховання. В його чотирьох основних розділах розкрито різні аспекти діяльності партійних організацій, спрямованої на вдосконалення ідейно-політичного, трудового, морального виховання юнаків і дівчат.

Питання партійного керівництва вихованням молодих будівників комуністичного суспільства розкрив у своїй статті кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Компартії України товариш О. С. Капто. Для виховання політично активних, знайомих справу людей, підкреслив він, парторганізації використовують різноманітні форми і методи, зокрема допомагають комсомольцям вчитися у комуністів мистецтву пропаганди й агітації, наполегливо втілюють у життя науковий підхід до організації виховної роботи, зміцнюють взаємозв'язок організаторської та ідейно-політичної діяльності, слова і діла, формують активну життєву позицію молоді.

О. С. Капто приділив особливу увагу основним напрямам роботи партійних і комсомольських організацій по формуванню у юнаків та дівчат марксистсько-ленін-

¹ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року. К., 1984, с. 16.

ського світогляду, утвердженню в їх свідомості високих комуністичних ідеалів. Це — і політичне навчання, і усна політична агітація, і робота засобів масової інформації та пропаганди, різноманітні форми і методи ідейно-виховної діяльності в трудових колективах. Автор докладно аналізує процес вивчення різними категоріями і групами молоді марксистсько-ленінської теорії, питань внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави, а також шляхи перетворення політичних знань у стійкі переконання. Водночас він наголошує на ще не розв'язаних проблемах, показує методи їх вирішення.

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС актуальні питання партійного керівництва ідеологічною роботою серед молоді розглядають Т. В. Глазак, М. І. Іванеско, І. І. Скиба, А. І. Корнієнко. З їх читачі дізнаються про досвід діяльності місцевих партійних організацій у справі розвитку системи комсомольської політосвіти, проведення контрпропагандистських заходів, створення лекторіїв, таборів праці та відпочинку, музеїв та кімнат революційної, бойової і трудової слави, політклубів, бюро політичної інформації тощо. Наприклад, у Чернівецькій області лише в 1981 р. було прочитано в молодіжних аудиторіях більш як 7 тис. лекцій. Для студентської та шкільної молоді працює постійно діючий лекторій «Світ сьогодні», а для учнів профтехучилищ — громадсько-політичний клуб «Ми і планета». В області створено 151 молодіжний лекторій (с. 64). У цілому в республіці відкрито близько 8,5 тис. шкіл молодого лєнінця, понад 12 тис. шкіл основ марксизму-ленінізму, 33,5 тис. шкіл суспільно-політичних знань (с. 107—108).

Послідовно висвітлюючи питання ідейно-політичного виховання комсомольців та молоді, автори наголошують, що серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи є формування марксистсько-ленінського світогляду. На сторінках збірника переконливо показано, що цей процес у молодого покоління, як і в усіх радянських людей, проходить під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів: соціального середовища, соціалістичного способу життя, цілеспрямованої виховної діяльності партійних організацій, державних органів, школи, засобів масової інформації та пропаганди, культурно-освітніх закладів, громадських організацій. Автори розкривають і такі фактори впливу на формування марксистсько-ленінського світогляду молоді, як фізичне, естетичне та атеїстичне виховання.

«Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»², — ці слова В. І. Леніна стали керівництвом до дії для партійних, комсомольських організацій, усіх, хто причетний до виховання молоді, її підготовки

до активної участі у комуністичному творенні.

Розглядаючи процес трудового виховання юнаків і дівчат, автори підкреслюють, що на становлення і зміцнення їх активної життєвої позиції впливає трудовий колектив. Яскравими прикладами цього є, зокрема, праця молодих шахтарів Горлівки, сталеварів «Азовсталі», студентів Донецького політехнічного інституту і школярів Валер'янівської середньої школи Волноваського району Донецької області, які вчаться самовіддано трудитись у старших товаришів, прославлених людей праці.

Трудова активність, моральний світ молоді села, бійців ударних комсомольських будов, учнів профтехучилищ, школярів стали об'єктом досліджень партійних, комсомольських, радянських працівників — авторів першого збірника.

Всі три рецензованих випуски є багатоплановими і в цілому змальовують широкую картину передового досвіду організації та вдосконалення ідеологічної роботи в республіці, зокрема у другому випуску показана єдність ідеологічної та організаторської діяльності. Він відкривається статтею кандидата в члени Політбюро ЦК Компартії України, секретаря ЦК Компартії України товариша О. С. Капта «Творчо, конкретно, по-діловому». Червоною ниткою в ній, як і в усіх інших матеріалах збірника, проходить ідея послідовного додержання принципу єдності ідеологічної, організаторської та господарської роботи. Повсякденна практика переконує нас у тому, пише О. С. Капто, наскільки важливо в органічній єдності здійснювати заходи, спрямовані на поглиблення змісту і вдосконалення форм ідеологічної роботи. Цей процес буде тим успішнішим, чим ретельніше продумуються всі питання на стадії їх опрацювання, чим конкретнішими є вказівки і рекомендації для первинних партійних організацій, чим повніше забезпечуються наступність і послідовність навчання і виховання, чим більш творчо використовуються випробувані та нові форми, продумано, у взаємозв'язку вирішуються організаційні, методичні, кадрові, технічні та інші проблеми (с. 8).

Автор наводить аргументовані докази того, що перебудова ідеологічної діяльності здійснюється шляхами, виробленими партією на її XXVI з'їзді, в наступних документах.

У проведенні ідеологічної, політико-виховної діяльності, як підкреслюється у збірнику, за останні роки відбулися помітні зміни, зокрема намітилися тенденції переміщення центру цієї роботи в трудові колективи, поглиблення диференційованого підходу до різних категорій трудящих, зростання уваги партійних, державних і громадських організацій до проблем комуністичного виховання підростаючого покоління. Остання тенденція знайшла відображення у статті 15 Закону Союзу РСР про трудові колективи, а також в «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійної школи».

У другому випуску збірника розкрито деякі питання методології ідеологічної ро-

² Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.). — Повне збір. творів, т. 41, с. 302.

боти. Так, ленінській концепції ідеологічної, політико-виховної діяльності партії і держави, громадських організацій присвячена стаття директора Інституту філософії АН УРСР В. І. Шинкарука. Єдність теорії і практики як одна з найважливіших закономірностей розвитку Комуністичної партії, поєднання організаторської та ідеологічної роботи, єдність слова і діла, закономірність комплексного підходу до розв'язання завдань ідеологічної діяльності — теми досліджень співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України В. Ф. Шевченка, Л. М. Гордієнка, В. К. Василенко, секретаря Одеського обкому Компартії України Г. Д. Максименка та інших.

Належна увага у другому випуску приділяється змісту, формам і методам комуністичного виховання трудящих, насамперед таким його компонентам, як ідейно-політичне, трудове, моральне, естетичне, інтернаціональне виховання. При цьому розкриваються специфічні сторони того чи іншого напрямку роботи, підкреслюється їх діалектичний взаємозв'язок, розглядається результативність.

Актуалізація змісту, вдосконалення багатьох ділянок і сфер ідеологічної роботи, збагачення її форм, які мають відповідати сучасними високим запитам радянських людей, діяльність партійних організацій по мобілізації трудящих на виконання народногосподарських планів та завдань стали предметом дослідження Ю. Н. Єльченка, М. М. Всеволозького, В. О. Сологуба, Б. Т. Гончаренка, І. К. Лутака, В. П. Мисниченка та інших партійних керівників. У своїх статтях вони показали грандіозні звершення трудящих Радянської України в братній сім'ї народів нашої багатонаціональної держави. Невичерпним джерелом мудрості, творчої наснаги радянських людей, їх впевненості у майбутньому, як показують автори, є марксистсько-ленінська ідеологія.

В останньому розділі другого випуску збірника розкриваються великі виховні можливості трудових колективів, аргументовано показано, що колективізм є найважливішим принципом організації соціалістичного суспільства. Через трудовий колектив кожна радянська людина міцними узами зв'язана з усією країною, живе її успіхами і турботами.

Автори виявили нові грані й аспекти підвищення трудової, громадської і творчої активності різних категорій трудящих. Багато уваги приділено організації соціалістичного змагання, зміцненню зв'язку науки і виробництва, шляхам інтенсифікації виробничих процесів у різних галузях народного господарства, розв'язанню соціальних проблем. Це має велике значення для поширення передового досвіду ідеологічної роботи, його якнайшвидшого втілення на практиці, дотримання принципу безперервності й наступності політико-виховної роботи.

Третій випуск присвячений проблемам удосконалення партійної пропаганди, усної політичної агітації, підвищенню дієвості засобів масової інформації і пропаганди,

поліпшенню добору, навчання і виховання ідеологічних кадрів. Він відкривається статтею члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького «Ідеологічну роботу — на рівень сучасних завдань». У ній показано, що між організаторською, господарською і виховною діяльністю існує діалектичний взаємозв'язок, підкреслюється, що всі засоби ідеологічної роботи повинні бути спрямовані на посилення пропаганди досягнень науково-технічного прогресу, підтримку починань новаторів виробництва, вироблення у трудящих сучасного економічного мислення, соціалістичної підприємливості, діловитості. Товариш В. В. Щербицький наголошує, що в тісній єдності виховної роботи з розв'язанням соціально-економічних завдань, з діяльністю людей у сфері праці та управління формується особистість соціалістичного трудівника, якому органічно притаманне почуття прямої причетності до вирішення суспільних проблем, близькі не тільки особисті трудові успіхи, благополуччя, авторитет, але й справи товаришів по роботі, трудового колективу, всієї країни (с. 13—14).

Значна увага в статті приділена підвищенню наукового рівня, вдосконаленню форм і методів ідеологічної, масово-політичної роботи, зокрема розкривається значення вдосконалення системи народної освіти для виконання програмної мети партії — виховання нової людини. У ній розглядаються також проблеми розвитку суспільних наук, показано роль радянської багатонаціональної літератури і мистецтва в збагаченні духовного життя суспільства, вихованні всебічно і гармонійно розвиненої особи.

Безумовно, заслуговує на увагу практика організації політичного навчання, підвищення кваліфікації керівних кадрів. Досвідом роботи в цьому напрямі діляться перші секретарі обкомів партії: Дніпропетровського — В. Г. Бойко, Івано-Франківського — І. І. Скиба.

Форми і методи ідейно-політичного, трудового, морального, інтернаціонального, патріотичного виховання розкриті у статтях першого секретаря Львівського обкому партії В. Ф. Добрика, секретаря Житомирського обкому партії В. Є. Острожинського, першого секретаря Запорізького обкому партії М. М. Всеволозького, першого секретаря Черкаського обкому партії І. К. Лутака та інших авторів. У них також наводяться яскраві приклади збагачення та актуалізації змісту партійного навчання, підвищення методологічного і методичного рівня занять. Не замовчують автори і певних недоліків і проблем, які ще існують у виховному процесі. Цінним є й те, що в збірнику показано шляхи викоренення таких негативних явищ, як формалізм, шаблон, школярство тощо. На наш погляд, сьогодні дуже актуальним є висновок першого секретаря Харківського міського обкому партії В. І. Подшивалова про те, що системний підхід до справи виховання передбачає не тільки роботу з людьми в колективі, але й поза виробництвом, роз-

в'язання проблеми вільного часу, організацію пропаганди і агітації, культурного дозвілля в мікрорайонах, гуртожитках, місцях масового відпочинку (с. 129). На конкретних прикладах автор ділиться досвідом вирішення цих питань партійними й громадськими організаціями Харкова.

У книзі докладно аналізується діяльність партійних комітетів, первинних парторганізацій у справі підвищення ідейно-політичного рівня та дієвості засобів масової інформації і пропаганди. Статті В. Я. Сіробабі, В. Я. Стадніченка, А. В. Мясловського, В. Г. Дикусарова та інших присвячені вдосконаленню форм і методів розміщення матеріалів у газетах, теле- і радіопередачах, шляхам поліпшення інформування громадськості про діяльність партійних, радянських, господарських органів, громадських організацій, а також якості і тематичному спрямуванню публікацій і передач.

У сучасних умовах, зазначав товариш В. В. Щербіцький, потрібні кадри не просто знаючі, а творчо-мислячі, ініціативні, здатні оперативно і грамотно діяти у відповідності з обстановкою на тій чи іншій ділянці роботи, які вміють передбачити політичні результати своїх дій³.

Матеріал збірника, присвячений цій проблемі, являє собою аналіз основних аспектів роботи партійних організацій у напрямі вдосконалення системи підготовки і виховання агітаційно-пропагандистських кадрів, підвищення їх ідейно-теоретичного рівня, методичної майстерності. Цікавий досвід щодо цього нагороджений у Чернігівській, Донецькій, Вінницькій, Житомирській, Одеській та інших областях. Він узагальнений в статтях Л. М. Кравчука, Т. І. Па-

³ Щербіцький В. В. Подбор и воспитание кадров, повышение ответственности руководителей.— *Партийная жизнь*, 1981, № 15, с. 11.

насенка, М. В. Багрова, Г. П. Єрхова. З цим колом питань пов'язана підготовка у вузах республіки викладачів суспільних наук, учителів загальноосвітніх шкіл. Про неї розповідають Л. О. Каніщенко та В. С. Шевченко.

Всі три випуски збірника відповідають об'єктивним потребам розвитку ідеологічного, політико-виховного процесу. Вони дають можливість працівникам ідеологічного фронту ознайомитися з передовим досвідом, дізнатися про те, що не розв'язані проблеми. Позитивним є те, що в кожному випуску розкривається діяльність партійних комітетів і первинних парторганізацій республіки. Ці випуски, безумовно, стануть у пригоді партійним, комсомольським, усім ідеологічним працівникам, викладачам і слухачам партійних та комсомольських шкіл, університетів марксизму-ленінізму, лекторам і пропагандистам, суспільствознавцям, учителям, тим, хто цікавиться питаннями теорії та практики ідеологічної, політико-виховної роботи.

Разом з тим, на нашу думку, необхідно продовжувати дослідження у галузі ідеологічної роботи, зокрема її педагогічних і психологічних аспектів. Варто, щоб об'єктами вивчення стали учнівські та студентські, педагогічні, наукові й трудові колективи. На цьому слід зосередити зусилля як практиків, так і вчених-суспільствознавців. У майбутніх виданнях доцільно було б показати загострення ідейного протиборства між двома світовими системами, приділити більше уваги викриттю буржуазних фальсифікацій політики партії в справі комуністичного виховання трудящих.

В цілому всі три збірники є значним вкладом у вивчення ідеологічної, політико-виховної роботи КПРС та її бойового заgonу — Компартії України.

Л. Ф. ГАЙДУКОВ (Київ),
О. В. КУЗЬМІНЕЦЬ (Київ)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В СРСР

Комаренко Н. В.

Дружба и сотрудничество народов СССР: Украинская советская историография.

Київ: Наук. думка, 1984.—216 с.

Суспільствознавцями нашої країни вже проведено значну роботу по вивченню широкого спектра питань зміцнення дружби і співробітництва народів СРСР. Зростання кількості наукової літератури з цих проблем зумовлює необхідність проведення її історіографічного аналізу, підведення підсумків і визначення шляхів дальшого поглиблення досліджень у цій важливій сфері політики Комуністичної партії та Радянського уряду.

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує історіографічна праця Н. В. Ко-

маренко. Спираючись на узагальнюючі монографічні розробки, написані на загальносоюзному матеріалі, автор вперше робить спробу проаналізувати наукову літературу з проблем розвитку національних відносин, дружби й співробітництва народів Союзу РСР, яка вийшла на Україні за роки Радянської влади.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом. Аналіз літератури в ній дається на основі виділення основних етапів історії вивчення національних відносин у нашій країні від перемоги Великого Жовтня до початку 80-х років. При цьому вдало показується специфіка досліджень на кожному з цих етапів.

Значну увагу автор приділяє аналізу ленінської теоретичної спадщини з питань національної політики, що є методологічною основою всіх розглянутих в монографії праць.

Н. В. Комаренко цілком правомірно констатує, що за останні десятиріччя значно

зріс інтерес з боку радянських суспільствознавців до теоретичної спадщини В. І. Леніна та його практичної діяльності по розв'язанню проблем національної політики в нашій країні. Про це свідчить вихід у світ ряду видань як в цілому по Союзу РСР, так і на Україні зокрема.

В рецензованій монографії підкреслюється важливе значення книг, брошур, промов і статей відомих партійних і державних діячів — соратників Володимира Ілліча, зокрема Ф. Е. Дзержинського, М. І. Калініна, С. М. Кірова, Я. М. Свердлов, В. П. Затонського, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського та ін. Автор вказує, що більшість їх праць є актуальною й сьогодні, оскільки для них характерний тісний зв'язок з практикою будівництва нового життя. При цьому звернено увагу на те, що в деяких з цих праць зустрічаються нечіткі чи застарілі, а іноді й помилкові твердження, хоча в цілому вони написані з класових позицій, відстоюють і далі розвивають марксистсько-ленінське вчення з національного питання, мають важливе значення для викриття фальсифікаторів політики КПРС з цього питання.

Чільне місце в книзі приділено розкриттю ролі Комуністичної партії і Радянської держави у розв'язанні проблем національно-державного будівництва, у всебічному розвитку та зміцненні дружби й співробітництва народів СРСР. Автор узагальнює теоретичні висновки і практичні рекомендації з цих питань, що викладені в матеріалах партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС та в документах компартій союзних республік. Вказано на велике теоретичне й політичне значення Конституції СРСР (1977 р.), яка розкриває якісно новий характер національних відносин у розвинутому соціалістичному суспільстві, відображає торжество ленінської національної політики КПРС, дружби, рівності, братерства і тісного співробітництва народів Союзу РСР.

У книзі зазначено, що в промовах і працях керівників Комуністичної партії та Радянської держави далшу теоретичну розробку стосовно до умов розвинутого соціалізму одержали ленінські ідеї розвитку національних відносин у нашій країні. Автор підкреслює велике значення цих праць і виступів для вивчення складних і багатогранних процесів становлення і розвитку братерської дружби народів СРСР.

Враховуючи велику роль національних відносин в будівництві соціалізму і комунізму, Н. В. Комаренко особливе місце відводить ґрунтовному аналізу праць, в яких досліджуються ці проблеми. Зокрема, в монографії зазначено, що на різних етапах історичного розвитку країни та її науки рівень вивчення і розробки такого роду питань був не однаковим. На думку автора, це залежить від джерелознавчої та документальної бази, достатньої кількості наукових кадрів, накопиченого досвіду вивчення історії Радянської держави.

В праці вдало розкрито специфіка літератури, виданої у 20—30-х роках з проблем національних відносин. Відзначено, що

для того періоду характерною була практика видання збірників, у яких публікувалися матеріали Наркомнацу, декрети й постанови Радянського уряду, а також урядів союзних та автономних республік, де визначалися загальні напрями і конкретні завдання у вирішенні питань національної політики.

В монографії робиться правильний висновок, що у ті роки відбулося становлення та утвердження методології марксизму-ленінізму в історичних дослідженнях, у тому числі й з таких питань, як національно-державне будівництво, формування нових відносин дружби і братерства між соціалістичними націями і союзними республіками, здійснення національної політики в багатонаціональній державі. Позитивно оцінюючи деякі досягнення в розробці проблеми у той період, автор разом з тим вказує на ряд серйозних недоліків, властивих літературі того періоду (с. 89—90).

Дальшого розвитку вивчення питань національних відносин в нашій країні набуло у 40—50-х роках, а якісно новим періодом в поглибленні досліджень цих проблем стали наступні роки. ґрунтовно проаналізувавши значну кількість літератури, в якій висвітлюються економічні, соціально-політичні й культурні досягнення всіх націй і народностей нашої країни, автор на основі марксистсько-ленінської методології водночас показує неспроможність ідеологів світового імперіалізму, а також українського буржуазного націоналізму сфальсифікувати і скомпрометувати національну політику КПРС перед трудящими світу.

На позитивну оцінку заслуговує розгляд літератури, в якій висвітлені питання дружби і братерства народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму. Її аналіз дав можливість автору зробити висновок, що ця проблема в українській радянській історіографії розробляється по трьох основних напрямках: в соціально-економічній, політичній і культурній сферах. Причому, останнім часом переважає комплексний характер досліджень, що зумовлюється багатогранністю процесу зміцнення відносин дружби, братерства і співробітництва між радянськими республіками.

Значний науковий інтерес становить вивчення двосторонніх зв'язків братніх народів нашої країни. Тому цілком закономірно, що в книзі досить детально аналізується література, присвячена цим питанням. Особлива увага звертається на такі фундаментальні дослідження, як: *Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма* (К., 1978); *Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма* (К., 1980); *Дружба и братство русского и украинского народов* (в 2-х т.— К., 1982, т. 2) та ін., які, на думку автора, внесли вагомий вклад у розробку зазначених проблем і стали певним кроком вперед в вивченні економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків братніх народів Радянської країни.

Чільне місце в монографії відведено аналізу літератури, в якій висвітлюються процеси формування і розвитку радянсько-

го народу як нової історичної спільності людей. У зв'язку з цим досить ґрунтовно розкрито методологічне значення рішень партії та уряду з національного питання, зокрема підкреслено, що в них зафіксовано факт утворення в нашій країні цієї нової історичної спільності людей, проаналізовано етапи її становлення, дається наукове обґрунтування об'єктивних та суб'єктивних факторів, що сприяють її дальшому розвитку.

Автором приділено значну увагу історіографічному огляду сучасної української літератури, присвяченої цій темі. Правильно підкреслено, що остання інтенсивно почала вивчатися і розроблятися у 60-х роках, особливо після XXIV з'їзду КПРС. Як зазначається в рецензованій книзі, в працях, присвячених розкриттю питань нової історичної спільності людей, переконливо показано, що радянський народ формувалася на основі корінних змін в усіх сферах життя соціалістичного суспільства. Як правило, в них аналізуються економічні, соціально-політичні та ідеологічні фактори, які сприяють зміцненню інтернаціональної єдності трудящих СРСР, підкреслюється зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС в будівництві розвинутого соціалізму і дальшому зміцненні дружби братніх народів.

Разом з тим, на думку автора, ці питання потребують більш поглибленого вивчення, уточнення окремих положень і понять, а також більш широких узагальнень і практичних висновків.

Так, у книзі вказується, що більш детального дослідження потребують проблеми становлення й діяльності багатонаціональних трудових колективів, які є осе-

редками інтернаціонального виховання, сприяють зміцненню братерства і дружби народів СРСР. Глибшої розробки, на думку Н. В. Комаренко, вимагають соціально-філософські й методологічні проблеми єдності радянського народу, його місця і ролі в системі історичних спільностей, з яких складається соціалістичне суспільство нашої країни.

На основі аналізу української радянської історіографії автор робить висновок, що науковці республіки досягли значних успіхів у справі глибокого і всебічного вивчення національних відносин в СРСР. Теоретичні висновки, рекомендації, зроблені в їх працях, мають велике практичне значення в розробці стратегії і тактики Комуністичної партії, здійсненні ленінської національної політики.

На нашу думку, у рецензованій книзі доцільно було б дати також огляд літератури з проблем патріотичного та інтернаціонального виховання, враховуючи їх значення у зміцненні дружби і братерства народів нашої країни. Варто було б згадати й ряд ґрунтовних досліджень, що вийшли з друку до 50-річчя та 60-річчя утворення Союзу РСР.

В цілому ж монографія є істотним внеском в історіографічну науку, оскільки у ній робиться вдала спроба проаналізувати досягнення і недоліки у справі вивчення національних відносин в СРСР в українській радянській суспільно-політичній літературі.

БАЧИНСЬКИЙ П. П. (Київ),

КАБАЧЕНКО Н. В. (Київ),

КОРЖ Ю. М. (Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ ПРО СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК

Пашук А. І.

Проблеми суспільного розвитку в ідеології революційного демократизму України (друга половина XIX — початок XX ст.).—

Львів, Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1982.— 183 с.

Погляди представників революційно-демократичної думки другої половини XIX—початку XX ст. на історичний розвиток суспільства мають певне теоретичне й практичне значення. Автор рецензованої книги приділив їм особливу увагу. У першому розділі праці А. І. Пашук розповідає про те, що знайомство революційних демократів з «Маніфестом Комуністичної партії», «Капіталом», «Анти-Дюрінгом», «До критики політичної економії» та іншою марксистською літературою мало позитивний вплив на їх розуміння процесу суспільного розвитку, дало змогу близько «підійти

до матеріалістичного трактування історичного процесу» (с. 10). Свідченням цього є те, що вони пов'язували його з наслідками праці в матеріальному виробництві, вважаючи її основою виникнення, становлення й еволюції людської цивілізації.

В монографії показано, як І. Франко та його однодумці піддавали різкій критиці капіталістичний спосіб виробництва і його представників — підприємців, які нещадно експлуатували трудящих міста і села. Цю проблему автор розглядає у взаємозв'язку з питанням про роль народних мас та особи в історії. На його думку, І. Франко, С. Подолинський, Леся Українка, М. Коцюбинський, не заперечуючи значення та впливу окремої видатної людини, водночас саме в особі трудящих вбачали рушійну силу суспільства. З цих позицій вони, власне, й критикували мізантропічні погляди соціал-дарвіністів, буржуазних ідеологів, які розглядали «низи», як дешеве, покірне «тягло» зняряддя в руках «верхів» — царів, поміщиків, фабрикантів, «практичних людей» взагалі.

Проаналізувавши численні художні, економічні, філософсько-соціологічні праці ре-

волюційних демократів, автор насамперед зупиняється на їх поглядах щодо історичного розвитку та суспільного прогресу. Відкинувши ідеалістичну метафізику як спосіб пізнання суспільства, демократи не зуміли піднятися до марксистського розуміння цих явищ і засвоїти матеріалістичну діалектику. Проте, як справедливо зауважує А. І. Пашук, мислителі звернули свою увагу на такі її особливості: суспільні події і процеси перебувають у взаємозв'язку; їх еволюція здійснюється шляхом подолання суперечностей; історія розвивається по висхідній лінії.

Такі твердження мали певне значення для боротьби проти «дегенераційної теорії», проти «легальних марксистів». Останні заперечували класові антагонізми, властиві капіталізму, і вважали його різні інститути, наприклад, державу, а також прогрес в умовах цього ладу — загальнолюдськими.

Об'єктивно вони були спрямовані й проти ідеологів українського буржуазного націоналізму, представники якого, цинічно називаючи праці І. Франка, С. Подолинського «комуністично-соціалістичною пропагандою», вихваляли буржуазну концепцію вічності капіталізму.

У рецензованій монографії також йдеться про співвідношення біологічного і соціального в розвитку кожного окремого індивідуума та суспільства. І хоча І. Франко, С. Подолинський прагнули з'ясувати об'єктивні причини історичного процесу, все ж таки вони були далекими від того, щоб віддавати перевагу природному фактору, довільно переносити, екстраполювати закони природи на закони суспільства. Біологічні терміни, якими вони користувалися у своїх працях, було наповнено соціальним змістом. Але, як справедливо зазначає автор, маніпулювання поняттями у галузі природничих наук при поясненні економічних і політичних явищ, процесів, врешті-решт, перешкодило їм показати сутність та розкрити закономірності еволюції як природи, так і суспільства.

А. І. Пашук робить правильний висновок, що революційні демократи, розглядаючи суспільно-історичний процес, не змогли піднятися до рівня наукового розуміння сутності способу виробництва, діалектики продуктивних сил, залишившись таким чином на революційно-демократичних позиціях.

У заключному розділі аргументовано й ґрунтовно висвітлено питання про те, як революційні демократи аналізували проблеми перебудови суспільства. Вважаючи капіталізм закономірним етапом в історії розвитку людства, вони разом з тим дивилися на нього як на перехідне, тимчасове явище, яке неминуче повинно поступитися місцем соціалізму. Цього, на їх думку, можна досягти лише за умови ліквідації капіталістичного ладу.

Автор рецензованої праці підкреслює, що І. Франко й інші, не зрозумівши до кінця Марксову концепцію класової бо-

ротьби, її вершину — теорію соціалістичної революції, залишили поза своєю увагою історичну необхідність встановлення диктатури пролетаріату, без якої неможливо побудувати соціалізм. Ця непослідовність є наслідком того, що революціонери-демократи не опанували теорію наукового соціалізму. Автор переконливо доводить, що їх погляди щодо історичної місії пролетаріату варто розглядати не статично, а в еволюції. І. Франко, С. Подолинський, Леся Українка, визнаючи його провідну роль у класовій боротьбі, що розгорнулася в країнах Західної Європи, водночас схилились до думки, що робітники у порівнянні з іншими верствами населення є основною рушійною силою у революції (див. с. 135, 137, 142).

Автор особливо наголошує: революційні демократи впритул підійшли до розуміння питання про необхідність союзу робітників і селян, спрямованого проти їх спільного класового ворога — буржуазії і поміщиків. Власне саме тому вони й закликали прогресивну інтелігенцію запалювати серед селянства світло знань, щоб піднести рівень його суспільної свідомості до рівня передових робітників великих промислових центрів країни.

Керуючись ленінським принципом партійності при розгляді проблеми суспільно-історичного розвитку, автор у заключній частині монографії зробив висновки, сутність яких полягає в тому, що І. Франко, С. Подолинський, П. Грабовський, Леся Українка прогнозували поступальний розвиток не капіталізму, а майбутнього соціалістичного суспільства, яке буде розвиватися більш швидкими темпами.

Автор, підбиваючи підсумки своїх спостережень, резюмує, що в цілому світогляд революціонерів-демократів лишився утопічним. Це було зумовлено насамперед нерозвиненістю на території України, насамперед Галичини, капіталістичних відносин. Незрілому базису адекватно відповідала ідеологія революційного демократизму. Вони не засвоїли основних принципів матеріалістичної діалектики і, зокрема, методології наукового пізнання й революційного перетворення дійсності.

Відзначаючи наукову та пізнавальну цінність рецензованої монографії, потрібно висловити й деякі пропозиції та побажання її авторові. Варто було б, як нам здається, ширше, ніж це зроблено у праці, показати, як же революційні демократи трактували такі взаємопов'язані між собою поняття, як «розвиток» і «еволюція»; зробити більший наголос на зв'язку, який існує між суспільним прогресом та рівнем соціально-політичних свобод тощо. Проте ці зауваження не впливають на позитивну оцінку рецензованої книги, яка написана на належному науковому рівні. Її з інтересом зустріли не лише дослідники, а й ті, хто цікавиться генезисом духовної культури України кінця XIX — початку XX ст.

Б. М. СОХАЦЬКИЙ (Львів)

КОРДОНИ СПІВРОБІТНИЦТВА

Колесник В. П.

*Интернациональные связи трудящихся
приграничных областей СССР
и европейских социалистических стран**Львов: Изд-во при Львовском гос. ун-те
издательского объединения «Вища школа»,
1984.—176 с.*

У матеріалах XXVI з'їзду КПРС наголошувалося, що «за роки соціалістичного будівництва братні країни нагромадили різноманітний позитивний досвід організації виробництва, управління, розв'язання народногосподарських проблем». З'їзд закликав уважніше вивчати і ширше використовувати цей досвід¹. На сучасному етапі, коли партійні органи Радянського Союзу та інших країн соціалістичної співдружності зв'язані безліччю уз на всіх рівнях, коли живого, плототворного характеру набуло співробітництво між їх державними, громадськими організаціями, а також виробничими колективами, створено надзвичайно сприятливі умови для обміну передовим досвідом в усіх галузях.

Протягом останніх десятиріч у системі двосторонніх і багатосторонніх зв'язків СРСР з рядом інших соціалістичних країн виник ряд нових форм співробітництва. Рецензована монографія саме їй присвячена аналізу, узагальненню і науковому прогнозуванню одного з нових напрямів в історії їх міждержавних відносин — прикордонного співробітництва. Автор підкреслює, що прикордонні зв'язки — важлива ланка у системі багатосторонніх відносин сусідніх соціалістичних країн, яка сприяє зміцненню братерської дружби, більш ефективному обміну досвідом комуністичного і соціалістичного будівництва. До речі, в книзі вперше дається визначення інтернаціональних прикордонних зв'язків.

Тема інтернаціональної єдності трудящих прикордонних областей СРСР та ряду інших європейських соціалістичних країн охоплює широке коло питань і є складовою частиною історії становлення й розвитку дружби та співробітництва Радянського Союзу з братніми державами. Необхідність її дослідження зумовлена наявністю великого колективного досвіду роботи, нагромадженого у ході прикордонних зв'язків, узагальнення якого і практичні висновки, зроблені на цій основі, будуть корисними для інших соціалістичних країн. До того ж питання розвитку інтернаціональних контактів між трудящими прикордонних областей братніх країн ще не були предметом спеціального дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. В зв'язку з цим актуальність, наукова і практична цінність праці В. П. Колесника — очевидні.

Вивчивши та проаналізувавши доробок своїх попередників з окремих аспектів теми (про що свідчить ґрунтовний історіографічний огляд відповідної літератури, вмі-

щений у книзі), а також залучивши до наукового обігу значну кількість нових архівних матеріалів й свідчень періодичної преси, автор створив цікаве і оригінальне дослідження.

У книзі розглядаються такі основні питання: прикордонні інтернаціональні зв'язки як фактор поглиблення взаємовідносин між соціалістичними країнами, співробітництво прикордонних областей у сфері суспільно-політичного життя, розвиток і зміцнення інтернаціональних зв'язків між виробничими колективами, співробітництво в галузі освіти, науки і культури.

Відповідно до загальноприйнятої періодизації етапів розвитку відносин нового типу між країнами соціалізму в монографії розкривається процес переростання інтернаціональних прикордонних зв'язків від епізодичних, первинних форм (ділове та особисте листування, обмін поздоровними телеграмами) до планового співробітництва. В умовах соціалістичної економічної інтеграції (друга половина 60-х — початок 70-х років) ці контакти виступають як необхідна ланка в системі різноманітних соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків між країнами, що мають спільні кордони.

Початок співробітництва, що базується на прикордонній основі, покляли контакти, започатковані у серпні — вересні 1956 р. між Львівським та Волинським обкомами Компартії України і Люблінським воєводським комітетом ПОРП. Поступово в сферу прикордонного співробітництва втягуються й інші адміністративно-територіальні одиниці. Враховуючи важливість і перспективність безпосередніх контактів трудящих прикордонних регіонів, ЦК КПРС, компартій союзних республік, місцеві партійні органи, Рада Міністрів СРСР, ВЦРПС та ЦК ВЛКСМ прийняли ряд постанов і рішень, спрямованих на розширення такого співробітництва, вдосконалення його форм і методів. Постійне піклування КПРС та Радянського уряду, братніх партій про подальше поглиблення співробітництва сприяло тому, що нині в ньому безпосередню участь беруть мільйони людей. XXVI з'їзд КПРС назвав це явище принциповим завоюванням соціалізму. Помітна роль у співробітництві братніх народів належить населенню прикордонних територій, перелік яких наведено у книзі (с. 27).

Особливо широко в монографії показано прикордонні зв'язки трудящих Закарпатської області УРСР з друзями із Східно-Словацького краю ЧССР, Сабольч-Сатмарської області УНР, Сату-Марського повіту СРР. Це цілком виправдано, оскільки Закарпатська область є єдиною областю, що має спільний кордон з трьома європейськими країнами соціалістичної співдружності.

Переконливо доводячи, що прикордонне співробітництво братніх країн — яскраве втілення в життя ідей і принципів соціалістичного інтернаціоналізму, автор аргументовано спростовує вигадки антикомуністичної пропаганди про СРСР як нібито «закрите суспільство», розвінчує тверджен-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 7.

ня буржуазних ідеологів, що намагаються зобразити державний кордон Радянського Союзу як залізний бар'єр, що перекриває «вільні» канали його політичних, економічних і культурних контактів із сусідніми країнами, в тому числі соціалістичними (с. 42—45).

Основою розвитку дружніх відносин між трудящими прикордонних областей європейських соціалістичних країн, підкреслюється в праці, є співробітництво партійних, радянських, державних органів, профспілкових, комсомольських, молодіжних та інших масових громадських організацій (с. 46).

В. П. Колесник приділив значну увагу участі трудових колективів прикордонних регіонів в економічному співробітництві соціалістичних країн та реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Першочергового значення в сучасних умовах набувають обмін передовим досвідом організації виробництва, розширення міжнародного соціалістичного змагання, що сприяє зростанню продуктивності праці, економії матеріальних і сировинних ресурсів.

Висвітлюючи істотні досягнення в непинному розвитку прикордонного економічного співробітництва, автор вказує на вирішальну роль у цьому партійних комітетів, їх відділів пропаганди і агітації (с. 30—32).

Автор монографії дійшов правильного висновку про те, що зв'язки трудових колективів суміжних територій братніх країн соціалістичної співдружності — членів РЕВ мають велике значення для успішного здійснення в них інтеграційних процесів, є додатковим фактором у розв'язанні завдань соціально-економічного розвитку прикордонних областей.

У книзі цілком слушно наголошується, що в умовах прикордонного співробітництва для запозичення передового досвіду не потрібні значні матеріальні витрати. З цією метою використовуються різноманітні можливості: візити різних делегацій, туристичні поїздки спеціалізованих груп, автобусів дружби, обмін спеціалістами, ділове листування, обмін технічною інфор-

мацією, зразками виробів тощо. Проте найефективнішою формою є створення спеціалізованих бригад, груп робітників, передовиків виробництва для вивчення досвіду роботи безпосередньо на споріднених підприємствах соціалістичних країн.

Цінним у праці є те, що автор дає рекомендації щодо вдосконалення організації міжнародного соціалістичного змагання (с. 125). Їх реалізація дасть можливість добитися ще вагоміших результатів у розвитку всіх форм міжнародного трудового суперництва.

В рецензованій монографії знайшло відображення й співробітництво у галузі освіти, науки і культури, яке сприяє успішному виконанню планів культурного будівництва в кожній соціалістичній країні, повнішому використанню досвіду створення духовних надбань у масштабах усієї соціалістичної системи. Автор розкриває також специфічні риси і ознаки прикордонного співробітництва.

Рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. Зокрема, автор помилково називає фестивалі «Ленінська дружба народів», проведення яких міцно ввійшло в практику Закарпатського обкому Компартії України, міжнародними, в той час як вони є внутрішніми, хоч представники прикордонних областей соціалістичних країн — завжди бажані гості на них.

У монографії варто було б відзначити, що в ряді випадків передовий досвід зарубіжних друзів у СРСР тільки фіксується, а у виробництві не впроваджується. На нашу думку, автору слід було дати рекомендації щодо підбиття підсумків міжнародного соціалістичного змагання, оскільки поки що практично немає різниці між внутрішнім та міжнародним трудовим суперництвом.

Однак названі недоліки не знижують високого наукового рівня праці, яка є першим узагальнюючим дослідженням досвіду прикордонного співробітництва СРСР та інших європейських соціалістичних країн.

В. І. ХУДАНИЧ (Ужгород),
В. В. ГАРАГОНІЧ (Мукачеве)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КРАЇН ТРОПІЧНОЇ АФРИКИ

Д. П. Урсу.

*Современная историография стран
Тропической Африки. 1960—1980.—*

М., «Наука», 1983.— 263 с.

Завоювання політичної незалежності країнами, що донедавна перебували під колоніальним гнітом, відкрило перед ними можливості для деколонізації в усіх соціальних сферах, у тому числі в галузі культури. Одним з важливих етапів на цьому шляху є вивчення вітчизняної історії. Держави Африканського континенту особливо показові в даному відношенні. Колонізатори намагалися примусити їх

народи забути справжні корені свого історичного походження, взагалі історію власної країни. Замість цього вони активно насаджували ідеї колоніального панування, які видавалися за «цивілізаторську місію».

З огляду на це зрозумілими є ті зусилля, що докладають вчені африканських країн для висвітлення історичного минулого держав регіону. Про їх досягнення, зміст, напрями, форми та результати йдеться в рецензованій праці. Д. П. Урсу протягом ряду років викладав історію в одній з країн Тропічної Африки і, отже, безпосередньо обізнаний із станом справ. Він використав значну кількість різноманітних документальних джерел, певну частину яких уперше введено до наукового обігу. Вони дали можливість досліднику

розглянути процес становлення та розвитку сучасної африканської історіографії. Книга, яку він написав, є першою узагальнюючою працею з даної проблеми.

Автор поставив перед собою завдання виявити загальні закономірності й особливості генезису африканської історіографії в умовах національно-визвольних революцій та ідейного протистояння на світовій арені, проаналізувати пізнавальні функції історичної науки, висвітлити боротьбу представників різних методологічних течій з вузлових питань розглядуваної теми.

Д. П. Урсу посилається на оригінальні праці африканських авторів. Проте його думка не губиться в цьому матеріалі. Дослідник висловлює свої узагальнюючі міркування щодо різних аспектів проблеми, робить вагомий висновок, зокрема, про генезис історичного знання, усні історії та традиції, інфраструктуру історичної науки, про акселерацію африканської історіографії та її теоретичний синкретизм тощо. В цій органічній взаємозалежності емпіричних і теоретичних елементів дослідження і полягає цінність рецензованої книги.

Сучасні історіографічні праці африканських учених автор розглядає в контексті соціального й культурного розвитку країн континенту. Д. П. Урсу розкриває діалектику співвідношення загальних закономірностей і специфічних особливостей, властивих даному регіону, піддає аргументованій критиці як європоцентристські концепції, які нав'язувалися Заходом, так і націоналістичні погляди прихильників так званої «африканської виключності». Вчений зробив спробу порівняти стан розвитку історіографії в державах регіону та країнах, де умови для цього склалися раніше.

Виходячи з марксистського розуміння донаукової і наукової фаз в еволюції знання, автор розробив власну періодизацію процесу виникнення й розвитку національної історичної науки в країнах Тропічної Африки. Цікавими слід вважати міркування Д. П. Урсу щодо джерел африканської історичної думки, критичний аналіз буржуазних концепцій «народів без історії»

(с. 15—17), «холодних» і «гарячих» суспільств (с. 20—23).

Серед істориків завжди викликало гострі дебати питання про залежність сучасного й минулого, політики й історії. Д. П. Урсу розглядає роль та місце останньої у суспільному житті, викриває шкідливість спроб фетишизувати минуле або свідомо фальсифікувати його на потребу поточного моменту (с. 64—67, 157—158).

Аналізуючи різні ідеологічні напрями, що існують в африканській історичній і суспільній думці, автор дає їм свою аргументовану оцінку. Правильно, на наш погляд, він визначив три головні ідейно-політичні течії, що сформувалися протягом 70-х років (с. 181—182). Заслужують на увагу міркування дослідника щодо історіографії соціалістичної орієнтації, перспектив її еволюції в бік опанування марксистсько-ленінської методології (с. 189—192).

При цьому Д. П. Урсу не відходить від принципів диференційованого підходу до цього питання, чітко відрізняє ідейних противників від тих, хто в наукових пошуках припускався помилок несвідомо, через свою недостатню теоретичну «зрілість». Така позиція визначається вимогами партійно-класового підходу до оцінки суспільних явищ.

Автор зміг переконливо показати не лише своє знання теми дослідження, а й особливостей життя трудящих у тих країнах, про які він пише.

В цілому рецензована праця є оригінальним дослідженням. В ній зроблено спробу в критичному плані проаналізувати історію розвитку країн, що визволилися. Це — новий перспективний напрямок у радянській історичній науці, в основі якого — всебічне і ґрунтовне вивчення актуальних питань еволюції суспільної думки в державах, що звільнилися від колоніальної залежності. Книжки, аналогічні рецензованій монографії, мають важливе значення для того, щоб правильно зрозуміти ті складні й далеко не рівнозначні процеси, що відбуваються всередині цих країн.

І. С. ХМІЛЬ (Київ)

ПЕРЕКОНЛИВЕ СПРОСТУВАННЯ МІФІВ БУРЖУАЗНИХ ІСТОРІОГРАФІВ

*Критика основных концепций современной
буржуазной историографии трех
русских революций.*

Ред. коллегия: академик И. И. Минц
(отв. редактор), В. П. Наумов,
В. И. Салов, С. С. Хромов. —
М.: Наука, 1983. — 335 с.

Однією з найгостріших проблем ідейного протистояння двох світових систем є проблема революції. Вододіл між марксистами та немарксистами проходить тут по лінії визнання чи невизнання необхідності революційного переходу від капіталізму до соціалізму. Об'єктом найгостріших ідейних битв став, зокрема, історичний досвід, що його набув революційний пролетаріат Росії під керівництвом більшо-

вицької партії. Не шкодуючи зусиль, антикомуністи всіх мастей силкуються будь-якими засобами заперечити міжнародне значення Великого Жовтня та всього героїчного шляху, пройденого Комуністичною партією і трудящими СРСР.

Радянські історики давали і дають рішучу відсіч спробам ідеологів антикомунізму спотворювати історію революційної боротьби народів Росії. Лише за кілька останніх років у нашій країні опубліковано ряд праць, присвячених критичному аналізу буржуазної історіографії першої російської революції, Лютневої буржуазно-демократичної та Великої Жовтневої соціалістичної революцій¹. У зв'язку з цим заслуговує на увагу нове комплексне дослідження, у якому критично розглядаються і переконливо викриваються концепції бур-

¹ Див., наприклад: Игнатьев Ю. И., Романовский Н. В. Критика буржуаз-

жуазної «радянології» стосовно трьох російських революцій.

Спираючись на досягнення радянської та зарубіжної марксистської історіографії в даній галузі, автори рецензованої праці* зробили помітний крок вперед у критичному аналізі буржуазної історіографії. Розглядаючи широке коло важливих з точки зору сучасних потреб боротьби з антикомунізмом проблем, вони викривають неспроможність методологічних принципів буржуазної історіографії російських революцій, простежують еволюцію основних ідей і концепцій «радянології» кінця 60—70-х років, спростовують буржуазні фальсифікації по вузлових проблемах трьох російських революцій (їх історичні передумови і рушійні сили; союз робітничого класу й селянства, керівна роль партії більшовиків тощо). Цінним у книзі є також те, що ведучи наукову полеміку з ідеологічними противниками з цих питань, автори значну увагу приділили й критичному розгляду основних «радянологічних» концепцій історії громадянської війни та іноземної інтервенції — періоду безпосереднього захисту завоювань Великого Жовтня. У праці вперше в радянській літературі зроблено спробу ґрунтовно проаналізувати відповідну джерельну базу, яку використовують західні «теоретики», розглянути найбільш характерні прийоми фальсифікації історичних джерел.

Об'єктом критики в рецензованій монографії стали праці американських, англійських, західнонімецьких та французьких «радянологів», що вийшли у 60—70-х роках. Це дало авторам можливість проаналізувати широкий спектр поглядів буржуазних ідеологів — від крайньо реакційних до буржуазно-об'єктивістських, показати генезис та еволюцію антикомуністичних концепцій залежно від змін стратегії імперіалізму щодо реального соціалізму за останні роки. Такий диференційований підхід зумовив чітке окреслення в праці місця кожної з буржуазних теорій в сучасному концептуальному арсеналі «радянології», глибоке розкриття їх класових та гносеологічних коренів.

Викриваючи хибність методології буржуазної історіографії трьох російських революцій та критично аналізуючи, насамперед, два її основні напрями — реакційно-

консервативний і ліберально-об'єктивістський, — автори зазначають, що на рубежі 70—80-х років у ній знову посилюлися позиції прихильників міфу про «комуністичний тоталітаризм», що є відображенням загального посилення консервативних, антикомуністичних тенденцій в імперіалістичній політиці та ідеології. Все це свідчить про службову функцію західної «радянології», її чітку орієнтацію на задоволення потреб підривної діяльності буржуазної пропаганди проти реального соціалізму.

Ґрунтовний критичний аналіз методологічних основ досліджень наших ідейних противників забезпечив переконливість полеміки з ними з такого корінного питання проблеми, як об'єктивні передумови російських революцій. Буржуазні автори, спираючись на концепцію «модернізації», намагаються довести можливість і доцільність мирного, еволюційного шляху розвитку Росії. Такий підхід, що ігнорує революційну боротьбу народних мас — рушійну силу історичного прогресу, пронизує всі буржуазні інтерпретації трьох російських революцій. Зокрема, «радянологи», фальсифікуючи події першої з них, не хочуть бачити, що не мирна «модернізація», а радикальне вирішення кардинальних питань суспільного розвитку могло забезпечити Росії справжній прогрес, звільнити трудящі маси від політичного й соціального гноблення. У книзі переконливо доводиться, що революція 1905—1907 рр. була дійсно демократичною, народною, закономірно зумовленою суспільним розвитком. Вона закріпила за Росією становище центру міжнародного революційного руху, посилила вплив більшовизму на робітничий клас та інші верстви трудящих.

Спростовуючи буржуазні інтерпретації Лютневої революції 1917 р. автори рецензованої монографії приділяють значну увагу характеристиці білоемігрантської історичної літератури, що найширше використовується антирадянськими дослідниками з метою перекозючення подій, що передували Великому Жовтню. Її кваліфікований, диференційований аналіз сприяє більш чіткому розумінню основних напрямів фальсифікацій цих подій сучасними «радянологами», більш ефективному викриттю будь-яких їхніх спроб замаскувати справжні причини цієї революції, «відлучити» від неї більшовиків. У книзі переконливо спростовуються погляди так звані «оптимістів», що в своїх ретроспективних дослідженнях намагаються позитивно оцінити можливість мирної «модернізації» царської Росії і тим самим зняти питання про неминучість, а також об'єктивний характер революції. Фактично ця ж теза відстоюється й так звані «песимістами», які, хоч і оцінюють скептично шанси царизму на «виживання», однак у своїх працях серед факторів, що зумовили крах самодержавства, не враховують трудящі маси та їх революційний аванґард — партію більшовиків. Міф про стихійний характер Лютневої революції залишається й досі на озброєнні антикомуністів.

Чільне місце у книзі відведено критичному аналізу буржуазної історіографії Ве-

ной историографии трех русских революций в России. — М., 1975; Марушкин Б. И., Иоффе Г. З., Романовский Н. В. Три русские революции и буржуазная историография. — М., 1977; Петров А. П. Критика фальсификаций аграрно-крестьянского вопроса в трех русских революциях. — М., 1977; Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях. — М., 1979 та ін.

* Авт. колектив: Ю. А. Беляев, А. В. Гребенюк, В. А. Емець, П. М. Зирянов, Ю. І. Зирянов, Ю. І. Ігрицький, Г. З. Іоффе, Н. І. Канішева, Т. П. Придворова, В. С. Рикалов, В. І. Салов (керівник авт. кол.), В. В. Сергеева, Е. Урібес, В. В. Шелохаєв.

ликого Жовтня. Автори констатують наявність в ній широкого спектра різних поглядів, концепцій, підкреслюючи, що їх об'єднує намагання заперечити закономірність соціалістичної революції в Росії, її демократичний характер. Головною методологічною вадою антимарксистських інтерпретацій характеру Великого Жовтня, є, як підкреслюється в праці, їх антиісторизм, нездатність всебічно аналізувати взаємозв'язані історичні явища і процеси. «Радянологи» ігнорують глибини, насамперед економічні й соціальні джерела революції, ставлять в один ряд далеко не однозначні фактори, заперечують об'єктивно існуючі розбіжності між головним та другорядним в історичному процесі.

Методологічна неспроможність «радянологічних» конструкцій значною мірою зумовлена політико-ідеологічними факторами, які, накладаючи відповідний відбиток на характер професійного мислення західних буржуазних авторів, визначають антисоціалістичну спрямованість їх концепцій. Тому у рецензованій праці зроблено правомірний висновок, що існуючий в буржуазній історіографії Жовтня «плуралізм» оцінок і висновків — аж ніяк не свідчення творчих пошуків, як це намагаються представити «радянологи», а результат еkleктичного змішування різних точок зору, нерозбірливості в оцінках, невибгливості у висновках.

У книзі викривається фальсифікаторський характер тверджень буржуазних історіографів про «антидемократичний», «тоталітарний» характер Великого Жовтня. Актуальність цих сюжетів не підлягає сумніву. Адже нині наскоки на соціалістичну демократію становлять ідеологічний стрижень проголошеного імперіалізмом «хрестового походу» проти реального соціалізму. У монографії переконливо доведено, що версії «радянологів» про «маніпулювання масами», про «підміну» диктатури пролетаріату «диктатурою партії» ґрунтуються на свідомому перекурченні фактів. Вся політика партії під час здійснення соціалістичної революції і боротьби на захист її завоювань була спрямована на залучення робітничого класу і широких мас трудящих до самостійної історичної творчості. Автори ґрунтовно висвітлюють діяльність більшовиків по залученню робітників до роботи в державному апараті, громадських організаціях, розкривають зміст соціальної політики Радянської держави, яка здійснювалася в інтересах робітничого класу, всіх трудящих.

Глибокий аналіз буржуазної історіографії з питань трьох революцій в Росії доточено в книзі критикою антикомуністичних інтерпретацій подій громадянської війни. Автори послідовно викривають спроби «радянологів» обілити імперіалістичне втручання у її хід, представити виразниками інтересів народу всіх тих, хто чинив запеклий опір встановленню і зміцненню Радянської влади.

Оригінальний і цінний матеріал міститься в розділі, присвяченому критичному аналізу теорії і практики буржуазного джерелознавства. Автори переконливо викривають «кухню» міфотворчості наших

ідейних противників, наводять численні приклади довільного використання ними джерел, їх маніпуляцій історичними фактами. Суб'єктивізм буржуазних вчених веде до того, що втрачається цільність та масштабність в дослідженні, здатність відображати історичні факти в їх взаємозв'язку. Все це зумовлює, робиться висновок у книзі, неспроможність джерельної бази сучасної буржуазної історіографії трьох революцій в Росії.

Таким чином, радянська історіографія поповнилася новим цікавим дослідженням, що глибоко викриває буржуазну «антиісторію» революційного руху в Росії. Чітко визначаючи найбільш «гарячі точки» ідеологічної боротьби навколо проблем революції, автори послідовно, крок за кроком, розвінчують метафізичний підхід буржуазної історіографії до подачі історичних фактів, її еkleктику, беззмістовну риторичку, наклепницьку софістику. Вони переконливо доводять, що функціональним призначенням антикомуністичних міфів і доктрин є намагання дискредитувати Комуністичну партію Радянського Союзу, представити її цілі і засоби їх досягнення як такі, що суперечили нібито корінним інтересам трудящих Росії.

Порівняно невеликий обсяг книги не дав авторам можливості приділити увагу всім аспектам трьох російських революцій та їх фальсифікаціям на Заході. Поза критичним аналізом дослідників лишилися, зокрема, спроби буржуазних істориків подати у викривленому світлі боротьбу трудящих окраїн Росії за своє соціальне й національне визволення, за владу Рад. Це істотно звужило можливості викриття націоналістичних схем російської історії як отруйного знаряддя антирадянщини. Лише в розділі, присвяченому громадянській війні, йдеться про спроби «радянологів» підняти на щит націоналізм, який є складовою частиною антирадянської стратегії імперіалізму. Там же згадується про те місце, яке відводиться Україні в антиісторичній концепції націоналізму (с. 243).

Зрозуміло, що буржуазна «антиісторія» подій трьох російських революцій на Україні, як і на території інших національних окраїн Росії, заслуговує на спеціальний критичний розгляд. Конче потрібні, зокрема, праці, присвячені викриттю неспроможності «радянознавчих» схем, побудованих на запереченні активної участі трудящих України в трьох революціях. Необхідне предметне й гостре розвінчання намагань «радянологів» протиставити Жовтню «національні» революції, переконати своїх читачів у тому, що, мовляв, соціалістична революція була явищем привнесеним на Україну.

Рецензована праця цінна тим, що вона дає відправні моменти і методологічні орієнтири для критики всієї буржуазної історіографії трьох російських революцій. Вона стане в пригоді науковцям, пропагандистам, всім тим, хто цікавиться питаннями сучасної ідеологічної боротьби.

Л. П. НАГОРНА (Київ),
В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ ВИЗВОЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

«Ленінська ідейно-теоретична спадщина як фактор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» — тема наукової конференції, що відбулася 18 травня 1984 р. у Київському інституті народного господарства ім. Д. С. Коротченка.

Вступним словом конференцію відкрив проректор КІНГУ, д-р екон. наук, проф. Д. М. Черв'яков.

На пленарному засіданні була заслухана доповідь «В. І. Ленін про захист завоювань революції», яку зробив заст. голови Наукової ради АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», учасник оборони Києва, д-р істор. наук, проф. Ю. І. Коробльов (Москва). На основі аналізу досягнень суспільних наук доповідач яскраво і переконливо показав втілення в життя ленінських ідей про історичну необхідність і зміст захисту соціалістичних революцій, зробив важливі теоретичні висновки про стан розробки проблеми, розкрив основні напрями наукових досліджень у цій галузі та їх практичне значення.

У доповіді д-ра істор. наук, керівника проблемної групи історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України В. М. Нем'ятого було розкрито багатогранну військово-організаторську роботу Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни. «Визволення Радянської України від фашистських загарбників — торжество ленінських принципів дружби народів» — так називалася доповідь академіка АН УРСР П. Т. Тронька. «Образ вождя як могутнє джерело перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» — тема доповіді д-ра істор. наук, проф. О. М. Вербила.

На конференції працювала секція з проблеми «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні — торжество ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни», якою керували учасник оборони і визволення Києва, д-р істор. наук, проф.

Ленінградського оптико-механічного об'єднання І. З. Захаров та д-р істор. наук, проф. Ленінградського інженерно-будівельного інституту Ф. Б. Комал.

Секцію «Ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни і сучасність» очолював д-р філос. наук, проф. КІНГУ В. М. Свиницький.

Секцією «Марксизм-ленінізм про економічну основу агресивних воєн та завдання боротьби за мир, демократію й соціальний прогрес у сучасних умовах» керував канд. екон. наук, доц. КІНГУ Л. Г. Андреев.

З інтересом було заслухано доповіді докторів економічних наук, професорів Ленінградського держуніверситету М. А. Мойсеєнка та А. А. Дьоміна, докторів історичних наук В. О. Замлинського (КДУ) та М. В. Коваля (Інститут історії АН УРСР), канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії партії при ЦК Компартії України І. Я. Жученка, доцентів Е. В. Сафонової (КДУ), І. О. Шевчук (Таллінський інститут удосконалення вчителів), В. М. Маїна (держуніверситет, Іваново), П. Д. Тепуна (Ростов-на-Дону, інженерно-будівельний інститут) та ін.

З повідомленнями виступили доктори історичних наук, професори кафедри історії партії КІНГУ Т. Д. Бондар та Л. О. Суярко, кандидати історичних наук, доценти Я. А. Титаренко, П. В. Стеценко, В. А. Сліпченко, Д. П. Поклад, О. Ф. Яхно, Л. О. Панчук, Б. І. Долгих, М. П. Чуб, асистент С. Ю. Боева та ін.

Конференція сприятиме успішному розв'язанню завдань військово-патріотичного та комуністичного виховання молоді, висунутих Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР товаришем К. У. Черненко у промові на Всеармійській нараді секретарів комсомольських організацій 28 травня 1984 р.

Л. О. ПАНЧУК (Київ)